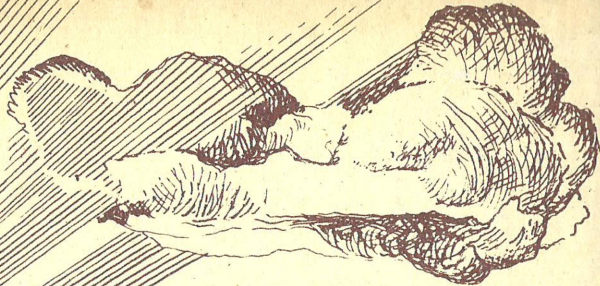

821.1612

1729

Віталій
Петльований

БЕЗМЕЖНЕЄ
ПОЛЕ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS

Віталій
ПЕТЛЮВАНІЙ

БЕЗМЕЖНЕ Є
ПОЛЕ

Повісті · Нариси · Публіцистика

З багатьма цікавими людьми сучасного колгоспного села звела доля відомого письменника Віталія Петльованого. Зокрема — з конструктором чудових миронівських сортів пшениці Василем Ремеслом, партійним працівником, одним із зачинателів штучного зрошення Захаром Глуховим, «хазяйкою хлібної траси» на Поліссі Марією Мажегою, механізатором Петром Шишигою, секретарем райкому партії Павлом Сичем, нині Героєм Соціалістичної Праці, колгоспними ватажками Іваном Берізком та Михайлом Перегудою... Про їхні повсякденні справи, турботи, мрії, про те, як твориться подвиг в ім'я Батьківщини, як вирощено було перший український мільярд пудів хліба і як закладався фундамент під мільярд майбутній, і розповідається в книзі «Безмежне поле».

П $\frac{70303-080}{M223(04)-74}$ БЗ-8-23-74

© Издательство «Радянський письменник», 1974

ЛЬВІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «АТЛАС»

Мрячить, накрапує дощ. Асфальтована дорога губиться уві млі. Тільки червоні вогні передньої машини показують, що їхати можна. Проте давно вже настав ранок, і, якби раптом вітер розвіяв хмари, все б навкруги, ніби прокинувшись, засяяло неповторними барвами осені. Минув жовтень. Майже всі дні його, за невеликим винятком, були сонячними, світлими і, головне, сухими. Так, пощастило буряководам. Час живування видався гіршим. І трудівники села вели тоді бій за кожну «суху» годину. Виростити врожай — це ще не значить бути з хлібом. Зібрати його без втрат, до зернини — ось у чому суть нинішніх турбот.

Згадується, в липні, у серпні небо частенько проривалось дощами над цим шосе, над полями, які впритул підступають до нього. Хмари звисали не над свіжою оранкою, не над смарагдовою озиминою, а над золотоколо-сою пшеницею. Безнастанні дощі, поривчасті вітри, косі

зливи прочісували хліба. Навіть на дорогах гуляли хвили. Навідувалися на Україну і пилові бурі.

Мій супутник — співбесідник обізнаний. Він добре знає ці місця. Народився тут, підлітком наймитував у заможних селян. І він — Олександр Григорович Бузницький, Герой Соціалістичної Праці, член Центрального Комітету Комуністичної партії України, який майже півсторіччя свого життя віддав хліборобському ремеслу, — називає незвичайні цифри, вони звучать наче октави хліборобської симфонії.

Виходить, природа підкорилася людині! В українському мільярді вагома частка миронівців. До того ж вона особлива: з кожного зернятка — колос. Колгосп імені Жданова — господарство насіннєве.

Ждановці не тільки сусіди славнозвісної установи, якою керує академік, Герой Соціалістичної Праці Василь Миколайович Ремесло. Артіль давно вже стала своєрідним «Байконуром» для високоврожайних пшениць.

Хто ж вони, творці не бачених досі сортів хліба насуцного? Ті самі вчорашні колгоспники, які прийшли від Бузницького і з інших господарств району.

Ось комуніст Василь Блажевський, який написав докторську дисертацію. Він — права рука академіка. А ось інший молодий вчений — Дмитро Манжос, колишній секретар райкому комсомолу, а нині кандидат наук. Ось посланець колгоспного села Олексій Степаненко, автор важливої наукової праці. Катерина Майданек, дочка хлібороба, — науковий співробітник. Це старші, а є й зовсім молоді, такі, як Лідія Коломієць — ведучий технік групи пшениць, комсомольський вожак. Ось агроном Володимир Ремесло, син академіка. Десятки передовиків великого дослідницького колективу навчаються заочно в інститутах республіки, старанно готуючись до наукової діяльності.

Все це хлібороби за покликанням, вихованці комсомолу і партії, загартовані в нелегкій, але благородній праці, люди, про яких з повним правом можна сказати: вони — сіль землі колгоспної.

Давній епізод, який згадався мені нині, можливо, викличе у читача посмішку. Але все ж я розповім його, тому що, на мій погляд, є в ньому хвилююча правда про джерело всіх інших наших минулих, нинішніх і майбутніх звершень. Було це на початку тридцятих років. Якось

уранці нас, співробітників політвідділу МТС, запросив до себе начальник Іван Михайлович.

— Знайдіть. Це ходяки з Пономаренків. Голова сільради і секретар комсомольського осередку.

Літній селянин в розстебнутому кошуку привітно посміхнувся і розгладив величезною рукою, яка лежала на столі, густо списаний олівцем аркуш, дівчина, вдягнена по-весняному, поправила чорну косу і підвелась, вітаючись, — на коричневому грубошерстому светрі блиснув червоною емаллю комсомольський значок.

Познайомивши нас із колишнім червоноармійцем, який воював у полках Щорса і Дубового, начальник політвідділу звернувся до нього:

— А тепер розповідайте, товаришу, що привело вас?

І ходяки розповіли. Учора в них таке трапилося. Сільський драматичний гурток показував п'єсу про хліборобів. У головній ролі активіста-комсомольця виступав нещодавно відраджений до Пономаренків робочий хлопець з Харкова. За випадковим збігом обставин звали його, як і героя п'єси, Василем. Тільки про нього казали, що батьки Василя — люди сільські й померли в двадцять першому безхлібному році. Василь на сцені пристрасно доводив землякам, що лише в колгоспі селянин знайде своє щастя.

У цій п'єсі, написаній сільськими вчителями, діяли, між іншим, під своїми справжніми прізвищами місцеві піп і куркуль. Та й багато з того, що відбувалося на сцені, взято було з сільської дійсності. Молодий герой, син бідняка, Василь був наділений рисами вожака, який добре знав, що він хоче, до чого прагне, за що готовий битися до кінця. На очах глядачів розгорілася ця боротьба, вороги зазнали поразки: за ними ніхто не пішов. Та була й інша частина людей — ті, що вагалися. «А звідки ти знаєш про колгоспи, про те, яким життя буде? — допитувались вони, не приховуючи своїх сумнівів. — Справа ж ця зовсім нова. Ніде по всій землі нема нічого подібного».

— Так, правда ваша, — підтвердив Василь, — такого немає ніде: ні в Європі, ні в Америці. Але ж і Радянська влада одна на світі. А знаю я про те, що таке колгосп, від самого Леніна. Товариш Ленін дав нам кооперативний план, за його заповітом жити будемо, за його словом.

Бурхливо реагував зал на ці слова. Але головне сталося пізніше, коли вистава вже закінчилася. Глядачі довго не хотіли розходитись, вимагали, щоб зразу ж відбулися збори, і, коли голова сільради відкрив їх, хлібороби один за одним виходили на сцену і гаряче доводили, що нинішній голова тільки-но створеної артїлі керує не так, як треба. А ось Василь все вірно про колгосп думає. Він їм більше до вподоби...

Аркуш, що лежав перед начальником політвідділу, був одногосною постановою сільських зборів. «Оскільки повного порядку у нас в артїлі нема, а голова тим зайнятий, що собі особисто кам'яний дім мурує, а про людей не думає,— зняти його і перевести рядовим у польову бригаду. А головування доручити товаришу Василю, який приїхав з міста від робітників, і доручити йому в точності все виконувати, як товариш Ленін вчив».

— Законним буде це рішення? Чи його ще десь за-тверджувати треба? — запитав голова сільради, звертаючись до начальника політвідділу.

І той, ні на хвилинку не замислившись, відповів:

— Законним! Хай так і буде, як люди вирішили!

Від ленінського кореня зросло могутнє дерево нашого колгоспного ладу, і всі його віти, кожний листочок випещені, викохані партією комуністів.

**ЗЕМЛЯ
ПЛЕМЕНІ ДУЖИХ**

Чим довше живеш на білому світі, чим більше подорожуеш по рідній країні, тим глибше переконаєшся, що вона воістину несходима!

Цього разу мені випало знову побачити славу землю, в надрах якої на віки вистачить залізної руди. Землю, де живе плем'я дужих, як влучно сказав про це Дмитро Ткач, що «зачався» як письменник саме на Криворіжжі. Читач не повірить, якщо він сам у краю заліза не побував, що від межі до межі місто Кривий Ріг має понад сто кілометрів.

І що це за чудові кілометри! По обидва боки цілком сучасної магістралі тягнуться то квартали білостінного міста з розкішними парканами, палацами культури, багатоповверховими житловими будинками, лікарнями, універмагами, побутовими ателье, то індустріальні гіганти гірничозбагачувальних комбінатів, металургійних та хімічних підприємств. Впадають в око велетенські трубопроводи, надпотужні трансформатори і важкі дроти на сталевих опорах, що несуть електричну енергію до печей і прокатних станів, ховаються десь у зелені лісових хащ, наче йдуть під землю. І тоді — о диво! — перед очима

звичайна сільська картина. Зелено-золотавий оазис нещодавно скошеного лану. Скирти пшеничної соломи на ньому. Припорошені пилюкою, трохи збляклі під пекучим сонцем півдня лісосмуги ділять лан на рівні квадрати. І тут, при дорозі, поруч із гаслом, яке закликає шахтарів дати понад план стільки-то тонн залізної руди, а металургів — прокату й агломерату, можна побачити і зобов'язання хліборобів, доярок, колгоспних механізаторів. По обидва боки широкої асфальтованої траси — села, городи, ферми. Тут пахне дозрілим хлібом і свіжозораною ріллею. Тут співають жайворонки і пахнуть череди. Тут юний підпасок лежить собі на моріжку, байдужий до того, що робиться навколо нього, бо захопився цікавою книжкою. Навіть літака не чує, який літає у високості, не те що вантажних машин. А вони безконечним потоком котяться та й котяться повз нього — із металом, рудою, із хлібом і овочами, будівельними матеріалами і меблями. Не чує і не бачить хлопчик, певна річ, і того, що робиться під ним, у земних глибинах.

А там, якщо лан прослався над діючими копальнями, вдень і вночі кипить нелегка гірницька праця. Найновіший комбінат у цих місцях, Північний, видобуває руду відкритим способом, але це, зрештою, поки що крапля в морі, хоч і вагома крапля. Десятки тисяч підземників спускаються щодня у шахти, і майже немає такої родини, в котрій хтось із чоловіків не належав би до племені дужих. В усі боки розійшлися під землею дороги, на них сучасні криворізькі рудокопи заробляють свій хліб і свою славу...

Пригадую, як працювали колись у далекій Монголії водії автомобільних батальйонів, скомплектованих у зв'язку з подіями на річці Халхин-Гол. Для фронту треба було підвозити продовольство і боеприпаси за 650—700 кілометрів. Маршал Георгій Костянтинівич Жуков говорить у своїх мемуарах: «Чудо-богатирі шофери робили практично неможливе. В умовах виснажливої спеки, суховіїв кругообіг транспорту на 1200—1300 кілометрів здійснювався за п'ять днів!» Додам від себе: і в умовах безводдя. Тільки солоні озера лежали на шляху від нашого кордону до Байн-Туменя і далі, до району боїв. Питну воду всі халхинголці, і в їх числі водії, одержували як дорогоцінний пайок...

Так-от, познайомившись з водіями криворізьких автоспівтовариств, побувавши на діючих трасах велетенського залізобетонного басейну, можу з певністю твердити: третє почесне місце після шахтарів і металургів по праву належить водіям. До речі, чимало з них допомагали сусідам-хліборобам. І всюди в селах посланців міста згадують добрим словом.

...Не закінчився Кривий Ріг там, де ми зустріли хлопчика-підпаса. Ось новий центр. Ще один палац. Житлові будинки. Ось оригінальна споруда, що нагадує кільце Сатурна,— цирк. На вулицях безперервний людський потік. Жінки в світлому одязі — білому й квітчастому. Багато тут модниць. На чоловіках — білосніжні сорочки. В спеку нелегко криворіжцям щодня мати бездоганно свіжий комірць і манжети. Втім, невдовзі пере-свідчуюся, що місцеві люди, особливо молодь, люблять чистоту і охайність, з їхнього одягу дуже важко визначити, хто «підземник», а хто «надземник», хто робітник, а хто інженер чи службовець. Ну, а якщо говорити про приїжджих, то до їхніх послуг два криворізькі готелі. Тут і побутові кімнати, і пральні. Можна вранці віддати для прання сорочки, рушники, хусточки — і в другій половині дня їх принесуть у номер. Я розмовляв із криворізькими старожилами і з тими, хто прибув сюди на роботу не так давно. І ті, й ті люблять своє місто, охоче розповідають про все, чим воно славне, про його завтрашній день.

Потім мені випало їхати до Софіївки — найближчого сільського районного центру. Місцевий водій, з котрим ми «намотали» на колеса не одну сотню міських кілометрів, сказав на прощання:

— Ми і Софіївку вважаємо гірницькою. Там у кожній сім'ї є або шахтар, або металург. Так що працюємо спільно. І руду добуваємо, і хліб. На одній ниві!

Одного спекотного і водночас дощового дня криворіжці відзначали своє свято. І надземники, і підземники. У них двічі на рік таке свято — День металурга і День шахтаря. Цього разу мова йшла про металургів.

До Палацу культури збиралися родинами. І що особливо приємно — в гості до іменинників прибули колгоспники. На уквітчаній машині, із снопами дорідної пшениці. Смаглолиці дівчата під оплески всього залу внесли на сцену пишний коровай. Це софіївці, хлібні лани яких

межують із рудними полями. Всі попередні дні тижня не дуже сприяли збиранню колоскових. Коли-не-коли блисне сонце, а то все дощ та дощ. Про комбайнування не було й мови. Але село не корилося стихії. Передаючи пшеничний коровай, сільські трударі обіцяли, що не допустять втрати жодного колоска, жодної зернини.

А в полі тоді ще лежали на десятках гектарів мокрі валки пшениць — «миронівської», «безостої», «аврори». І сонце не щодня справлялося із своїми обов'язками. Десь у густих хмарах губилося його гаряче проміння. Колгоспні механізатори не відходили від своїх агрегатів, «не роззувалися», як солдати перед вирішальною атакою. І дали раду хлібові.

У кожного колгоспу є міський шеф. І в ці копіткі для села дні, в щоденних зведеннях поряд із цифрами, що свідчили про кількість добутої руди, були цифри, які розповідали про хлібні гектари, тонни зерна.

Загін механізаторів, очолюваний комуністом Зіновієм Котом, прибув у сусідній колгосп імені Калініна на допомогу. В себе вже встигли все впорати. І ось тепер, уміло використовуючи техніку і ті невеликі можливості, які надала погода, підбирали, обмолочували пшеницю в сусідів. Прискіпливо перевіряли калінінці, чи добре працюють агрегати, чи не осипається зерно, чи не залишається воно в соломі. І раділи. Молоді майстри хлібозбирання робили диво! Наче й не гуляли літні зливи над покосами, не толочили хліб мокрі вітри. Валки слухняно підкорялися добре налагодженим, настроєним, як музичний інструмент, механізмам. Не знаю напевно, скільки взяли калінінці з тих гектарів під Менжинкою, але досвідчені люди говорили, що вийде на круг по тридцять-тридцять п'ять центнерів.

Десь опівдні, коли нарешті довгождане сонце увійшло в силу і хмари розійшлися, коли слідом за ділянками, що на горбах, посіріло, висихаючи, і всеньке поле, коли під колесами автомашини знялася негуста курява, а Зіновій Кіт раптом згадав, що зранку не мав ні росинки в роті, під лісосмугою з'явився ще один «агрегат». Стара бочка на високих колесах, коник у сірих яблуках і їздовий, на диво невеличкий на зріст. Мов по щучому велінню було враховано потребу Зіновія Кота: привезли воду, свіжу питну воду, яка ніде на Україні так не цінується, як у Криму та в південних степах.

На хлопчикові сорочка картата, акуратно випрасувані штанці, жовті туфельки. Наче не на роботу вирядився, а в гості. Тому, певно, ним і зацікавилися механізатори.

— Чий будеш, герою? — запитали в нього.

Виявилось, що Валерій Мануйленко, якому одинадцять з гаком, не тутешній, він з Кривого Рога. Правда, у Менжинці проживає його дід Іван. А батько Валерика — механік, мати — медсестра. Вчора Валерій випадково почув, що «дядько прогноз» обіцяє нарешті погоду, а сільське радіо передало, що кожній людині на полі будуть раді...

Ми бачили, як Валерій діловито смикнув віжки і поїхав далі, як він пересік межу калінінців, про що й гадки, певно, не мав, повіз джерельну воду туди, де працювала якась городня бригада. Чия вона, з якого колгоспу — Валерію, зрештою, байдуже. Вода усім потрібна... Дивилися механізатори йому вслід і якимось дуже мило всміхалися. А мені захотілося тої миті від усього серця подякувати незнайомим людям: батькові Валерика Володимиру Мануйленку і його матері Валентині за те, що вони так виховують свого сина.

ЗЕЛЕНИЙ ЦЕХ

Здавна я мав звичку починати знайомство з містом, відвідавши його ринок. Ринок — це ніби візитна картка достатку, найвірогідніша інформація, чим сьогодні багате меню городянина. Однак за останні роки становище змінилося. Ринки не витримали конкурентів — державних торгів, основна маса харчової продукції іде саме звідти.

Не знаю, скільки міських торговельних точок реалізують весняну продукцію в Дніпропетровську, але на всіх вулицях, у всіх провулочках редиски — море! А в радгоспі «Дніпро», чії поля починаються в передмісті, вантажать нові й нові машини, і директор господарства Володимир Григорович Чорний заклопотано нагадує, що треба вчасно збути все, що вродило.

Ось звідки, виявляється, тече щедра овочева ріка — з лівобережного господарства, яке «вписується» своїми теплицями і парниками, молочними фермами в архітектурний ансамбль обласного центру.

На великій площі, скільки сягає око, цвітуть ранні помідори. Мій супутник Валерій Дмитрович Плужников, секретар парткому, зупиняє машину і бережно розгортає руками ґрунт.

— Земля просить дощу... Волога випаровується не за графіком, дуже швидко. Сонце перестаралося.— Він з надією дивиться в той бік, де в мареві вимальовується зелена стіна лісосмуги і де зараз працюють дощувальні агрегати: навіть з такої відстані видно, як проміняться, грають веселками велетенські водяні серпи.

На польовому роздоріжжі зустрічаємося з «хазяйкою» цих плантацій. Міцна, з вродливим обличчям жінка поспішає вантажною машиною до своєї бригади. Валерій Дмитрович пригальмовує «Москвича», пропускаючи бригадира вперед, і розповідає про неї.

Чверть віку працює Марфа Іванівна Половинка овочівницею. Майже 200 гектарів землі закріплено за бригадою. Розсада вирощується в трьох тисячах парникових рам. Асортимент досить широкий. Секретар парткому назвав дві цікаві цифри: у минулому році бригаді належало виростити близько 3 тисяч тонн овочів, а фактично було одержано 4 тисячі.

День сьогодні для городянина вихідний, а в трударів села свої умови, свій календар, особливо навесні — у квітні, травні. А в червні, липні? Як уже літо увійде в повну силу і кожен гектар переповниться своїми неповторними пахощами, хіба тоді поле, город, плантація хоч на годину можуть залишитися без людських рук, без хазяйського ока?

От і того дня, в неділю, бригада Марфи Іванівни вийшла в поле. Жінки завітчали розсадо-посадочну машину зеленим гіллям, захищаючись від спеки. На робочих місцях Оля Капелюшна, Галина Старина, Ліда Пеня — всі вони справжні майстрині, ця земля і ця розсада підготовлені ними.

Ідемо поруч з агрегатом, знайомимося з бригадою, як то кажуть, на ходу. Про кожную з присутніх Марфа Іванівна говорить з такою теплотою, наче це її рідня, кожную хвалить. І тих згадує, хто сьогодні на іншій ділянці. Ліду Пилинську, Тетяну Ткаченко. А потім згадує і про чоловіків. Ось цей агрегат ведуть Василь Михайлович Кирпа та його помічник Михайло Олександрович Кудря.

— У нашого Василя Михайловича кожен рух, як у хорошого музиканта,— з гордістю говорить Марфа Іванівна.

Так, справді, агрегат іде рівно, бездоганно, ніби це не поле, а набіло зроблений лист інженерних креслень. Недарма перше місце у змаганні на кращого орача здобув Василь Михайлович Кирпа.

І знову розповідає Марфа Іванівна:

— Бачите, яка земля? Вона наче дихає. Тут Василь Михайлович у два сліди провів боронування, вирівняв ґрунт, закрити вологу на всій площі. Віримо, що й сьогорічний урожай буде не гірший за минулий. А ми ж заробили перехідний Червоний прапор обкому партії та облвиконкому!..

Минулого літа мені випало побувати на Донеччині у знаменитому Мар'їнському районі, що є піонером малого зрошення. І тепер, перебуваючи на Дніпропетровщині, мені приємно чути, що й тут є багато ентузіастів цієї справи.

— А в нас усі три з половиною тисячі гектарів — поливні,— хвалиться секретар парткому.

Та ось і один з майстрів дощу — Володимир Іванович Кальмус. Міцний, широкоплечий, з посивілими скронями. Ніби й невеликий під його началом «підрозділ», всього 13 чоловік, а продукція закріпленої за ланкою ниви повністю забезпечує кормами понад 1200 голів великої рогатої худоби. В їх розпорядженні 780 гектарів землі, 15 тракторів, 6 дощувальних установок.

Про себе новий наш знайомий розповідає неохоче, та, власне, що можна додати до того, що вже знаємо від секретаря парткому: комуніст Володимир Іванович Кальмус член обкому, Герой Соціалістичної Праці, був делегатом XXIV з'їзду КП України. Мало говорить про себе, зате добре атестує членів своєї ланки, інших радгоспних механізаторів — Миколу Гриву, Григорія Динявка, Івана Шкуратька, передового комбайнера, талановитого раціоналізатора.

Людину, яка була свідком бурхливого градобудівництва на обох берегах Дніпра в післявоєнні роки, можливо, і не дивують зміни, що сталися тут. Якщо і виникає часом потреба порівнювати, то для місцевого жителя еталоном може служити лише сучасний Київ. А на друге місце він поставить, звичайно, Дніпропетровськ.

Як же інакше! Те ж саме скаже про Запоріжжя, Черкаси тамтешній патріот. І в цьому немає чогось особливого. Усі міста дніпрові справді прекрасні! Але серце віддає перевагу тому з них, де ти не гість, а творець, будівничий.

Догадуюся, що нелегко керівникам приміських колгоспів та радгоспів агітувати молодь, переконувати юнаків і дівчат, що і в селі треба хазяйнувати, бо без хліба не проживеш. Білокамінні квартали новобудов притягають до себе. Кожному, хто приходить сюди, знаходиться живе, цікаве діло. Великою, що не кажіть, була і є спокуса, і багато хто за останні роки став городянином, знайшов своє місце на виробництві і залишився тут назавжди. Це закономірний, зрештою, процес, але й земля-годувальниця претендувала і претендує на здібних, закоханих у неї молодих трударів, які б хазяйнували по-новому, застосовуючи найсучаснішу техніку.

Тепер, коли докорінно змінилися умови сільської праці, коли село, образно кажучи, стає зеленим цехом міста, можна з приємністю твердити, що були у нас, є зараз і будуть завжди спадкові хліборобські династії, що їм, мов козацькому роду, нема переводу.

Ось хоч би й родина Марфи Іванівни Половинки. Батьки її — ветерани колективної ниви, чоловік Василь Васильович працює тут же десятником будівельників, дочка Валентина — овочівниця, друга дочка Таня ще в школі, але мріє стати вчителькою і залишитися в радгоспі.

На ранковій короткій нараді ми познайомилися з головним зоотехніком — Тамарою Миколаївною Кислицею. Їй зараз трохи більше тридцяти; мати в неї колгоспниця, нині пенсіонерка, а батько... батько був військовим льотчиком. Служив, літав на винищувачах, у вільні години щодня бавив її, маленьку. А потім піднялися усі бойові машини в небо війни та й уже не повернулися в ці місця. Виросла дівчина при матері, на фермі. Змалку звикала до професії доярки. Заочно вчилася у технікумі, потім в інституті, успішно захистила диплом. Може пишатися дочкою Анастасія Кирилівна, спадкова селянка. А в дочки вже й своя сім'я, двоє діток. Чоловік бригадирує в цьому ж господарстві. Доля людини... Мимоволі задумуєшся над тим, як склалося життя дочки військового льотчика, котра, певно, успад-

кувала від батька вольовий, упертий характер і силу духу. По материнській лінії пішла вона — залишилася вірною «селянській стихії».

Хоч, звичайно, в даному разі термін «селянська стихія» має для мене чисто символічне значення: У людини вища освіта, масштабність обов'язків. Вона — член партії. Хазяйство, яким Тамара Миколаївна керує, має 1350 корів, 200 голів молодняка, 300 тисяч птиці. Живе вона в селищі, де багатопверхові будинки цілком сучасної архітектури...

Сучасне колгоспне село і ось таке радгоспне селище все більше виправдовує назву: зелений цех міста! І в цьому — вища закономірність нашого соціалістичного буття.

ГВАРДІЙЦІ ПОЛЯ

Криворізькі таксисти охоче везуть пасажирів у Софіївку — центр сільського району. Ще довго в дорозі пасажирів супроводжують міські квартали, промислові об'єкти Кривого Рога. Та ось скрізь наокіл запанував степ.

Саме в розпалі другі жнива: заготівля кормів для колгоспного тваринництва. Комплекси, про будівництво яких записано в рішеннях XXIV з'їзду партії, ще тільки народжуються, а передбачливі господарі різко збільшили поголів'я на фермах, дбаючи про майбутнє. Трави. Силос. Коренеплоди. І — солома. Все на облік. Механізатори на спеціально обладнаних комбайнах збирають у полі все, збирають і подрібнюють. Це ще, звичайно, не кормове борошно на зразок трав'яного, яке віднедавна і в нас, на Україні, почали виробляти на збудованих для цієї мети млинах. Але й у такому вигляді пахучу січку, схожу на висівки, охоче поїдають корови, а запарену чи замішану із жомом добре споживають свині. Висушена, запакована в мішки солом'яна «крупка» може зберігатися протягом тривалого часу, вона зручна для транспортування і завжди може бути під рукою у працівників ферм. А треба її чимало. Уявіть собі «фабрику свинини» в колгоспі, де головує Віктор Миколайович Хижняк. Десять тисяч свиней щодня треба доглянути і нагодувати. А крім того, на утриманні майже

півтисячі корів, молодняк. За таких умов можна зрозуміти ентузіазм механізаторів на других жнивях.

Швидко рухаються агрегати. Комбайнер, а також шофер автомобіля припудрені, схоже, борошном. Під сітку в багатотонний бункер летить пахуче, пухке мливо. За штурвалом — чорнявий механізатор Станіслав Іванович Феник. Він хвалиться, що за вчорашній день намолов десять таких бункерів, як оцей. І друг його, Василь Хомик, стільки ж. І Семен Попович...

Цікавлюся, звідки вони, бо трохи незвично звучать тут, на Дніпропетровщині, ці прізвиська. Ага, івано-франківці, волиняни, закарпатці, — словом, переселенці. Безкраї простори придніпровських степів, можливість знайти собі діло для рук хліборобських покликали їх сюди багато років тому. Феники прибули цілою родиною. Батько, Іван Іванович, кваліфікований тесля. Мати, Софія Михайлівна, добре знається на городництві, син, Станіслав, став механізатором широкого профілю. Одержали садибу, побудувалися, виростили садок. Нині в Станіслава своя сім'я і своя хата. Феники листуються з родичами, земляками, знають, що в їхніх рідних місцях живеться людям чудово, та й їм є що написати про себе, про колгосп, про успіхи в землеробстві і тваринництві. Десятки комбайнів, потужних тракторів, автомашин та інша техніка полегшили працю, відкрили невичерпні можливості для підвищення продуктивності всіх галузей виробництва. А скільки часу вивільнилося! Для навчання, для відпочинку, для сімейних справ. Важко, до речі, знайти різницю в житті і побуті між переселенцями і корінними мешканцями. Вони давно здружилися, породичалися, і навіть мовні особливості тих і тих злилися. Часто-густо в «змішаній» молодій сім'ї традиційна західноукраїнська коломийка така ж повноправна, як і пісні «Стоїть гора високая» чи «Ой вербо, вербо». Втратило своєрідне забарвлення і слово «переселенець». Ні, це не «іногородній», до якого на Донщині, приміром, у дорадянські часи ставилися, як до чужого. Це повноправна людина, місце якої в колгоспі, в громаді визначають її суспільно корисна праця, рівень соціалістичної свідомості та культури. Уже в іншому колгоспі того ж Софіївського району, у селі Водяному, я запитав у працівників тваринницького містечка, чи є серед них переселенці.

— Немає,— відповіли мені.

Але після невеликої паузи одна молодиця раптом заперечила:

— Як це немає? А ти, Євгеніє?

— Та яка ж я переселенка! — усміхнулася жінка.— Відколи себе дояркою пам'ятаю, все тут...

Вона із Чернівецької області. Як ще тільки почала працювати на молочній фермі колгоспу імені Ілліча, її прозвали Женя-Буковинка. Згодом і в неї, як у Станіслава Феника, у Зіновія Кота із сусіднього села, як у багатьох, хто молодим переїхав сюди назавжди, з'явилася сім'я. Зав'язалися міцні вузлики життя-буття на новому місці, мов у пересаженого дерева, котре своїм корінням пішло вглиб, а кроною зміцніло і розгалузилося. Старші за віком то ще часом навідують зимові пори рідні підгорянські краї, а молодші — ті вже тільки знають про бокорашів і плотогонів, про киттарі і флюяри з батьківських переповідок, літератури, кінофільмів. І кожен з них пишається орденоносною Дніпропетровщиною, багатою на руду і хліб, своїм районом, відомим уславленими колгоспними героями.

На районній Дошці пошани бачимо цвіт колгоспної Софіївки. Та як би швидко не оновлювалася вона, однаково життя йде попереду. Ще вчора змагання комбайнерів та водіїв на жнивях,— скажімо, в колгоспі імені Свердлова,— було, здається, в розпалі і ніхто не міг назвати переможців, бо обмолочували останні гектари, перевозили останні тонни. А сьогодні голова правління Петро Остапович Літошко, сам у минулому механізатор, запрошує нас на врочище відзначення кращиків. Є щось по-фронтовому хвилююче в тому, що люди приходять до клубу від агрегатів, з поля, з хлібних трас. Одягнуті не для параду, для трудового рапорту. В робочих комбінезонах і вицвілих на спинах сорочках — у польовій формі! Тільки й те, що встигли вмитися й порозчісувати мокрі чубаті голови. У залі жінки й діти механізаторів, цілі сім'ї. Тоді, як свердловці вшановували ветеранів — Євдокію Пилипівну Ковригу та Ірину Дмитрівну Хохлову, удостоєних високого звання Героя Соціалістичної Праці, такого клубу ще не мали. Його спорудили до сторіччя з дня народження Володимира Ілліча Леніна за власними кресленнями. Назвали будинок клубом, а не палацом, але зовнішній вигляд будівлі цілком

сучасний, площа ж його і розміщення залу, бібліотеки та окремих кімнат для гуртків задовольняють усіх.

От у цьому клубі й зустрілися механізатори того щасливого дня, коли останній хлібний гектар «переїхав» своїми центнерами з поля до комори.

ЧАБАНОВІ ДЖЕРЕЛА

У південних степах чебрець завжди пахучий, особливо ж у спекотливу пору. Але той, хто випасає на не ораних споконвіку землях отари, добре знає, що над усе пахне і людині, і тварині вода. Так, так. Тут її ніколи не буває досхочу, тому вона, мабуть, і пахне якимось особливо, перебиваючи всякий інший дух, і не те що стара, а й зовсім мала ярочка чи баранчик, нащипавшись сякої-такої паші, набігавшись під опікою сакманниці (пастушки),— на цій роботі здебільшого працюють жінки,— та наслухавшись застержливого собачого гавкання, все ж помалу, помалу повертають у той бік, звідки вітерець віє не такий, здається, гарячий і вгадується у ньому серед усяких трунків, міцних і принадних, збуджуючих, той найбільш бажаний, не трав'яний, а народжений у глибинах земних, джерельний. Хто зна, може, досвідчений баран-заводій на своїй мові подає перший знак, а може, у кожній отарі є свої «таланти», від природи наділені здатністю відчувати час, однак настає хвиля, коли вже ні смачна їжа, ні неухважність сакманниці, яка, замріявшись чи що, гається з перегонном, не втримають у покорі овець. Настирні голоси зазвучать звідусіль, зіллються в єдиному хорі — й це буде скарга, прохання, вимога, це буде, коли хочете, хорал воді, вічна музика мліючого під сонцем степу і всього живого, що відрізняє степ від дикої пустелі.

Ніхто не скаже, коли і яким чином у задніпровській краї, зокрема в Карайково, потрапили два чужомовних слова «фуенте овехуна», не знає цього навіть старший чабан Іван Арсентійович Чуприна, хоч він немало по світах помандрував у роки війни, гомонів з людьми різних націй. Проте і старе й мале у Карайковому знає, що «фуенте овехуна» дослівно означає «овече джерело» і що так говорять у далекій Іспанії.

У ріднім степу Іван Арсентійович — мов добрий господар у власній хаті. Таємниць тут для нього немає, де

який випас, де краща «фуенте овехуна» — все йому відомо. Предки його наймитували, пасли отари багачів, але й тоді були майстрами своєї справи — пастухами, доярками, бринзоварами. Ні дід Яків, ні син його Арсентій на власне господарство так і не стяглися: у перші радянські роки ходили біля громадських овець, потім запросили Чуприну Арсентія чабанувати при державному кінному заводі. Звідти й почав топтати свою стежку поруч з батьком наймолодший Чуприна — Іван, та ще з ним трохи старший брат Сергій. З дитинства увійшли до їхньої мови слова й поняття, яких ніде більше не почуєш, тільки серед вівчарів. «Осторожки». «Опарок». «Струнка». «Сакманник». «Ярочка»... Жартує Іван Арсентійович: «Ми й самі малими жили, мов овечата. То в степу, то в ставку. На молоці овечому, на бринзі в силу вбиралися. Під палючим сонцем, під теплими дощами...»

За нових часів діти вчилися в школі, гартувалися в комсомолі. Діти виписували батькам газети і тягли їх у сільбуд. Там було радіо, показували кіно, виступали лектори. Діти на кіноекрані побачили й Асканію-Нову, де радянські вчені викохували нову породу асканійських тонкорунних, таких, що дають руно золоті вартості. Тієї ночі підліткові Івану Чуприні, — а може, не тільки йому, — наснився рідний степ і нові асканійські отари. Величезний баран з могутніми, закрученими півмісяцем рогами стояв на козацькому сторожовому кургані і задивлявся в бездонне небо.

На другий день учителька, яка теж дивилася фільм про Асканію-Нову, пообіцяла, що, коли навчальний рік закінчиться успішно, випускники поїдуть на екскурсію в той прославлений заповідник.

— От якби й у нас такі тонкорунні! — обізвався Іван Чуприна. Це в нього вийшло мимоволі, і тому замовк раптом на півслові.

— Ну, ну, продовжуй, — підохочувала вчителька. — Ти вирішив бути чабаном, як твій батько, як брат Сергій?

— Не знаю... Але мені снився асканійський баран... Такий гарний, наче намальований кольоровими фарбами.

Дівчина на останній парті пирснула в кулак, щось зашепотіла подрузі.

— Може, ти і нам скажеш, Галино, що тебе розмішило? Не хочеш? Тоді Оля... Про що ви оце зараз говорили? — вчителька посуворішала, видно було, що жартувати вона з порушниками дисципліни не збирається.

Оля підвелася. Худенька, з хитрим поглядом, майже доросла.

— Галя каже, що ніколи не вийде заміж за чабана.

— А Галя не запитала, чи захоче чабан її сватати? Ні? Так от, дівчата, у нас так повелося, що не дівчата сватають, а хлопці. Тож і виходить, що треба спершу заслужити, щоб з тобою хотіли дружити... Любов, як відомо, починається з дружби — це всі ми знаємо. А хто, скажіть, побажає товаришувати з людиною, яка так легковажно мислить? Кожна професія потрібна і корисна, чуеш, Галино?

Напевне, ця розмова, що виникла несподівано і приводом для якої був документальний фільм, вийшла за межі школи, бо невдовзі батько Іванів під час обіду сказав йому, що вчителька ходила до директора кінного заводу і про щось з ним радилася, а потім директор дзвонив комусь, здається, в Асканію-Нову і домовлявся про закупівлю племінних маток і баранів.

— Дивися ж, сину, не підкачай. Якщо правда, що батькова професія тобі подобається, я домовлюся... тобі дадуть сакман... А далі все вже залежатиме від тебе...

І ще одна приємна подія сталася в ті дні. Кларя, сирота, яка проживала у своєї тітки, зустрівшись з Іваном на вулиці, приязно простягла йому руку.

— Мені теж подобається степ. Під час літніх канікул я пасу овечат. Вони здаються мені такими лагідними, розумненькими... Я залишусь у Карайковому назавжди, от побачиш...

Іванові здалося, що вона ще ніколи не говорила з ним так щиро, одверто, ніколи не ділилася своїми мріями про майбутнє. Було приємно, так гарно на душі: чому б і їм не подружити, як, скажімо, дружить його шкільний товариш з Олею. Але він про це нічого не сказав, не насмівся. Тільки пожартував:

— Овечата, справді, розумні... Може, навіть розумніші від деяких наших красунь... — А потім продовжив серйозно: — Я завжди дивувався... Минуло кілька днів після окоту, а ярочки й баранчики упевнено знаходять

саме свою матір, їх кількасот, і всі в одному приміщенні. Випустить сакманниця малого з оцарку, а він уже біля матері...

Клара... Вона таки дотримала слова, обрала собі професію чабана. Степ здружив їх, Івана і Клару, степ поріднив їхні душі, і за ті роки, які зветься в народі дівуванням і парубкуванням, переговорено було й передумано багато. Пташиний щebet, пташиний грай теж найщедріші, коли й надворі, й на серці молодість.

На той час, коли Іван Чуприна став чабаном, овець асканійської породи на кінзаводі було понад три тисячі. І на козацький древній курган справді приходили тепер асканійські красені барани: хвилясте густе руно, наче вивернутий кожух, надавало їм якогось первісного вигляду. Іван Чуприна, в якого тепер було багато спеціальної літератури, порівнював їх по гордій осанці, короні розкішних рогів хіба що з гірськими їх свояками — архарами. Другорядна, по суті, для кінзаводу галузь — вівчарство — упевнено заявила про себе в прибутках. А головне, господарство рік у рік збільшувало поставки державі високоякісної сировини, сприяло покращанню отар у навколишніх колгоспах. Ті, що працювали біля племінних коней, ревно стежили за кожним новим успіхом учорашніх своїх «утриманців», на яких досі дивилися, як на «цех ширвжитку». Іван Чуприна так і не здійснив подорожі до заповідника-інституту, зате йому доводилося частенько демонструвати екскурсантам свою отару, бути в ролі пропагандиста нової породи, виведеної радянськими вченими шляхом нескінченних, здавалося б, схрещень і найприскіпливішого відбору. Замість указки, якою звичайно користуються екскурсиводи, демонструючи «унаочнення», Іван Чуприна тримав у руках чабанський гарапник, без якого в степу не обійдешся і який до того ж служить символом твого службового становища, твого ремесла, твоєї влади над отарою. Ловкий змах — і він майнув у повітрі з легеньким посвистом. Робив свою справу, навіть не торкаючи підопічних.

З точнісінько таким гарапником, як у нього, ходить по карайківському степу і Клара. Можливо, це він його зробив їй, адже степ у них один на двох, з щедрими, міцними настоями і безхмарним небом, із скупюю росю,

яку, мов бальзам, випиває до крапельки на ранковій зорі сонце. Клара, як і годиться жінці, доглядає сакман, але то робота сезонна, взимку вона має багато вільного часу і тоді приходиться допомагати чабанам приймати окоти. О, то найгарячіша пора! Ніби жнива. Асканійська отара дає багато вовни, але головне, звичайно, відтворення поголів'я. І щоб народжувалися баранчики і ярочки здоровими, в батька, в матір. Чистота лінії — ось про що треба дбати. А коли не так доглянеш, не дотримаєш раціону, прогавиш щось під час окоту — і вже біда. Важко виростити, викохати рослину, дерево, але ще важче тварину. Треба любити чабанське ремесло, щоб одночасно бути і пастухом, і «акушером», щоб ось так, як щоразу буває в січні, прийти до кошари і забути про все на світі, крім одного, — почався окіт. Тижнів на два-три усі прощайте. Музикою тобі, чабане, як засумуєш, знову будуть ті самі скаржливі, ті самі настирні голоси, які ти чув у степу. Але прислухавшись, ти почувеш і нові в них ноти і не пошкодуєш, бо не кожному дано долучитися так близько великих таїнств життя, якому не було й не буде ні кінця ні краю. Недарма, мабуть, кращі художники малювали на своїх полотнах пастухів і пастушок в оточенні ягнят: у людях цієї древньої як світ професії вони бачили не тільки екзотичних персонажів, що доповнювали собою благословенні пейзажі землі, а й реальних господарів природи!

Іван Чуприна до кінця не знав тоді, чому так потрібно було йому бачити частіше поруч молоду степовичку Клару, чому хотілося гомоніти з нею, бо, якби знав, обов'язково б признався їй... Він гадав, що то лиш звичка. Ні, він не зможе довго, мабуть, жити десь-інде, якби довелось поїхати на ті обіцяні директором курси... Було ж уже: жив у готелі обласного центру, як учасник наради, а подумки мандрував з отарою і сварився у сні. Хлопці потім розповідали — сповідав якогось комірника, вимагав видати для кітних маток повну норму концентратів і ще чогось... Дивувався потім: снилася йому, виходить, не тільки та, що просила побувати в технікумі і взяти для неї програму вступних екзаменів...

Він виконав тоді просьбу дівчини, та й самому було цікаво дізнатися, чи вистачить у нього знань для всту-

пу хоча б на заочне відділення. А як інакше! Клара вчитиметься, а він відстане? Чомусь завжди, коли думав про своє майбутнє, бачив її поруч, як бачив старшого брата Сергія, батька. Здавалося, так буде завжди. Йому ніколи було замислюватися над тим, що, можливо, незалежно від його бажань, все в його житті раптом зміниться, і воно піде зовсім по новому руслу.

На початку серпня асканійські отари рушили в далеку дорогу. Куди — не знав навіть радгоспний зоотехнік Михайло Рогожин, призначений старшим незвичайної колони. Він та- одинадцять чабанів — хто верхи на племінних баских конях, хто на гарбах, бричках. Евакуація... Не у вагонах чи машинах, як перевозили заводи й установи. На своїх двох... І на чотирьох. Вівця ходить помалу, бо на ходу й наїдається. Вона любить відпочити у степовім роздоллі, на теплій землі, під чистим небом — ти її не смикай туди та сюди, не переганяй з місця на місце без потреби, не махай над нею гарапником зайвий раз. Вівцю бруківкою не поженеш, на бруківці ні травички, ні водички... Зітхали чабани, відправляючись у незвідане. Де ті Сальські степи?! Скільки треба днів і ночей? Вітри звідти часом і сюди дістаються, шквалісті, гарячі, нещадні вітри. А от у таку далечінь отари гнати — ще ніхто не гнав. Ні батькам, ні дідам не доводилося.

Спорядили їх добре, надійно, все, здається, передбачили, ще й у військкоматі документи потрібні видали: не підлягають чабани мобілізації, оскільки виконують спеціальне державне завдання, а в кінці ще й строго прописано, що ні місцеві власті, ні військові інтенданти не мають права евакуйованих овець чистопородних реквізувати на продовольчі потреби, навпаки, повинні всіляко сприяти збереженню поголів'я, яке є неоціненним скарбом і народним добром.

Крутиться дорога, неохоче бредуть отари, як на заріз. Воли і то швидше тупають, а вівця під ноги собі дивиться, пасе очима, тут щипне, там, то вліво зверне, то вправо, на карті кілометр пройде, а в натурі два. Далеко обіч залишаються міста і села. Дніпропетровщина... Потім уже починаються землі Запорізької області. Скрізь невпорані лани. Осипаються пшениці на пні. А ті, що лежать у покосах, проростають собі потроху, полишені господарями напризволяще.

Іванові Чуприні згадується Некрасов: «Тільки не сжата полоска одна, грустною думу наводить она». Так, думки у Івана Чуприни і його товаришів, що не раді й своїм рисакам, гіркі, полинові. Війна іде за ними назирці, іде землею і небом, іде жорстоко й бездумно, знищуючи надбаня рук людських, спадок поколінь. Де вона зупиниться, на яких рубежах? Ось уже дали начальнику вівчарської колони Рогожину остаточний маршрут, в кінці якого Дубовка, Дубовський кінзавод. Аж у Сталінградській області! Страшно подумати...

Але ще ж і до Запоріжжя не дійшли, хоч воно ніби й близько, до переправи. От уже допадуться бідолашні овечки. Дніпро-Славутич — це тобі не проста «фуенте овехуна»!

Світанок привітав їх туманом і росою, запахло річкою. Вони пішли швидше, повеселішали й овечки. І раптом попереду, десь кілометрів за п'ять-шість, почувлися вибухи. Один, другий, третій... І кулеметні черги. І джмелине дзижчання авіаційних моторів. Ще трохи — й над отарою з'явилися літаки. А ці чий? Свої чи ворожі? Може, таки свої, летять прикривати з повітря переправу... Іван Чуприна бачив, як сполохано збивалися докупи вівці, наче перед чорною бурею або перед грозою. Бачив, як баран-ватажок сторожко підвів голову, напружився, ніби готувався до стрибка... Високо летять, і вже видно, що бомбовози і що не зорі на них, а чорно-жовті хрести. «Невже ударять по нас?...» Він добре розумів, що, як ударять, біди не оберешся. Це не в рідних місцях, де вівця знає кожну стежину і, як залишиться жива, сама знайде дорогу до кошари або ватажок приведе. Розбіжаться асканійці, шукай тоді вітра в полі.

Прикипів до сідла Іван Чуприна, готовий кинутися навперейми отарі. Не зводив очей зі зграї металевих круків, які наближались, сповнюючи степову тишу дражливими, схожими на виття голодного вовка звуками. Навчали Івана бували люди: як уже літаки над головою, бомба потім не страшна. Зараз літаки досягли зеніту, ніби пронесло... Але страх однаково пожене отару хтозна-куди, як десь поруч вибухне. Пильнуй, чабане! Будь насторожі!

Мабуть, витратили увесь бомбовий запас бомбардувальники, і тепер їм було не до отари. Вони тікали, по-

спішали на свої аеродроми. От уже й винищувачі зорекрили, ціла семірка. «Всипте їм, хлопці, щоб сторч головою у землю!» Серце Іванове почало битися спокійніше.

Та чужа біда, очевидцем якої став, збудила в ньому новий біль і ненависть... Там, де стовпець із стрілою показував поворот на переправу, зустрів страшні сліди недавнього повітряного нападу. Чорніли свіжі воронки, лежали побиті коні, перевернуті й потрошені вози. В одному місці він побачив велику могилу, на якій чиясь добра рука поклала снопик і батіжок, схожий на чабанський. Поруч лежали шапки й сіра кепка. Придивившись добре, Іван Чуприна запримітив у високій перстиглій пшениці мертвих овець. Такі ж, асканійські. Видно, тим же маршрутом прямувала не лише карайківська отара.

У глибокому вибалку зупинив Михайло Рогожин своє господарство. Скликав людей.

— Бачили? — тільки й запитав.

— Бачили,— сумно відповіли йому чабани, стискаючи кулаки.

— Запам'ятайте і могилу, і чабанський батіжок. Тепер ви розумієте, що й чабани вмирають, як солдати.

Він наказав оглянути добре околиці, чи не залишилися десь поблизу рештки отари, а як залишилися, то зібрати овець, скільки б їх не було. Поскакав і Чуприна. До ночі тривали пошуки, до ночі перегукувалися між собою чабани і спали чи не спали, а на світанку повернулися не з порожніми руками. Одразу й підрахувати не вдалося, але й так видно, що господарство їхне збільшилося.

...Жадібно пили асканійські тонкорунні дніпрову воду на переправі. Військове начальство, перевіряючи чабанські документи і подивувавшись з того, що отари уже стільки днів у дорозі, побажали Михайлові Рогожину і всім його одинадцяти кінним успішного завершення важкого переходу.

— Оце так марафон у вас,— не стримав свого здивування молоденький сержант, пригощаючи чабанів цигарками.

Ой, не забудеться, ні, Іванові Чуприні той вимушений, той важкий і героїчний марафон з Дніпра на Волгу. Як залишиться живий, дітям і онукам про нього розповідатиме.

Якби він писав листи, а не тільки збирався це робити, то, напевне, перші були б адресовані Михайлові Рогожину. І почав би Іван Чуприна, мабуть, не зовсім бадьоро, адже що там не кажи, а відчував свою провину перед людиною, з якою пройшов той «марафон» з отарами від рідного дому до Сталінграда. Каявся б, що не міг залишитися й далі тільки чабаном на тому приволзькому плацдармі, куди націлено було ворожий танковий клин, що мав відкрити фашистській орді обхідну дорогу на Москву. Минула перша воєнна зима і, спіймавши облизня, ще й якого, безпосередньо на напрямі головного удару, відкотившись рештками розгромлених дивізій від Білокамінної на добру сотню кілометрів, гітлерівське командування кинуло резерви на південь, втілося тепер на оперативний простір, за Дон і за Волгу.

Які сили перепинять ворогові шлях?

Впорядковуючи разом з Рогожиним евакуйоване господарство на новому місці під Дубовкою, Іван Чуприна був свідком евакуації деяких місцевих заводів на той бік великої ріки, він бачив, як тисячі і тисячі місцевих добровольців — і серед них багато жінок — будували оборонні споруди, як формувалися і навчалися за скороченою програмою на підприємствах робітничі полки й дивізії з людей різного віку, включаючи ветеранів праці й підлітків. Дарма, що він мав бронь. Всі думки і помисли Іванові були нині там, де у смертельних боях вирішувалася доля країни. Стояли спекотливі дні, знову, як і в минулому році, рано встигали хліба. В межиріччі Волги й Дону, саме в тих місцях, де пройшов Іван Чуприна з отарами, з ранку і до ночі гриміла наша і ворожа артилерія. Чорний дим стелився над ланами, над селищами. На станцію Котлубань, на радгосп фашисти скидали сотні фугасних і фосфорних бомб, і, нарешті, їм вдалося підпалити великий елеватор. З Дубовки, з Камишина поспішала допомога, треба було рятувати хліб. Вся країна вже переходила на карткову систему, кожен кілограм був на обліку, а тут добірне зерно гинуло у вогні, й стерв'ятники встигали сюди прилітати по кілька разів на день, довершуючи свою чорну справу.

Селянський син Іван Чуприна не міг дивитися, як горить хліб: у нього від горя сліпли очі. Розвантажую-

чи безтарку, що прибула з Котлубані, він набрав у пригорщі пропахлої димом пшениці, поцілував її, як молоді на весіллі цілують за старим звичаєм хлібину, піднесену їм батьком і матір'ю, і в той же день подався у військкомат.

Навчали його за Волгою, попросився в зенітну артилерію. О, він мав із фашистськими піратами свій рахунок! Не забув переправу під Запоріжжям, розстріляну, розбиту отару, загиблих чабанів. А біля станції Семічної бомбили і його господарство, ще й з «месерів» поливали розривними кулями... Бойове хрещення для нього почалося під Майкопом. Отоді-то, як на їхню батарею спустилася ніч, захотілося сповістити Михайлові Рогожину, де він нині перебуває, що робить, написати, що задарма солдатської каші не їсть.

Втома рано скувала його, не встиг і паперу розжитися, відклав на потім. Але «потім» прийшло не скоро. Знову закипів бій, нові й нові ворожі ескадрильї настирно пробивали дорогу своїм альпійським дивізіям, в глиб Кавказу, і зенітникам ніколи було цигаркою душу закропити. А там новий наказ — і батарея уже в Кропоткіно. А там Калач... Зенітки б'ють і по літаках, і по танках. Насідає шоста німецька армія фон Паулюса. Основна мета фашистів, як пояснюють воїнам політпрацівники, — взяти Сталінград. А в тридцять третьої дивізії своя мета: стояти на смерть. Скільки й чого тут підбили — не розбереш, не підрахуєш, бо доводиться все ж відступати. От у Кропоткіно інша річ. Там сімнадцять літаків «приземлили» на віки вічні, можна їх по цурочці зібрати — і на виставку: дивіться, мовляв, око за око, зуб за зуб.

Подумки Іван Чуприна завжди адресував свої листи Рогожину, бо з ним, як то кажуть, у сорок першому, коли ще й форми не одягав, пуд солі з'їв. І як дали йому звання командирське, і як потім, через рік, здається, за заслуги і за стаж фронтовий, певна річ, пришили йому вже на погони нову личку, сержантську, і значно пізніше, коли вже позаду залишилася визволена Україна, а гвардійці відвойовували у ворога міста і села братньої Чехословаччини, кожного разу виникала у нього в пам'яті Дубовка, хоча знав, що і там, на жаль, не затрималися довго земляки, що довелося їм уже в сорок другому переправлятися-таки за Волгу. Казали

люди, що і вплав отари рятувалися, і на човнах. То правда, як у думці з людиною близькою поговориш, то вже ніби й писати ні про що. Інша річ — зустріч.

Під чеським містом Брно Івана Чуприну було поранено. Перебуваючи в госпіталі, він прикидав, що аж тепер дадуть йому відпустку лікарі, ні, нехай ненадовго, днів на десять, випишуть літер, продовольчий атестат, і рвоне він... куди захоче. Додому? В Дубовку до Рогожина, поглянути, як там отари? Чи скоро збираються назад? Про те, що кінзавод знову запрошує на роботу, писав йому брат Сергій. А на яку?

Та служба є служба. Замість відпускнуго білета — призначення в частину, що дислокується в Бенешові. При дивізоні, при зброї відпочивай, сержанте. А щоб не нудився, подивися на союзників... Ти збирався познайомитися з ними в сорок другому, пізніше планувалася ця подія на сорок третій. Твоя мати, Іване, здається, любила повторювати: ждали, ждали та й жданики поїли. Погомони з союзниками, допитайся, чому це вони так припізналися?

Союзники в Бенешові — англійці. Корона на берегах, сигара в зубах. Усміхаються доброзичливо ніби: «Олрайт». Тепер зрозуміло, що настав «олрайт», фашизм капітулював. А повних чотири роки воювати Радянській Армії сам на сам з фашистським блоком — який же це «олрайт», дорогі наші союзнички?!

Так він думав не вголос, звичайно. Міг щось подібне і в листі Михайлові Рогожину написати, але знову не встиг. У тому ж таки Бенешові, де загостилися, було, англійці, подали зенітникам платформи, причепили паровоз, і рушив ешелон. Рушив через усю Чехословаччину, через Україну і Росію, через всі сорок сім уральських тунелів, над Байкалом... І вивантажився дивізон у монгольському місті Тамцак-Булак. «Сайн-байну, нахор!» (Здрастуй, товаришу!) — вітаються щиро монгольські цирики. Вони знають, що це до них прийшли радянські воїни. Пам'ятають халхингольську кампанію, добрим словом згадують Жукова Георгія, ще не маршала, комкора. Морально капітулювала тоді перед об'єднаними силами Монгольської народної армії і радянської армійської групи шоста імператорська, так звана Квантунська, армія. А тепер настав час капітулювати усій армії японській — і то не лише морально!

Хінган. Маньчжурія. Два-три бої. На рахунку батареї шість літаків... І вже Порт-Артур. Той самий, що про нього правдиво розповів учасник давніх героїчних подій письменник Степанов. Капут ворогам і тут!

— Хто з вас, товариші, любить сільське господарство, хто скучив за полем, за садом? — допитується генерал-майор танкових військ, якого добре знають і зенітники. Він не вперше завітав оце до них у казарму.

— А що, хіба є путівки додому? — жартує Іван Чуприна, і в жарті цьому відчувається, що генералове звернення збудило добру надію.

— Є серйозне доручення, товаришу сержант. Але я шукаю добровольця... Впорядкувати міський виноградник. Ми підібрали місцевих спеціалістів, але ними треба керувати. Як ви на це?

— Я — чабан. З виноградом справи не мав.

— Даремно. Ось повернетесь скоро додому, обов'язково заведіть собі виноградник. Ви звідки?

— З Дніпропетровщини.

— Чудово. Південь України! Там ростимуть і персики, якщо добре їх доглядати. Отже, сержант Чуприна... Так вас величають? Ну от, я не забув... Отже — беріть на себе виноградник. Окупанти занедбали його зовсім...

Земля... Розпушена лопатами, нагріта сонцем. Вона так багато нагадує, вона кличе до себе. Така ж дожидає його там, у ріднім краю. Степ. Отари. Сакманниця Клара. Скільки це минуло відтоді? Два роки по війні, а він усе ще несе солдатську службу, бо так треба Батьківщині. Щемить тривожним передчуттям серце, лине через Хінган, через Урал думка: «Додому, додому».

Як уже наливалися сонячним соком грона упораного Іваном винограду, генерал-майор знову згадав про нього. Нове доручення? Ні. Сержантові Чуприні командування надає відпустку. В його розпорядженні 65 днів. Дорога далека, транспорт перевантажений. Але треба вкластися.

«Ще ти далеко, дуже далеко, моє Карайкове, але здрасуй! Я їду додому!»

— Чуприна Іван? Нарешті! З поверненням, Іване Арсентійовичу! — тиснув руку сержантові директор кінзаводу. — Відвоювався, кажеш?

— Не зовсім.

— Як то? Не хитруй, Іване Арсентійовичу. Може, десь уже влаштувався, га? А ми, признатися, на тебе надії покладали. Давно чекаємо.

— Та я серйозно. Ось і документи, подивіться. Відпускник я поки що...

Директор трохи засумував.

— Ну та нічого,— заспокоював він самого себе,— недовго вже. Демобілізація іде повним ходом. Вашому братові військовому до останньої хвилини нічого не відомо. Людині завтра додому, а старшина, бувало, ще наряд поза чергою вліпить... Для порядку, щоб не розкисав зарані. Так от слухай, гвардії сержант. Отара за тобою, можемо й оформити. Квартиру я тобі сьогодні покажу, сімейну... Залишай у ній... свої трофеї, якщо маєш. З сакманщиками познайомлю. Є нові, а є старі твої знайомі. До речі, Клару бачив? Вона теж у твоїм хазяйстві...

Чи встиг він побачити Клару! Ще й питає... Ні, директоре, не думай, що перед тобою хлопчисько, який не розгадав твого маневру? І про квартиру згадано, і про Клару, бо це твої головні, сказати б, козири. Боїшся прогавити чабана, який ой як потрібен! А того й не знаєш, що без твоїх аргументів давно все вирішено.

Щодо роботи — справді давно. Тільки чабаном, і тільки в рідному селі. А щодо Клари — то до вчорашнього дня не все було йому самому ясно... Скільки ж літ не бачилися. Він як пішов до Клари у степ, навмисне нагороди свої познімав, щоб не подумала, ніби хизується перед нею. А в Клари і гарапник давній, зберегла його. І очі ті самі, тернові... І проста з ним, як сестра. Ні, не зовсім так. Коли взяв за руку, запашіло лице дівоче сором'язливим рум'янцем.

— Чекала? — запитав схвильовано, не знаходячи інших слів.

— Дочекалася,— мовила вона, не ховаючи радості.

От і розвиднілося йому від цієї хвили, от і сказав він собі і їй про те, чим жив останні дні, про що мріяв у дорозі.

— Або мене демобілізують і житимемо тут... Або я тебе мобілізую із собою. А що! Побачиш Порт-Артур, де я на винограднику командував. На хліб і на все інше зароблю, не бійся. Надстроковиком я, два роки як гро-

ші одержую, дещо й на книжці заощадив... Тільки здається мені, що внесений я до списків на демобілізацію.

— Так було б краще...

— Звичайно. Ніде нам щасливіше не житиметься, як тут, у степу. Я чабануватиму...

Довго вони гомоніли, сидячи неподалік від старої козацької могили, і все вони вирішили, ще не знаючи думки директора, не догадуючись, як багато він наобіцяє при зустрічі з Іваном Чуприною.

Дні відпустки летіли швидко, шуміли весело крилами над їхнім степом, усі однаково гарні, як білі лебеді, що їх бачив у Порт-Артурі гвардії сержант. Дні ці, сповнені найсвітліших надій, взаємних обіцянок, освідчень, загадувань про те, якою буде їхня сім'я, які в них у хаті Клара заведе порядки і як він, Іван Чуприна, допомагатиме їй, як ні в чому не перечитиме, хоч і звик на війні командувати.

Потім знову простелилася перед ним дорога.

Не згледілися в Карайкові, а він уже знову дома. І дня зайвого не тримали в Дніпропетровську. Сказали йому: дякуємо за все, що зробив ти, Іване Чуприна, для перемоги, і з тим бувай здоровий. І наказуємо тобі, Іване Чуприна, прибути у військкомат по всій формі — і щоб на грудях красувалися одержані за ратні подвиги усі твої нагороди: орден Червоної Зірки, медалі «За відвагу», «За визволення Праги», «За перемогу над Німеччиною», «За подолання Хінгану», «За перемогу над Японією». І кожного разу, гвардії сержант, як народ відзначатиме роковини Перемоги, щоб не забував ти, поки живий будеш, носити ці відзнаки на грудях, щоб діти твої бачили й онуки і щоб вони гордилися тобою...

Не було гучного весілля у них, і стіл, за котрим сиділи молоді та їхні гості, виглядав скромно — село ще тільки починало зводитися на ноги, і не кожна родина мала дах над головою і вдосталь хліба. Але не тим гарна хата, що вона багата, а тим любя й мила, що сім'ю здружила.

Отож відгуляли Іван Арсентійович та Клара Максимівна своє одруження, а на другий день, у понеділок, як тільки взялося на світанок, гайнули у степ! Треба ж і йому про важливу подію повідомити, нехай знає, нехай побачить їх такими, якими є вони, бо з весіллям кінчається, кажуть, молодість.

...Невисока людина у плащі, в сірому капелюсі помалу піднімалася вгору від Комсомольської площі, часто зупиняючись і поглядаючи то на свій годинник, то на автомашини, що стрімко пробігали повз неї. Скоро дев'ять, невдовзі почнеться робочий день в установах столиці — і якщо той, до кого він приїхав, не у відрядженні, то, певна, річ, зустріч, така потрібна йому, неодмінно відбудеться. Чомусь вірилося, що коли не прогавити, то можна і тут, на вулиці, привітати земляка. В котрійсь із оцих автомашин, що безшумно долають чималий підйом, сидить і він, от тільки невідомо — поруч з водієм чи в салоні.

Адміністративний будинок облицьований мармуром. Приїжджий відразу впізнав його, хоч досі бачив тільки в кіно і на фотознімках.

Статечні люди з портфелями і папками, поважні жінки в строгих сукнях, з сумочками, молоденькі модниці, певно, секретарки, обганяють його і теж кидають часом уважні погляди на машини.

Рівно о дев'ятій підійшов до парадних дверей. Черговий біля входу насамперед звернув увагу на Золоту Зірку Героя... Він не здивувався. В столиці, та ще в оцім будинку Герої часті гості, але почуття шанобливості до Героїв веліло йому віддавати таким почесним громадянам особливу шану — черговий виструнчився.

Жінка з червоною пов'язкою на рукаві підійшла до нього, коли він старанно вивчав показник розташування служб і відомств, що містилися в урядовому будинку.

— Вам до кого, товаришу?

Назвав прізвище. Жінка відразу ж знову запитала:

— Вас запрошували саме на сьогодні?

— Ні. Я сам приїхав.

— Ну... Гаразд. Але розумієте, товаришу, така скарга цілком в компетенції начальника управління, ну ще, скажімо, заступника міністра. Я зв'яжу вас з ким треба.

— Ні. Я повинен говорити особисто з товаришем...

— Ага, маєте рацію. А він вас, пробачте, знає?

Відвідувач трохи подумав.

— Знає. Аякже.— І додав щиросердо, неначе згадував про зовсім звичайну річ:— Ми з ним разом були делегатами з'їзду.

— У Києві?

— Ні, у Москві. Ще й сфотографувалися на спогад. Жінка схвально похитала головою, на мить задумалася. Потім взяла трубку, набрала номер.

Минула хвилина, друга, трубка мовчала, але жінка не клала її і не обнадіювала відвідувача. Нарешті лице в неї проясніло.

— Добре. Спасибі. Я супроводжуватиму товариша... Ідемо, ідемо...

Вже в коридорі жінка сказала:

— Ось що означає депутат, товаришу... Він як почув ваше прізвище, аж зрадів: «Негайно просіть». А я так і не знаю, хто ж ви, яка у вас посада.

Відвідувач усміхнувся.

— Хто я? Що роблю? Командую отарами... А посада така — старший чабан.

Депутат був один у кабінеті, на столі перед ним лежала розкрита папка з документами, які він, певно, щойно переглядав. Лице освітлене приязною усмішкою. Голова зовсім сива, а очі... очі молоді, допитливі.

Вийшов назустріч. Простяг руку по-приятельськи.

— Радий вас бачити, Іване Арсентійовичу. Готелем забезпечені? Що? Сьогодні й додому? Ну ні, столиця вас так просто не відпустить. Погостуйте, подивіться. Київ красою своєю на першому місці в світі. Я принаймні в цьому впевнений. Закохаєтесь.

Господар кабінету жартував, був простим і щирим, тому, мабуть, полегшало на душі у відвідувача, і він вирішив, не гаючись, перейти до справи, заради якої приїхав. Не можна ж зловживати гостинністю земляка, у якого на плечах такі високі і такі нелегкі обов'язки.

Нагадав про те, які слова були сказані тоді в Кремлі, коли фотографувалися. Не йому одному адресовані, але і йому: «У важливих справах звертайтеся до мене безпосередньо, товариші. Обіцяю, що завжди допоможу.— І додав: — Як зможу...»

Нагадав і признався, чого приїхав. Зима була важка, усі ліміти на фураж, на комбікорм використані. На першому плані у керівників, звичайно, рогата худоба, свині, а вівця нехай пробачить.

— Директор знає, що ви... до мене поїхали?

Іван Арсентійович відповів одверто:

— Не покривлю душею... Догадується...

— І скільки ж ви просите? Назвіть той мінімум, який дозволить зберегти маточне поголів'я і увесь племінний молодняк.

— Ми все підрахували. Чесно... Цифра серйозна, звичайно. Треба нам триста тонн комбікорму. Рівно триста,— повторив і знітився, побачивши, як господар кабінету записав цифру на окремому листочку і двічі підкреслив її...

— У тому й штука, що резерви у нас скромні. Просите не тільки ви, Іване Арсентійовичу. Втім, я дуже хочу допомогти вам. Обіцяю... поки ви доїдете додому, ми вивчимо можливості і... дамо телеграму. Товариші, яким це належить, пошукають вихід... Але ви не поспішайте. Посидьте трохи, поговоримо. Я б хотів більше знати про вас, про вашу родину. Як вам, чабанам, нині живеться, як працюється?

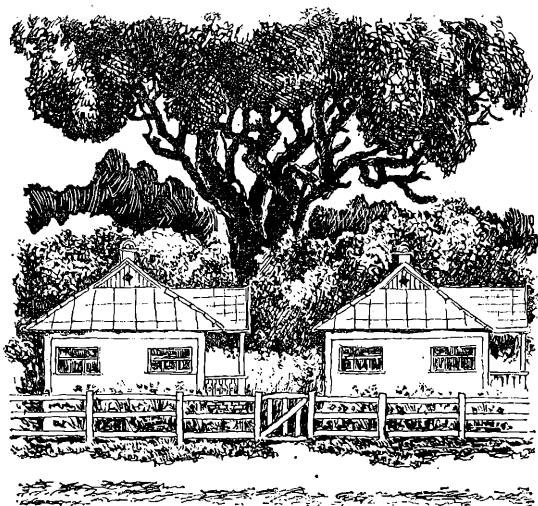
Знову знітився Іван Арсентійович Чуприна. Ну що йому про себе розповідати? Чверть віку чабанування післявоєнного пролетіли мов один день. Бухгалтерія якось назвала йому цифру — вони з дружиною Кларою Максимівною виростили понад 500 тисяч овець асканійської породи... А в особистому житті все як у людей — збудували собі хату неподалік від ферми, щоб недалеко ходити. Мають дітей — трьох дочок. Серйозні дівчата. Алла на інженера-механіка вивчилася, а молодші Тамара і Валя ще тільки старшокласниці. Чи підуть вони дорогою батьків? А певно, котрась піде. Бо треба ж естафету молодим на ходу передавати. От і привчають вони обох молодших, беруть із собою в степ, до овечих джерел.

...Літак потім швидко переніс радгоспного гінця до обласного центру, а звідти автобус довів його до центральної садиби радгоспу. Коли він переступив поріг контори, секретарка саме приймала телефонограму. Вона повторювала слова і записувала їх: «Прибути за нарядом... Триста тонн... триста».

Секретарка не знала, звідки оце він зараз, і тому сказала весело:

— Танцюйте, Іване Арсентійовичу! Оце тільки повідомили. Ще й директор не знає.

«Що ж, заради такої доброї вісті можна й затанцювати, дівчино. А як ти думала!» — відповіли його очі. З цією думкою він увійшов до директорського кабінету.

Віднедавна і кияни визнали себе поліщуками. На одній з околиць, там, де широко розкрилася площа імені Тараса Шевченка, виріс невеликий, але дуже привітний і затишний автовокзал. Він справді виріс. Як білий гриб восени — швидко й упевнено. Скло. Алюміній. Бетон. Не вокзал — новітня дача серед дерев. З ранку до пізньої ночі звідси відходять автобуси: прощальний круг навколо велетенської клумби — і вже під колесами стрічка автостради Київ—Гомель.

Вокзал має назву «Полісся». Справді, українське Полісся хлюпнуло аж сюди, під стіни столиці, свої зелені запашні хвилі, обдарувало киян благословенною Пущею-Водицею, віковичними соснами Каланчі, дубовими і березовими лісовими кварталами між Горянкою і Вишгородом, це воно, Полісся, вийшло на берег Київського моря аж за Лютежем і стало тут, красуючись на виду у пасажирів потужних дніпровських «ракет».

Під самим Києвом ділянки поліського лісу зусиллям працівників тресту зелених насаджень щороку, сказати б, окультурюються. В глибині за півкілометра від табличок з написом «місце відпочинку» — справжній рай. Столичні любителі грибів добре знають, що до-

щового літа трамвай чи автобус за десять-п'ятнадцять хвилин привозив їх з площі Шевченка у такі заповітні місця, де майже під кожним деревом, під кожним кущиком ховався вродливий білий гриб або червоноголовий підосичник чи коричневий, з рябою ніжкою, підберезовик. Полісся часто потішалося над власниками «Москвичів» і «Волг», які гордовито обминали піших грибників-любителів, поспішаючи далі, в недоторкані, недоступні для звичайних смертних місця: воно в першу чергу щедро ділилося з тими, хто вірив своїм ногам, а не колесам. Але й ті, хто в пошуках свого грибного щастя потрапляв десь аж на мочаристі ділянки у пониззі за училищем механізації, що в Катюжанці, або під Лісовичі, Чорнобиль, Янів, у царство білих беріз і чорних дубів, і ті не залишалися з порожніми кошиками, а головне, не ремствували на Полісся за згаяний час. Бо такої краси, таких неповторних картин і краєвидів лісових, таких казкових куточків, як тут, лісових річок безіменних, прохолодних озерець, сонячних запашних галявин, мабуть, ніде на світі немає!

Куренівські літні старожили, потрапляючи вперше на площу Шевченка, озираються, буває, довкола здивовано: «Ого! А раніше тут скрізь був ліс. Я ще пам'ятаю...» Інші підхоплюють: «Як же! І місцевість ця звалась «Киньгрусть». Од неї на захід ще недавно, кілька десятків років тому, тяглися ліси, ліси, і крізь них в'юнилася корчувата дорога, скрипіли вози, ремигали воли. Праворуч, як їхати з Києва, на дніпровських кручах, по берегах Ірпеня, Тетерева, Здвижу, Прип'яті, Десни, негусто білили хати українських поліщуків. Між ними латки обробленої землі на вирубках, далі придніпрові луки, плавні. А ліворуч — первісне, тисячолітнє, непролазне Полісся: бори, дубняки, мішанина кленів і лип, диких груш і яблунь. Так до самої Білорусії і далі — до кордонів польських. Поля мов острівці в зеленому океані буйнолісся. Латочки землі, а то все ліс. На згадку про нього залишилася нам у спадок Біловезька Пуща, що в Білорусії, майже дев'яносто тисяч гектарів предковічного лісу, нетрі й хащі, де темно і сонячної днини, де зубри живуть і нині на волі.

Полісся як ліс відступило, одійшло в минуле. Залишилася лише назва на картах та спогади в підручниках; острівцями тепер ліс, а морями-океанами земля,

відвойована у дикої природи багатьма поколіннями хліборобів. У назвах сіл ще зберігається запах минулого: Лісовичі... Орани... Приборськ... А в Приборську, тобто в селі, що під самим бором, місцева Олеся (пам'ятаєте Купріна?) показує нам далеку смужку лісу, яка чорніє на виднокрузі, і каже: «Ні, за грибами наші люди не ходять. Далеко. Ось свій лісок підростає, колгоспом насаджений. То, може, і гриби будуть свої».

Ми назвали Олесею жінку, про яку мова піде далі, тому що вона в Приборську не місцева, як і купрінська Олеся, тому що їй тоді, коли вона приїхала сюди, було стільки років, скільки Олесі,— двадцять п'ять, і тому, що... перша її ніч у Приборську була такою ж безсонною і трудною, як Олесині ночі, і були навіть сльози, і здавалося, що не скоро зможе вона зітхнути спокійно і всміхнутися щасливо. Ну, та про це, про неї, розповімо докладно трохи пізніше.

Зблизька моє знайомство з Поліссям почалося кілька років тому. Крізь віхолу і заметіль прибули письменники в районний Іванків, знайомство почалося з поліщуками-городянами. Біля автобусної станції у центрі містечка світився великими вікнами двоповерховий ресторан «Тетерів», жваво йшла торгівля в новому, також двоповерховому, універмазі. В райкомі партії «засідали» працівники бібліотеки, комсомолу — мова йшла про літературний вечір і про виїзд письменницької бригади в села.

Одверто кажучи, сніг, який сипав день і ніч ось уже третю добу, лякав і нас, і місцевих керівників. На Київ то дорогу чистять з ранку до ночі, а в села — в Розважів, в Обуховичі? Як туди доберешся? Вертольотів у нас не було, аеросаней також. Поет Олександр Підсуха сам з поліщуків, він ці місця знає.

І раптом телефонний дзвінок з Розважева: «Прибули письменники? Тож ми їх ждемо. Дорога? Дорогу чистимо. Є сани. Є коні. Ждемо».

А надворі сніг. Сипле та й сипле. Там, де світяться ліхтарі, справжня снігова фантазія. Кучугури, нагорнуті бульдозерами, частково округлилися і стали схожими на білу застиглу вулканічну лаву. Якийсь ніби дивовижний місячний ландшафт. Втім, обережність не зайва. «Лави» м'яка, як пух лебединий, якісь двоє, граючись, потрапили в цукристу сідловину й вибираються з неї,

борсаються так, наче хтось їх тримає за ноги, не даючи ступити на твердь.

Дарма що сніг, що бездоріжжя, що дома у кожного пахне, мабуть, ковбасами і що, нарешті, у багатьох же телевізори — в Будинку культури як у вулику. І не сама молодь, є й статечні люди. Прийшли слухати поезію.

А поет якраз читає про Полісся. Він його знає, він його любить. Йому він присвятив свою поему «Поліська трилогія». А як вона народилася? Приїхав після війни Олександр Підсуха в рідне село, — це у сусідньому Макарівському районі, — знайомиться з хлопчиками, дівчатками. «Чиї ви? Ось ти чий?» І всі, наче змовилися, називають не батьків своїх імена, а матерів... Не знають діти цього покоління своїх батьків, забрала їх клята війна.

Прийшли зал. Скільки їх тут сидить, двадцятилітніх, котрі ось так, як юні земляки поетові, сиротами зустріли День перемоги. Скільки й досі про долю батьків-солдатів нічого не знають...

Та й гарні ж ви, поліщуки, та й чутливі ж які до поетового слова! Хто з вас студент, хто колгоспник — одразу й не вгадаєш, але здається, що вже десь зустрічалися раніше. Ось із таким блиском в очах, з такою увагою сиділи молоді друзі наші в актовому залі Київського університету, в Палаці культури заводу «Арсенал», в червонім кутку дівочого гуртожитку Дарницького шовкового комбінату. Скрізь ви по-своєму різні і по-своєму однакові. Чорняві, біляві дівчата, з модними зачісками і без них, хлопці у білих як сніг і картатих сорочках. На тих чобітки на високих каблуках, а на тих звичайні, сільські... А на обличчях ваших, у ваших очах є щось дуже приємне і важливе — коли ось так сидите, і дивитеся на промовця, і ловите кожне його слово. Я б назвав це жадобою... Так, жадобою пізнання життя! Догадуюся, поліщуки, що так само зосереджено слухали ви вчора лекцію київського вченого про космос і міжнародника — про події у В'єтнамі. Вас усе цікавить, усе турбує, вам хочеться знати багато більше, ніж ви знаєте. А це й означає — жити!

Переді мною лежить номер районної газети «Трибуна праці». Знов і знов читаю рядки: «В той вечір була хуртовина. Та вона не стала на перешкоді зустрічі роз-

важівців з гостями...» В «той вечір» колгоспні сани привезли і нас, не поетів, в Обуховичі, що загубилися серед засніжених лісів, і в скромному старому клубі зібралося все село. Секретар парторганізації назвав нас і наші книжки.

— «Багряні тіні»? — перепитала якась жінка, що сиділа в залі.— Це ви написали «Багряні тіні»? — звернулася вона до письменника Михайла Рубашова.— Я читала цю книжку.

А трохи згодом між нею і автором розгорнулася цікава дискусія. Жінка вільно полемізувала з автором.

Пізно вночі, коли ми попрощалися з читачами, Михайло Борисович Рубашов сказав мені збуджено:

— Ось бачиш, друже, які у нас читачі! А ця жінка рядова колгоспниця...

Так ми у ті дні побачили людей Полісся зблизька.

«ЧАКЛУНКА» З ПРИБОРЬСЬКА

Розмовляючи в райкомі про минуле Полісся, ми, звичайно, згадали й молоду купрінську чаклунку Олесю,— як вона замовляла кров, як, немов Вольф Мессінг, на відстані нав'язувала іншим свою волю. Словом, згадували про обдаровану від природи чудову людину з трагічною, на жаль, долею. Як би склалося її життя в нових, радянських умовах?

— А ви побувайте в Приборську, у калінінців. Може, й знайдете там сучасну Олесю...

Так ми познайомилися з Галиною Яківною Кобернюк, однією з багатьох Олесь на Поліссі. Та, мабуть, варто розповісти саме про неї, бо, зрештою, не так багато жінок на Україні очолюють колгоспи.

В той день її чекали з Києва, з республіканської наради працівників сільського господарства.

Катастрофічно танув сніг. На околиці села нам перепинила дорогу валка саней із сіном. У глибокій, заповненій водою колії застряв кінь, і колгоспники силкувалися допомогти йому. Мій супутник Петро Іванович сказав, що, мабуть, краще спішитися.

Сільська дорога інколи читається, як трудова анкета. Особливо коли вона біла, засніжена. Он лежать крихти торфу, он на свіжій колії, що повернула в поле, натрусилося трохи гною. А далі в кучугурі стирчить

кілька сухих стеблин льону. Хтось із шоферів загубив їх, але люди підбрали, щоб не пропало добро. Ще зовсім рано, а вже багато машин і саней пройшло тут в обидва напрямки. І трактор он торохтить, пробиваючись у сніговиці до скирти сіна.

Петро Іванович в недалекому минулому колгоспний агроном, а нині секретар райкому партії. По очах видно, що оці живі, творчі ритми сільського буття радують його, як і мене. Але він знає те про Приборськ, чого я не знаю: яким він був? Ну хоча б сім років тому. Чому сім? Виявляється, саме в цьому році минає перша «семирічка» Галини Яківни Кобернюк як голови колгоспу.

Працювала зоотехніком-бригадиром у радгоспі, і раптом керівники району ніби ні з сього ні з того розповідають їй про найвідсталіший колгосп. Доказався тамтешній голова Полетаєв, як кажуть, «до ручки». І перед ним не кращій був. Зневірилися хороші люди, тікають із села. А хапуги і ледарі розтягають громадське добро... Хазяїна в село треба, свіжу людину. А може, краще хазяйку, щоб з теплим словом, з щирістю, коли хочете, материнською до людей. І строгістю материнською.

Розчулили, чи що, Галину, молоду комуністку... Але згадала вона раптом своє дитинство в селі на Вінниччині. У них же гасові лампи, а в сусідній Панасівці електрика. Цілий день на вулиці радіо грає. І школярі якісь не такі — чистенькі, охайно вдягнуті. Чому панасівцям краще живеться? Чи не тому, що головує у них жінка? Галя часто бачить її, як пасе корів. Та жінка щодня проїжджає верхи по межовій дорозі, і Галя заздрить її вмінню триматися в сідлі. Вона заздрить і в думці бачить себе такою...

«Підманули Галю», як у тій пісні співається. Привезли на машині в Приборськ. Полетаєв звітує... Голос байдужий, на людей не дивиться, розповідає ніби не їм, а товаришам з району. Ніхто не хоче працювати, ніхто. Тільки він не спить і не їсть, всюди сам... Якби не він...

Десь о другій годині ночі зал вибухає: «Не хочемо Полетаєва!» «Заберіть його від нас!»

А кого, кого вони хочуть? Хто зуміє повести трудівників за собою? Є у товаришів колгоспників якась кандидатура?

Тоді підводиться один з бригадирів:

— Добре. Як нікого немає, я буду.

Зал відкидає його домагання.

— Спершу порядок у бригаді наведи!

— Ти воропаївський колгосп провалив, як був там!

Новий голос чути в кінці залу:

— А ви, товариші районні керівники... Ви нам нікого не порекомендуєте?

І тоді... Тоді, почувши відповідь, зал раптом завмирає від несподіванки. Їм, приборцям, пропонують головою оцю дівчину з косами, що сидить на першій лаві?!

Чи не її щирі сльози, викликані душевними переживаннями, усвідомленням того, що вони, ці люди, мають право, зрештою, не вірити в неї, в її сили і можливості, чи не вони вплинули на сусідок Галини? Мабуть, літні жінки приборські уявили зараз себе на її місці, і серця їхні враз ніби відтанули.

— А чого це гвалт підняли? — накинулися жінки на чоловіків.— Нехай людина вийде та розповість про себе. Вчилася ж, чуєте. І родом сільська... Така, як ми...

Дівчата-доярки, до яких ще вдень заходила на ферму, назвавшись просто гостею, згадали, мабуть, що в їхньому ділі вона спеціаліст, і приєдналися до старших. А як стала вона перед зборами, проста й до краю схвильована, як призналася щиро і в своїх бажаннях, і в своїх ваганнях, прїтихли якось загадково й чоловіки. Притихли й проголосували за неї.

Щось подібне повторилося й у бригаднім селі. Тільки звіту слухати люди не захотіли — навіщо марнувати час. Прогнали доповідача з «трибуни». На Галину Яківну одні дивилися з подивом, інші з надією. Дідок, що сидів у першій ряду, сердито стукнув ціпком.

— Той хоч фундамент клубу у нас заклав, а ця зруйнує, ось побачите. Що вона, чаклунка яка, щоб отаку сімейку нагодувати...— Обвів вицвілими очима громаду і пішов, не дочекавшись голосування.

Дідок виявився поганим пророком.

Було б довго, мабуть, усе послідовно розповідати про те, як «чаклувала» Галина Яківна Кобернюк,— і словом, і ділом,— як працювала з доярками на фермі, з сапальницями в полі, як воювала в районних організаціях, в області, в державному банку за кожну машину, за кожну копійку; їй треба було виграти перший бій, розрахуватися з старими боргами, не наживати

нових і шукати, відроджувати в господарстві джерела достатку.

Варто, мабуть, згадати кілька епізодів з минулого, аби було ясніше, як утверджувався авторитет жінки — голови артїлі, як зростало довір'я до неї. Ще в перші дні хазяйнування Галина Яківна перенумерувала всю худобу, використавши для цього «свої» щипці, привезені з радгоспу. І раптом пішли чутки, що в сусідньому селі нібито з'явилися телички з числа тих, що здані на м'ясо. Може, це була навмисна брехня: от, мовляв, як і досі хазяйнують в Приборську! А може...

Галина Яківна сама очолила «операцію». Вночі дільничний міліціонер, голова сільради, секретар парторганізації і вона навідалися до громадянина, що живе в лісі і бере у сусідів молодняка на випас. І потрапили в точку: ось одна колгоспна теличка, позначена номером «380», а ось друга — «1170»... Їх, виявляється, обміняв завідуючий фермою на зовсім малих, а тих здав. Показовий суд над розкрадачем колгоспної власності справив на приборців велике враження. Ніякі апеляції, ніякі гроші, витрачені на адвокатів, не допомогли. В трьох інстанціях розглядали й переглядали справу, але Галина Яківна ні на йоту не поступилася — комбінатор одержав по заслугі.

Виграла і в поединку з стихією. Лютої зими — це ще в 1959 році було — вимерзла геть-чисто озимина. Не підсівати, а пересівати треба. І що саме сіяти? Прогноз обіцяв холодне літо, мокру осінь. Порадилася Галина Яківна із старими людьми і твердо сказала: «Посіємо льон. На всій площі, де хліб пропав». Ніколи ще колгоспники не мали такої площі під льоном — 320 гектарів. Вигідна це культура, але й роботи коло льону багато, особливо на його переробці... Він цвів розкішно, ріс високо, і люди віддавали йому і дні, і ночі. Він не підвів їх, поліський льон, і люди не підвели його — зібрали вчасно і здали державі, а в касу поклали понад два мільйони карбованців!

І ще годилося б сказати про ті 250 гектарів лук, що на них після меліорації посіяли калінінці тимофіївку. «Вже Полетаєв 40 гектарів лук перевів, а тепер ти...» — не вірили декотрі ні в меліорацію, ні в культурну сіножать.

Але, мабуть, то правда, що і в хліборобському ділі

не обійдеся без ризику, без сміливих кроків. Кожна невдача має свої причини, кожен успіх з неба не падає. Сорок полетаєвських гектарів, не доведених до пуття, голосували проти меліорації, двісті п'ятдесят нинішніх прославили її. В перший рік ці гектари дали по 45 центнерів тимофіївки, запашної, смаковитої, якщо хочете, ситної... Була вона висока і буйна. Та й нині вистачає сіна і громадській худобі, і тій, що в особистому користуванні.

Минуло чотири роки, і ось я знову в Приборську...

Галина Яківна веде мене центральною вулицею села. Падає сніг. Біля світлого високого Будинку культури, якого тоді ще не було, зібралися школярі. У них сьогодні якесь своє свято. На Дошці пошани бачу обличчя жінок-доярок, які прославилися на весь район.

— Це моя гвардія! — хвалиться Галина Яківна. І розповідає про славні діла Марії Шехненко, Галини Палієнко, Марії Войтко. Добрим словом згадає і будівельну бригаду, де теж працює чимало жінок. За останній час стали до ладу: лікарня на 25 місць, два Будинки тваринника, ремонтна майстерня...

Свій п'ятирічний план господарство калінінців виконало достроково, за чотири роки.

Помічаю, що в багатьох дворах вимурувано просторі гаражі. Невже в особистому користуванні стільки автомобілів?

— Поки що ні, на жаль, — відповідає на моє запитання Галина Яківна. — Де в кого є автомобілі, а то більше мотоцикли. А гаражі будують усі... Уперед люди дивляться. Один завод у місті Тольятті, кажуть, он скільки машин «Жигулі» на рік даватиме.

Майже у півтора раза зросли грошові прибутки колгоспу, а це дало можливість додатково придбати сім тракторів, шість комбайнів, шість потужних автомобілів. Основні фонди збільшилися на 415 тисяч карбованців!

Словом, зростає, міцніє Приборськ!

...Мабуть, читачеві цікаво буде дізнатися й про те, що держава високо оцінила заслуги «Олесі» — Галини Яківни Кобернюк. Нещодавно вона нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Про поліщуків кажуть, що вони люди суворі. Втім, характери в них романтичні, про них складено чимало легенд. У давнину до поліщуків Волині, сучасної Чернігівщини чи Київщини, ходили, мов за три моря, їхні не такі вже й далекі сусіди. Несли для обміну в першу чергу хліб насущний, бо свого там завжди бракувало, а назад поверталися з прядивом, виробами із шкіри й деревини, грибами, медом. Мабуть, одну із місцевих річок, що тече у північній частині Чернігівської області, тому й назвали наші предки Меною. Мена — річка, що впадає в Десну. Мена — місто з десятима тисячами мешканців. Мена — район, це щось понад тисячу квадратних кілометрів площі, на якій — ліси, річки, луки, болота, ті ж самі малопридатні в минулому для хліборобства ґрунти. Двадцять шість колгоспів, два радгоспи вирощують тут пшеницю, гречку, льон, коноплі, люпин, картоплю і навіть тютюн.

Як же вони працюють, трударі Полісся?

Певна річ, для того, щоб одержати відповідь на таке запитання, треба побувати там, де тече річка Мена.

...На вранішніх вулицях Мени людно, трудовий день почався. Автобусна станція відправила перші машини на Новгород-Сіверський, Корюківку, Чернігів. У кінотеатрі демонструється фільм «Маленький принц». Спортивно-технічний клуб повідомляє про набір на курси шоферів, мотоциклістів та радіо-телемайстрів. На площі в центрі розміщено адміністративні будинки, ательє, магазин «Книги», ощадну касу, універмаг «Ювілейний», пошту; є майстерня індошвишу та ремонту одягу. На великій районній Дошці пошани — портрети кращих працівників сільського господарства, промисловості, установ та шкіл.

У першій ряду серед тих, ким пишається колгоспна Мена, — Іван Кузьмич Прищепà. Я вже раніше чув про нього, депутата Верховної Ради республіки, Героя Соціалістичної Праці. А оце зараз вперше бачу, поки що на фотографії. Товариші розповідали мені про голову бірківського колгоспу «Родина» як про ветерана Вітчизняної війни, який повернувся в ці місця тяжко поранений в ногу. Іван Прищепà командував стрілецьким батальйоном, визволяв рідну землю, потім угорське село

Дебрецен і там пролив свою кров. Тепер на його грудях поряд з орденом Олександра Невського сяють орден Леніна та Золота Зірка, одержані за подвиг трудовий. А точніше — за хліб. Так, за високі і сталі врожаї зернових протягом останніх десяти років. За перемогу над споконвічними недородами.

Того ж дня мені випала щаслива нагода особисто познайомитися з Іваном Кузьмичем. Райком партії разом з обласною дослідною станцією саме в артілі «Родина» скликає науково-виробничу нараду. Порядок денний: досвід роботи колгоспу в одержанні високих урожаїв зерна.

Що означає «високий» для України? Ми знаємо такі еталони, як сорок центнерів пшениці на гектарі і понад сорок. Це показники миронівців, де головує прославлений Олександр Бузницький, до речі, колега Прищепи по парламенту республіки. Знаємо ті ж сорок у Криму — в Іллі Єгудіна. А для Полісся? Який урожай тут можна вважати справді високим?

І ось конференція, яка дасть відповідь і мені, і керівникам усіх колгоспів району. Підведено вже й підсумки цього року: рік на рік не схожий. Погодні умови диктують своє. То як у «Родине»?

Ще до початку наради голови колгоспів, головні агрономи знайомляться з діаграмами. Порівнюють. Треба сказати, що серед присутніх є й такі голови, господарства яких одержують зернових по десять-дванадцять центнерів. Частина може похвалитися цифрою в двадцять центнерів. Та, мабуть, більшість присутніх добре пам'ятає й те, що і Бірківка десятків років тому — ще до головування Прищепи — збирала по вісім-десять центнерів пшениці з гектара.

Першим надається слово Івану Кузьмичу. Він звертає увагу присутніх на те, що всі потрібні цифри є в діаграмах. Називає лише деякі з них. Середній урожай зернових на всій площі за останні десять років — 25,7 центнера. За останні сім — понад двадцять шість. За останні два — понад тридцять. Отже, високий урожай для Полісся, як його розуміють у Бірківці, — це майже 190 пудів зерна з гектара.

Іван Прищепка не доповідає, він робить повідомлення, як зазначено в програмі роботи наради. Нічого зайвого. Лаконічні фрази, гранично чіткі думки і

твердження. Державне мислення. Зернова проблема і для Полісся — ключова. Це — хліб, це — фураж. Держава дала хорошу машинну техніку, збільшує поставку добрив, гербіцидів. Усе це треба використати з розумом. Праця і знову праця. Освоєння сівозміни. Раціональне використання добрив. Насінництво...

Здається, зовсім звичайні для хліборобів речі. Про все це щодня пишуть газети, про це говориться в різних інструкціях. Але в устах Івана Кузьмича Прищепи це вже не тільки бажане, це аналіз здобутого, аналіз того, що дав той чи інший агрозахід, який від нього ефект у реальних центнерах.

Якщо Прищепка — ветеран колгоспного виробництва, то агроном Олексій Курдюк — представник нового покоління. Кілька днів тому ми зустрічалися з ним на плантації картоплі. Смагливий юнак інструктував людей, які обслуговували збиральний агрегат. Приекульський сорт, впроваджений у колгоспі, дає високі врожаї. Кожна 35—40-грамова картоплина — це дорогоцінне насіння, потрібне і Менському району, і цілій області. Отже, у кормові відходи повинні потрапити тільки відходи... І ось Олексій Курдюк на трибуні.

— Від поганого насіння не жди доброго колосіння,— говорить він.— Сіяти тільки кращі сорти...

З великим знанням справи він порівнює два сорти озимої пшениці — «миронівську-808» та «ювілейну-50». Обидва вони чудові, але кожен має свої властивості, і їх треба знати.

Агроном щедро ділиться досвідом, і багато хто з присутніх занотує його поради. Поруч зі мною сидить дівчина, ще молодша за Олексія Курдюка. Додаюся, що зовсім недавно вона була студенткою. Але, певно, добре вчилася, коли їй таке довір'я — бути головним агрономом і брати участь у цьому форумі. До речі, помічаю, що молоді керівники і фахівці ретельно ведуть записи, тоді як старші, сивоголові, тільки похитують головами, згоджуючись чи не згоджуючись з виступаючими. Можливо, в думці полемізують з ними. І це можна зрозуміти. У ветеранів свій досвід, своя практика. Втім, і ветеранам, що там не кажи, доводиться прислухатися до слів Прищепи, до рад Курдюка, бо те, чого досягли в цьому господарстві, для багатьох поки що тільки мрія.

Один з таких ветеранів — Михайло Іванович Нестеренко, виступаючи майже останнім, чесно признається, що, їдучи на конференцію, встиг завернути на лани «Родини». Раніше чув Нестеренко, що ґрунти тут чудові, зовсім не полісянські. Ось, мовляв, звідки врожаї... «А тут точнісінько такі, як і в нас!» — дивуючись, визнає він. І говорить, що за п'ять років колгосп імені Щорса, де він головує, підвищив урожай на гектарі лише на 2 центнери і збирає на круг по 12—15 центнерів, тобто половину того, що має «Родина».

Звичайно, Михайлові Івановичу нелегко отак «самокритикуватися», але що поробиш... Цифри — уперта річ.

Виступ М. І. Нестеренка викликав похваллення. Головуючий — перший секретар райкому Павло Кирилович Сич — вчасно зреагував на це. Працівники управління сільського господарства дали офіційний документ. І виявилось: ґрунти колгоспу «Родина» мають третю категорію, вони в районі за своєю якістю посідають 22 місце, а за врожаєм — друге; колгосп «Перше травня» — за якістю 9 місце, а за врожаєм — четверте. Словом, категорії категоріями, а врожаї врожаями, як бачимо. Тугий колос з праці людської наливається!

Однією з характерних рис керівників колгоспу є те, що вони прагнуть учитися у передових майстрів сільського господарства республіки, застосовують у своїй практиці все нове, прогресивне, широко впроваджують рекомендації науки. Ось і тепер «Родина» — перший колгосп у районі, який сміливо підтримав молодого селекціонера, автора нового сорту люпину — «київський мутант» — Володимира Головченка. Шість-вісім центнерів зерна давав полісянам «традиційний» люпин, тридцять дає повий «київський мутант».

Понад дві години тривала ця ділова розмова про резерви, про те, як найуспішніше перетворити в життя рішення липневого Пленуму ЦК КПРС і липневого Пленуму ЦК КП України. Вона, ця розмова, ще раз підтвердила: в кожному господарстві є свої резерви і свої можливості щодо збільшення виробництва зерна. Прикладом для полісян має служити робота чудових майстрів колгоспу «Родина».

...Тече собі невелика річка Мена в обрамленні зелених берегів. Під районним центром люди перепинили їй шлях греблею, утворивши Менське море. Гарно тут

нині, повноводо! Ось так гарно, сонячно й на душі в працелюбних полішуків, котрі перетворюють свою землю, роблять її родючою для себе і для прийдешніх поколінь.

ВІСІМ ТВОІХ СИНІВ

Зачарованим назвав придеснянський край Олександр Довженко. А він і справді такий! Густі ліси і соковиті луки здаються одвічними. Обласкані щедрим сонцем, скроплені теплими дощами, ці лани завжди тішать хлібороба. Влітку, в пору цвітіння, широкі долини, засіяні льоном і коноплями, розливають навколо сяючу бірюзу. І тоді, якщо дивитися на землю з пташиного польоту, села й хутори нагадують морські гавані, де зупинилися на відпочинок кораблі.

Так, миром і ласкавим привітанням зустрічають гостя трудівники ланів і садоводи, рибалки і лісоруби, пасічники — весь сільський працюючий люд. Орало тут споконвіків у більшій пошані, ніж меч. Хоча добре відомо, що саме з цих місць у роки громадянської війни повів на бій за Радянську владу Червоне козацтво більшовик Юрій Коцюбинський, теж родом з Чернігівщини. Це його, Юрія Михайловича Коцюбинського, поставив Ленін на чолі війська, що визволяло Україну. Тут кожен дім, кожна родина свято зберігають пам'ять про тих, хто воював під ленінським прапором; а в нових ратних подвигах сини й онуки перших солдатів революції показали себе гідними своїх батьків.

Жовтневе півстоліття ділилося майже на дві рівні частини: до громадянської війни і після. І якщо узагальнити цифри і факти, то саме нове покоління в масі своїй виграло історичну битву з фашизмом. Звичайно, на чолі фронтів та армій ми бачили і ветеранів, та й у полках, ротах, партизанських загонах можна було зустріти чимало сивих бійців, героїв колишніх битв. Але з кожним роком, з кожним місяцем, ніби молода кров, молода сила вливалася в організм нашої армії. Ця сила — твої сини, Батьківщино! Сини ваші, славні трудівниці, дорогі матері! Вони принесли нашій країні всевітню перемогу й безсмертну славу.

Кожна мати, яка виростила хоч би одного сина — захисника Вітчизни, гідна великої пошани. Ну, а коли з-під крила материнського злетіло стільки безстраш-

них орлят, як, наприклад, у колгоспниці Парасковії Кузьмівни Маглич з придеснянського села Макошине, що під Меною! Восьмеро синів виховала вона, проста селянка, до того ж рано залишившись удовою. Всіх навчила нелегкої справи хлібороба, усіх — одного за одним — у сувору годину випроводила на фронт, благословила на подвиги.

Їхній хутір на самому березі Десни так і зветься — Магличівка. З тридцяти трьох дворів у п'ятнадцятьох жили Магличі. І все рідня.

Але такої великої сім'ї, як у Сави з Параскою, — ні в кого! Легко сказати — восьмеро синів та дві дочки. Велика сім'я — то, звичайно, добре. Проте це вже коли діти підростуть, то батькові й матері допомагають... Тоді в матері одна турбота — як прогодувати сім'ю, що насипати в миску, з якої стільки ложок черпають.

Сава і косарем до багатіїв наймався, і рибалив з артільниками, шляхи будував. За всяку роботу хапався. Але слід визнати: головною годувальницею все ж була Парасковія Кузьмівна. Сильна, метка, вона встигала всюди — і на своєму полі, і на чужому. В довгі зимові ночі пряла, ткала (добре, що льон свій!) і дітей одягала, і на продаж дещо лишалося. А за виручені гроші можна було купити чоловікові тютюн, дітям — цукор, букварі, зошити.

Потім підріс первісток — Хома. В батька вдався — широкоплечий, сильний.

Батько, було, сяде на весла, погано човен слухається, зносить його течією. А доручить Хомі — інша справа. Частіше і в Макошиному бувати стали, зарічний хутірць немовби наблизився до людей, і для сім'ї Магличів світ якимось розширився, поцікавішав. Уже бачилося Парасці Кузьмівні майбутнє: Хома ремесла в селі навчиться, за ним Федос, а там і інші діти на свій хліб перейдуть.

Плавали, плавали на той берег — і одного разу привіз Хома страшну новину: війна! Кайзерівська Німеччина напала на Росію. Йшов тоді Хомі двадцятий рік. Мобілізували і його. Прислав невдовзі фотокартку з Севастополя. Стоїть на морському березі ставний моряк, обличчя серйозне, навіть суворе, певно, нелегка служба в нього, якщо навіть на знімку такий. Де служити, на якому кораблі — не пише. Секретна це справа. А по-

тім і зовсім замовк. Довго ніякої звістки від нього не було.

Лише через кілька років, коли вже настав мир, коли Радянська влада встановилася і в Макошиному, приїхав матрос на рідний хутір і сам усе про себе та про своїх товаришів розповів.

Вступив він, Хома, до лав Комуністичної партії, воював на морі й на суходолі, бився з інтервентами, топив ворожі кораблі, і свої довелося, щоб не дісталися вони ворогові.

— А де ж тепер, синку, житимеш? — обережно запитала Парасковія Кузьмівна.

— Повернуся на флот, — відповідав Хома. — У Радянської влади недругів багато. Доведеться ще послужити.

Брати заздрісно зазирали йому у вічі. Федос навіть попросив: «Візьми й мене на Чорне море». Але Хома, відїжджаючи, наказав їм учитися, матері допомагати, ну й... рости швидше.

Другим з сім'ї Магличів до Червоної Армії пішов Федос. І теж на флот, тільки не морський, а повітряний. Слідом за ним — Микола, потім — Михайло.

Коли наприкінці тридцятих років мешканців хутора переселяли до Макошиного, голова колгоспу, почувши, що сини її не збираються додому, дорікав Парасковії Кузьмівні:

— Що це вони в тебе, мати, всі в армії залишаються? А за плугом хто ходитиме?

Однак і в колгоспі було кому працювати: Іван, Омелян, Кирило, Ганна, Ольга, та й сама вона, Парасковія Кузьмівна, від молодих не відставала.

У Севастополі, потім на Далекому Сході служив офіцер Хома Маглич.

На Брянщині, на тій самій авіабазі, про котру в наші дні розповідає телефільм «Викликаємо вогонь на себе», був командиром ескадрильї важких бомбардувальників офіцер Федос Маглич.

В Орлі опановував премудрощі танкового бою офіцер Микола Маглич.

Десь у Білорусії на польовому аеродромі стояв бойовий літак зовсім молодого пілота — офіцера Михайла Маглича, він охороняв повітряні кордони Радянської держави.

І ще задовго до того, як Гітлер послав свої пол-

чища на Схід, довелося Федосу і Миколі Магличам пролити кров. Одному на чужині, у Китаї, другому — на фінському фронті.

У підполковника авіації Федоса Савича Маглича зберігається серед документів китайський паспорт. На клапті шовкової тканини виведені його ім'я та по батькові й те прізвище, яке дало йому, радянському добровольцю, китайське командування. У той далекий рік Китай змагався у боротьбі з японськими окупантами, і на допомогу сусідові прийшли волонтери з Країни Рад. Їх зібралось там небагато, наших майстрів бомбардування й асів, і тому кожен бойовий виліт дорівнював подвигіві.

Того похмурого ранку бомбардувальник Федоса Маглича взяв курс на річку Янцзи. За нею, серед сопок і невисоких гайків, японці готувалися до форсування водного рубежу. Крізь хмари проглядало сонце. Не вперше летів цим маршрутом Федос Маглич, він майже точно знав, де зустрине його загороджувальний вогонь, де можна чекати повітряної атаки. Позаду, з інтервалом у кілька хвилин, ішов другий бомбардувальник, а там ще й ще... Він знав кожного льотчика в обличчя, це були його випробувані товариші. Вони терпляче переносили все: спеку, спрагу, москітів і завжди були готові вести свої повітряні кораблі на ціль.

Маглич готувався до маневру, аж раптом лівіше — там, куди він хотів летіти, почали рватися снаряди. Федос різко кинув літак убік, потім униз і, лавіруючи між димками, повів машину праворуч. Йому вдалося виграти час, і, поки зенітки робили наводку, бомбардувальник зник у хмарах.

Через дві-три хвилини Маглич був над ціллю. Він бачив, як у диму і полум'ї злітали в повітря машини з понтонами, як скакали між сопками злякані коні.

Тепер лишалося зовсім небагато — повернутися на базу.

Сивою змією розтяглася вниз Янцзи. Побачивши воду, він знову відчув спрагу, хоча в літаку було не дуже й жарко. Йому привиділася Десна, блакитне поле...

Несподівано щось загуркотіло поряд, літак здригнувся й одразу ж почав стрімко падати, перевертаючись на крило. Федос, притиснутий повітряною хвилею, ледь вибрався з кабіни й рвонув кільце парашута.

Щось лицьке й тепле стікало з-під шолома на лице, на очі, але він все-таки встиг розгледіти круті береги й каламутні хвилі Янцзи, що швидко наближалися...

Приблизно через рік, почувши від старшого брата розповідь про те, як він «гамував спрагу» в китайській річці, танкіст, командир взводу Микола Маглич (який теж приїхав у відпустку до матері) жартома сказав:

— А в танку все-таки безпечніше: весь час землю під собою чуєш.

Микола не знав тоді, що саме йому незабаром доведеться випробувати те, про що не писалося ні в яких статутах.

Це було в день генеральної битви під Выборгом. Танкова група здійснювала охоплюючий маневр. Взвод старшого лейтенанта Маглича мав форсувати водну перешкоду. Розвідники підтвердили: крига витримає.

Так воно спочатку й було. Навіть ворожі бомби, що рвалися навкруги, не могли зупинити танкістів. А потім сталося непередбачене. У центрі озера впав збитий нашими винищувачами літак. Вибухова хвиля розколола кригу. Тріщини швидко поповзли від центру в усі боки, ширшаючи й ширшаючи. Командирський танк Маглича опинився в зоні вибуху... Тільки пізно вночі, вже в госпіталі, старший лейтенант, прийшовши до пам'яті, дізнався, що з екіпажу врятовано тільки його. Бойові товариші навечно поховані на дні озера разом із своєю бойовою машиною.

Військовий льотчик Михайло Маглич зустрів перший день війни в небі. Воно було чорним, це небо, фашистські стерв'ятники зграя за зграєю проривалися через кордон, заступаючи сонце. Радянські винищувачі, що встигли знятися в повітря, мужньо вступали в бій, але сили були нерівні. Поранений у груди Михайло вів свій підбитий літак на базу, де чекав його брат Федос, начальник штабу авіаційного полку. Десь під Брестом льотчик відчув, що втрачає свідомість, і в останню мить викинувся з парашутом. Коли прийшов до Макошиного лист від Михайла з госпіталю, дорослих чоловіків удома не було: в піхоту пішов Федір, у мінометники — Омелян, у залізничні війська — Кирило. Парасковія Кузьмівна няньчила онуків, і старші з них уже читали листи з фронту. А потім фронт наблизив-

ся до Чернігова, до Макошиного, наблизився і якийсь швидко став віддалятися...

Евакуювалися сільрада і колгосп, закрилася школа. І якийсь після дощової осінньої ночі на сільській вулиці з'явилися перші фашистські мотоциклісти...

Не на місяці, на роки лишилася Парасковія Кузьмівна без своїх синів, вони тепер тільки уві сні приходили до матері.

Ніхто так не вміє чекати, як мати. Терпіння матері, її віра невичерпні. Живучи без радіо, без газет, Парасковія Кузьмівна по якихось своїх особливих прикметах визначила, що наближається визволення. Все частіше над селом пролітали червонозоряні птахи, і не одинаки, як у сорок першому, а цілі журавлині ключі. Ховаючись від чужих очей, стежила вона за цими літаками, ніби очікувала, що звідти, з висоти, впаде до ніг лист або якась знайома річ, по якій упізнає вона сина.

Першими в село прийшли танки, але Миколи з ними не було. Потім з'явилася піхота, артилерія. Та ні Федора, ні Омеляна, ні Івана в ті дні не побачила мати. В її хаті ночували сини інших матерів, їм вона прала, варила, їм розповідала про своє життя в фашистській неволі, про синів, ховаючи сльози, аби не засмучувати жаданих гостей.

Найдовше стояли в Макошиному зенітники. Командував ними молодий чорнобривий офіцер. Скорострільні гармати завжди були націлені в небо. Іноді на світанку, а то й серед ночі знімалася раптом шалена стрілянина. Сільські хлопчаки бігали потім у поле дивитися на збиті ворожі літаки.

Якось серед дня на обрії з'явився літак. Він летів низько, й тому зенітники не одразу помітили його. А коли помітили, командир дав наказ приготуватись. Літак тим часом опускався все нижче й нижче. Ось він пролетів над околицями Макошиного й навіщось похитав крилами. Над садибою Магличів від літака відокремилася щось і плавно, ніби величезний птах, почало опускатися. Ще трохи — і на город впала офіцерська шинель. На ній майорські погони, в кишенях пакетики з цукром, цигарки. Парасковія Кузьмівна з дочками й онуками внесли цю шинель до хати і, вдихаючи її запах, вже напевно знали, що це Федосова річ — першого в їхній сім'ї льотчика.

Федос Маглич посадив літак на околиці. Це було перше за роки війни свято в родині Магличів. Потім прийшли звістки і про інших синів: Михайло знов лежав у госпіталі, танкіст Микола після лікування служив нестройовиком у Ленінграді, про Кирила стало відомо, що він загинув у полоні, відмовившись працювати на німців, а на Федора прийшла похоронна. Він загинув ще важкої осені 1942 року в боях під Москвою. На дніпровському рубежі рядовий кулеметник Омелян Маглич одним з перших форсував річку, бився за плацдарм. Тепер Омелян заліковував свої рани.

Вже в ті дні покажчики, встановлені регулювальниками на Чернігівському шляху, закликали: «Вперед на Берлін!» І там, під Берліном, воєнна доля звела трьох братів: Федоса, Михайла та Омеляна. З Дальгова — найбільшого німецького аеропорту — здійснювали льотчики нальоти на колючого ворога. Тут, у Дальгові, їх і застала перемога.

* * *

На 96 році життя померла, оточена люблячою родиною, Парасковія Кузьмівна, героїчна українська мати, яка дала Батьківщині вісім богатирів. Макошинці із сумною урочистістю провели її в останню дорогу. За труною йшли сини: морський капітан першого рангу (тепер він уже контр-адмірал), підполковник авіації, старший лейтенант танкових військ, йшли її дорослі онуки: майор авіації Михайло Маглич — син Івана Савича, Юрій Маглич — син загиблого льотчика Михайла, авіаційний технік, Борис Маглич — авіаційний інженер, Володимир Маглич — молодий учений...

І ще багатьох, багатьох Магличів можна було побачити того дня в Макошиному, бо роду Парасковії Кузьмівни нема й не буде переводу.

ЗАВОЙОВАНЕ ДОВІР'Я

Читав я, пам'ятаю, одну сільську повість. Розповідалося в ній про те, що секретарем райкому була немолода вже людина, яка звикла керувати старими методами, відстала од життя, яка не розуміла вимог часу.

Автор доводив, що треба обрати іншого керівника, молодого, і тоді зміниться все на краще. Звичайно, автор сам собі господар у повісті чи романі, він «обрав» молодого під завісу, рекомендуючи його як «сміливого новатора», «талановитого організатора», «перетворювача життя». І ми змушені були повірити йому на слово, бо на цьому «переобранні» повість і кінчалася.

Щоб бути ватажком, мабуть, теж потрібний природний хист. Але й талант нічого не вартий, якщо його не плекати наполегливою працею роки й роки. Головне, очевидно, в набутому досвіді, в засвоєнні принципів лєнінської школи керівництва, в розумінні того, що авторитет приходиться не сам собою, не тому, що в тебе високий пост. У повсякденній копіткій роботі з комуністами, з усіма людьми, котрі тебе оточують і становлять головну сферу твоєї діяльності, в тому, як ти сам ставишся до виконання своїх обов'язків, вчишся у партії, у мас,— в цьому твоя сила.

Пригадуються секретарі райкомів, з котрими пощастило зустрітися в різні роки на Буковині, Вінниччині, Львівщині, в поліських краях. Одні з них і досі очолюють районні партійні організації, інші працюють в апаратах обкомів, в радянських органах. Дехто пішов на заслужену пенсію. У кожного з них свій життєвий «стиль» і свій характер, свій темперамент, в чомусь вони були дуже різні, але в головному — ставленні до людей, у взаєминах з людьми, в турботах про людей — ті кращі секретарі здаються мені дуже схожими між собою.

Мабуть, не відразу стали вони такими. Досвід приходив поступово, як всякий досвід взагалі. Для них доля кожної людини не чужа, вони не відмахувалися від розв'язання повсякденних, здавалося б, дріб'язкових справ, з котрими до них зверталися комуністи чи позапартійні, вони також не давали ніколи й нікому пусто-порожніх обіцянок. А якщо вже щось обіцяли, то слова свого обов'язково дотримувалися, хоч інколи для цього треба було докласти чимало зусиль. Словом, найважливіша, на мій погляд, позитивна риса тих моїх знайомих, про котрих у свій час говорилося добре слово у пресі, це насамперед висока їх людяність, душевна теплота, діловитість. Ці риси, поєднані з вимогливістю, принциповістю, з особистою високою партійністю в роботі,

в побуті, в особистому житті, і робили свою добру справу. Комуністи району знов і знов переобирали своїми ватажками тих самих товаришів, не боячись, що голови їхні трохи починали сивіти. Ні, мене ніколи не дивувало, мене радувало, що той чи той секретар залишався на бойовому посту десять, інколи — більше років. Зрештою, це довір'я до керівника було закономірним.

* * *

Недавні сільські зустрічі поповнили письменницький блокнот новими спостереженнями. Знайомство з першим секретарем Менського райкому партії відбулося за обставин, які відразу дали мені змогу відчутти, що й він, Павло Кирилович Сич, належить до категорії людей, для котрих «головна сфера» не лише турбота про економічне обличчя району, а й про тих, хто його творить.

Був так званий «приймний день». Власне, «неприємний» у Павла Кириловича Сича взагалі не буває. Чи в райкомі він, чи десь у колгоспі, на підприємстві або й просто на полі, щодня зустрічається перший секретар з багатьма людьми, радиться з ними, вирішує питання «планові» і «непланові», такі, що виникають у процесі праці, в потоці життя. Але у практиці Менського райкому здавна перший день тижня, понеділок, відзначено як день прийому відвідувачів. У понеділок до Павла Кириловича відчинені двері для кожного. Звичайно, серед питань, з якими прийдуть сьогодні до секретаря, будуть і службові, і такі, що мають громадське значення, і їх секретар розгляне, але таку ж увагу приділить він і справам, так би мовити, особистим.

Часом можна почути, здається, лаконічне заперечення. Є у районі радянські, господарські органи, є газета, міліція, прокуратура, куди громадянам і слід звертатися. Одверто признаюся, що подібні думки приходили і мені в голову перед тим, як відчинив двері секретарського кабінету перший відвідувач.

Це була жінка, доярка з Куковичів, Валентина Никифоровна Осипенко. Павло Кирилович привітався з нею, як із старою знайомою. Розпитав про чоловіка-тракториста, про дочок-школярок. Що ж привело її сьогодні до райкому?

— Я вже скрізь побувала: і в сільраді, і в кооператорів. А вони умовляють — потерпи. Повінь тебе не зачепила, то поживеш і в старій хаті. А я, товаришу Сич, маю свою повінь, як тільки дощ піде. Словом, новий будинок хочемо придбати, каркасний. Нехай хоч на чергу запишуть, щоб я знала. Хто багато вільного часу має, той уже побудувався. А я ж дні і ночі на фермі, самі знаєте... І так понад двадцять років.

Записав собі Павло Кирилович просьбу колгоспниці, сказав, щоб чекала відповіді. І як тільки вийшла вона, подзвонив комусь, мабуть, працівникам торгівлі. Що ж, жінці з Куковичів пощастило. Саме на тому тижні одержано каркасні будинки, один з них одразу записали на доярку Осипенко. Одночасно порадив секретар налагодити справу попереднього замовлення, щоб не оббивали люди порогів, а одержували все потрібне організовано.

Ще одна доярка зайшла — Костюченко Олександра Свиридівна. І в неї просьба серйозна. Хоче придбати автомашину «Запорожець». Чула, що ударникам комуністичної праці продають у першу чергу.

«Запорожцем» почалося, а розмова пішла по зовсім іншому руслу. Розпитує Павло Кирилович жінку про справи на тваринницькій фермі, цікавиться, як виконується зобов'язання. Догадуюся, що у наступні дні обов'язково випаде йому дорога на ту ферму.

— Побажая вам, Олександро Свиридівно, добрих надоїв, а про «Запорожця» ми вже потурбуємося. Ще в цьому році, можливо, одержите, — обіцяє на прощання Павло Кирилович.

Третій відвідувач — педагог. Колишній директор школи. Літня, статечна людина. Чим він стурбований? Говорить із знанням справи про мисливські та рибальські угіддя, про те, що гриби в цьому році тут припізнилися — під Черніговом є, а в Мені пусто. Василь Павлович — активіст Товариства охорони природи, організатор багатьох хороших починань. Секретар райкому вислуховує уважно, по всьому видно, що в них багато спільних інтересів.

— Отже, відпочивати, Василю Павловичу, нема коли. Не нудьгуєте, перейшовши на пенсію?

І тут я бачу — очі у відвідувача посмутніли. Він подивився невесело на мене, на Павла Кириловича і раптом признався:

— Нудьгую... Ще і як, товаришу секретар. Зрозумійте мене. За кілька днів початок навчального року, а я... вперше дзвоник лунатиме не для мене.

Так ось чому прийшов він у передостанній тиждень серпня до Павла Кириловича! Його кличе, як завжди, як було протягом усього трудового життя, школа...

Василь Павлович розуміє, що запізнився. Штати давно укомплектовано, а він досі ні в своєму колективі, ні в райнаросвіті нічого не казав. Громадське навантаження йому, справді, до душі, він і раніше віддавав йому багато часу, але шкода, діти є і залишаються назавжди для комуніста Василя Павловича Іваненка першою його любов'ю.

Обіцяти щось важко, секретар райкому не любить кидати слів на вітер. Він робить спробу заспокоїти людину, заводять знову розмову про полювання, про Менське море, яке і в цьому році буде зарибнене мальком коропа, просить взяти над ним опіку.

— А щодо школи... Спробуємо. Якби трохи раніше...— повторює на прощання.— Спробуємо.

Йому не хотілося дзвонити у відповідні установи в присутності відвідувача. Боявся, що їхня відповідь ще більше розтривожить людину. Але як тільки той вийшов, одразу ж запрацював телефон. Справді, нелегко, дуже нелегко. Навіть у тій самій школі, де знають добре і люблять свого колишнього директора, все вже сплановано, розраховано по годинах.

Пошуки тривають. Підключається райнаросвіта, директори шкіл...

А прийом триває. Ось прийшли дві жінки, скаржаться, що колодязь на їхній вулиці не ремонтується. Давненько асигнували сто карбованців, а матеріалу не дали, майстрів не шлють. Або ще скарга. Стара жінка приїхала на прийом з Макошина. Повінь завдала її господарству великих збитків, про це склали акт, а при розподілі державної допомоги про неї чомусь забули. Або ще: Вяльку Григорію Трохимовичу із Стольного вісімдесят три роки. Добру справу зробили, коли взялися відремонтувати йому хату. Але до кінця ентузіазму не вистачило.

Перевели майстрів на інший об'єкт... Пообіцяв секретар: «Буду у вас. Там про все з сільськими керівниками поговоримо».

Новий відвідувач: Панкратій Трохимович Кондращенко. Скаржиться, сорок днів працював за бригадира, а нарахували йому, як рядовому. Ще й викручуються: наказу офіційного не було на вас, дорогий товаришу, а те, що наряди ви підписували, для нас не докази.

Знайомимося з Іваном Пантелеймоновичем Федорченком, головою правління колгоспу «Червоний ударник». Йому вже шістьдесят п'ять років — і двадцять п'ять з них він на чолі великого багатогалузевого господарства.

— Ану, Павле Кириловичу, подивіться-но, будь ласка, скільки ми там хлібної ссуди винні держави. Є у вас, певно, відповідні цифри.— Бачу, очі в старого хитро посміхаються, наче він щось затіяв.

Павло Кирилович заглядає у книжечку, яка завжди у нього під рукою, потім, знизавши плечима, відповідає:

— Боргу за вами немає, Іване Пантелеймоновичу. Давно ви розрахувалися.

— Ну от! І я це знаю. А ось повісточка: «Червоному ударнику» і мені особисто. Попереджають, бачте, щоб десять тонн ссуди негайно здав, а то притягатимуть мене до відповідальності. Мабуть, облік ведуть строгі товариші за допомогою кібернетики, а вона, звісно, підриває людям авторитет.

Задоволений Іван Пантелеймонович, що боргу за їхнім господарством немає, що можна разом з секретарем райкому посміятися над канцеляристами, які плутають, де у них ліва, а де права. Коли він іде від нас, Павло Кирилович з повагою розповідає про працюючого керівника, чудового комуніста. Ще в роки Вітчизняної війни в окопі під Бородіном вручили воїнові партійний квиток, і відтоді він завжди у бойовому строю.

«Приймний день» знайомить мене і з комсомольцем Татарчуком. Колишній шофер, тепер висунутий на посаду завідуючого клубом, депутат районної Ради. Ось Олександр Дмитрович Холявко, інженер, керуючий відділенням «Сільгосптехніки». У них питання теж особисті. У першого «конфлікт» з головою правління. І, як тут же з'ясовується, все почалося з дрібниці. Татарчук розповідає, «як було», і хоч за собою ніякої провини не визнає, а все ж неважко зрозуміти, що й він повівся не зовсім тактовно. Павло Кирилович хмуриється — не любить він, коли серйозні відповідальні люди не вміють

стримувати своїх емоцій. Про це він і говорить скаржникові, молодій людині, працівникові культурного фронту. Але й того, другого, звичайно, не захищає. Якщо усе, про що розповідає зараз Василь Татарчук, підтвердиться, буде з керівним товаришем сувора розмова.

А інженерові Холявкові треба лікуватися. Він каже, що є хороший спеціаліст в одній з лікарень Чернігова, але потрапити до нього важко. Дзвінок, розмова, і на решті — все гаразд. Доброї путі, Олександрє Дмитровичу. Повного одужання.

Приблизно в полудень Павло Кирилович виходить у прийомну. Всі вже? Так. Поки що нових відвідувачів немає. Мабуть, можна зробити якийсь підсумок, дати хід справам, які вже записані до секретарського «оперативного» блокнота. Жодне питання, порушене нині, не повинно відкладатися на потім, залишатися не вирішеним. Люди чекають не лише хороших слів, добрих побажань, порад, а й конкретних дій.

Такий «день» став традиційним у Мені. І даремно кажуть забобонні люди, що у понеділок не слід щось серйозне починати, бо однаково, мовляв, нічого путнього з цього не вийде. У Мені принаймні я переконався у протилежному.

ЛАНКОВА «СТРАТЕГІЧНОГО ПОЛЯ»

— Скільки це ви років у нас пташницею? — запитує Михайло Андрійович Перегуда, голова колгоспу імені Ватутіна у чорнявої жінки, якій на вигляд років сорок.

Всміхається і загинає пальці.

— При вас — шість, при Смалі — сім, при Бреусі — один, виходить всього чотирнадцять.

У контору вона прийшла просто з ферми, на ній охайний робочий одяг, сіренький платок. А на Дошці лошани ми бачили Віру Микитівну Марченко у святковій одежі і з Золотою Зіркою. Ні, не за птахівництво, це ще за кок-сагиз їй нагорода. Тоді зовсім молоденьку комсомолку призначили ланковою на «стратегічне поле», так називали плантацію не всім знайомої рослини, яка дає каучук. Йшли роки, країна давно вже вирішила ту важливу проблему, яка, справді, мала стратегічне зна-

чення, бо треба було взувати мільйони автомашин, літаки і трактори, людей взувати в буквальному розумінні цього слова, бо з кожним роком штучна гума все більше входила у побут, серйозно конкурувала з натуральною шкірою. Кок-сагиз у повоєнній історії — яскрава своєрідна сторінка. І недарма у багатьох селах Чернігівщини серед перших Героїв Соціалістичної Праці ті, хто його вирощував; Полісся тоді дало добрий приклад, як треба поєднувати боротьбу за хліб з боротьбою за нову сировину для промисловості.

— Що важче, — цікавимося ми, — керувати ланкою чи на птахофермі? — Останнє, як нам здається, цілком належить до жіночої компетенції, і тому чекаємо, що Віра Микитівна так нам і скаже.

Але ні. Жінка трохи ніби ображається, почувши таке запитання.

— А ми легкої праці не шукаємо. Немає такої... Я принаймні де б не працювала, скрізь мені нелегко. Зате ж радієш, коли доб'єшся успіху!

Їх двоє на фермі — вона і помічниця Уляна Котченко. Три з половиною тисячі несучок, здається, й небагато. Але, мабуть, не в тому справа, щоб козиряти цифрою поголів'я. Пам'ятаю добре, як в одному районі на берегах Південного Бугу за рік інкубаторне птаство збільшилося щось разів у десять, про це писалося багато велемовних рапортів, заготовлялися реляції, а потім виявилось — багато галасу даремно, що там не буде ні пуху ні пера, ні тим паче м'яса чи яєць. У гонитві за «неймовірним» показником, за тим, щоб усіх переплюнути, забули добрі люди, що курчат восени рахують. Ні про догляд не дбали, ні харчу не заготовили. Славний колись своїми звершеннями район спіткнувся і довго потім не міг вирівнятися, довго йому на всіх нарадах та конференціях про «пташину аномалію» керівні товариші з області нагадували, забувши, між іншим, що й вони ту «аномалію» благословили.

Але послухаємо ж розповідь Віри Микитівни Марченко, в якій усього три з половиною тисячі несучок.

— Отож в п'ятдесят шостому мені ферму доручили. Дивлюся, кури — як горобці після дощу. Легенькі та настобурчені. У пташнику, мов у хліві, мокро та ще й холодно, скрізь протяги. Я бреду між своїми підопічними, а вони, як чаплі, то одну ногу підводять, то другу.

— «Порядкуй, Віро, план по яйцю не зірви. А то совісно буде, ти ж Герой Соціалістичної Праці».— Ось так мене один наш товариш з правління попереджав. Ще й зітхнув, сідаючи в дрожки: «Да... Це тобі не коксагиз...»

Справді, птах — живе створіння. Але ж я вже тоді добре знала, що кожна справа, яка б вона не була, з малого починається. Взятася за пташник. Машина глини пішла, мішок вапна. Теслярі всміхалися: дощок путніх, Віро Микитівно, жалко. Ми тобі с'як-так диктом дірки залатаємо — і вже. Завгосп дивувався: де це видано, щоб для птиці вікна склити, обійдуться. Розробила з зоотехніком раціони. І знов на сміх мене беруть: «Дорого яечко коштуватиме, коли їм делікатеси згодовувати. Нехай собі у ярах пасуться, черв'яків шукають». Та жінка, яка до мене пташницею була, клянеться, що ні одного яечка не роздушила, ні одного не з'їла, а от хоч убий, за рік по півсотні на несучку не набирається.

Підрахувала бухгалтерія, скільки ми за рік трудоднів на птахоферму витратили, та скільки грошей, та скільки зерна, лячно мені стало. Дивлюся, бувало, на курей і так до них промовляю: «Ех ви, нерентабельні! Істе добре, в теплі, і на прогулянку щодня ходите. Чого ж вам іще?»

— Тисяча дев'ятсот п'ятдесят шостий,— продовжує свою оповідь Віра Микитівна,— ми закінчили поганенько — здали по 49 яець на несучку. А потім стала цифра помалу рости. Через три роки подвоїлася, ще через три — потроїлася. 170—180 штук від кожної курки на рік — це вже завойоване. Ще ось тільки початок жовтня, а ми по 173 маємо... Так, здається?

Михайло Андрійович Перегуда стверджує: так. І починає прикидати для наочності, скільки це курячих котлет, ячень, омлетів щорічно можна приготувати з продукції, виробленої на «фабриці» Віри Микитівни. Але вона не схильна жартувати, у неї діловий настрій. Вчора побувала у них на фермі Таїсія Іванівна Трохимчук — секретар партбюро колгоспу. Радилися, які нові зобов'язання візьмуть пташниці до XXIV з'їзду партії. І от вони з Уляною Сергіївною дещо обмізкували. Якщо, наприклад, прибудувати приміщення удовжину, запровадити яку-таку механізацію, то поголів'я на їхній фермі можна збільшити. Наскільки? Ну, хоч би до п'яти

тисяч. На науковій основі організувати приготування кормів...

Тут Віра Микитівна зупиняється, не хоче розкривати нам до кінця свої плани. Та, мабуть, вона має рацію. Краще зробити, ніж пообіцяти.

БАТЬКО І СИН

Початок жовтня видався дощовий. Хмари важко пропливали над полями, холодні, мов айсберги. Часом уночі вже сіялася крупа. Тоді у видолинках земля вкривалася білими плямами і над ними з жалісливим криком кружляли здивовані птахи, прощаючись, мабуть, з осінню.

Ланку Мотрі Іванівни Красняк везли на картопляне поле машиною. Тепло одягнуті, ще й підперезані жінки скрушно гомоніли у дорозі про те, що не дає погода з урожаєм упоратися, що комбайнер їхній, чути, захворів, а коли так, то, можливо, й тракторист не вийде, бо й він під дощем довго вимокав,— та й що йому робити без комбайнера. Ну, а вручну на картоплі вже давно одвикли працювати. І сюди прийшла нова техніка. Якби ще навчилися люди погоду по радіо замовляти! Отоді чудовий сьогорічний урожай бульби вже давно був би упораний. А він таки справді небачений. Контрольні гектари показали. Неподалік од зеленої смуги по двісті з гаком центнерів взяли, а там же земля не краща!

Здаля почувся гуркіт трактора. Подавав голос, ніби кликав їх. І відчули враз жінки, що машина їхня покоїлася ніби швидше.

— Льоня?! Ну й молодець же ти у нас,— привітала ланкова молодого тракториста, який обчищав патиком грязюку з коліс.— А ми думали — відгул узяв. Бо й у неділю ж до пізньої ночі за кермом.

— А на комбайні хто? — поцікавилася Марія Любенко, придивляючись до людини, яка лежала горілиць під агрегатом і щось клепала.— Ага, сам товариш сержант! Здрастуй, Альоша!

— Здравія желаю! — простудженим голосом відповів колишній сержант.— Що ж це ви запізнюєтесь, до рогенькі?

— Оце так! Поночі було, як виїхати. Дорога ж ґрунтова, не асфальт. А ви десь, певно, тут і ночували? Хто ж ваші душі зігрівав, не скажете? — жартувала

Ганна Венгер, пританцьовуючи на місці. Певно, залякла, їдучи в кузові.

Ще трохи — і кожен зайняв своє місце. Троє полізли на комбайн, двоє стали з кошиками позаду. Мотор уже нагрівся і гудів упевнено, рівно. Леонід Ющенко обтрусив чоботи і поліз у кабіну. Агрегат рушив, розгортаючи під собою мокру землю, мов корабель воду. Йї одразу заторохтіла на ситах, посипалася в бункер вигорнута картопля. Розпушений, пересіяний ґрунт лягав мов гарячий асфальт, тільки в окремих місцях на поверхні залишалися дрібні картоплини. Жінки невідступно крокували услід, підбирали їх у кошики. Ще не пройшли й половини загінки, як у мряці засвітилися жовті фари. Наближалася вантажна автомашина. Коротка зупинка, невловимий рух руки комбайнера — і, скорившись його волі, бункер плавно опустився над кузовом, звільняючись від картоплі.

Ті, що йдуть за агрегатом, стиха розмовляють. Є про що їм поговорити, цим сімейним жінкам. Є що й згадати. Ось, наприклад, ланкова Мотря Красняк раніше працювала, як то кажуть, в одній супрязі з батьком Льоні Ющенка — Петром Івановичем. Тепер він сивий ветеран, має пенсію, але й досі в строю. Помічник бригадира механізаторів. А на трактор посадив сина. Ще як той був школярем, привчив його до цієї професії... Було! Здійснював і він, комуніст Петро Ющенко, стахановські маршрути на колгоспній ниві.

Рівно двадцять років минуло від того часу, як саме в Менському районі народився чудовий рух механізаторів за краще використання сільськогосподарської техніки. І довели передові трактористи і механіки, що звичайна молотарка МК-1100 може давати не 24 тонни зерна на добу, а значно більше. Як на промислових підприємствах, працювали за погодинним графіком, підготували висококваліфікованих барабанщиків, скиртоправів, подавальниць, возіїв соломи. І здивували тоді увесь Радянський Союз. Не 24 тонни намолотили за добу, а 132! Так почали, а далі досягли рекордної вершини; 150 тонн ще й 574 кілограми. Багатьох новаторів і раціоналізаторів нагородив уряд. Той почин — це вже сторінка історії. А нині справу батьків продовжують діти. У ці дні Леоніда Ющенка перевели з кандидатів у члени партії. Одноголосно затвердили рішення й на

бюро райкому. Батько працював у тридцятих роках на «фордзоні», один-єдиний тракторист на все село. А тепер, як порівнювати, машинний парк артїлі імені Ватутіна більший за всю довоєнну МТС: тридцять вісім тракторів, 10 зерно- і 9 картоплезбиральних комбайнів, сотні електромоторів. Батько мав чотири класи освіти, а син Леонід готується вступати в сільськогосподарську академію. Читаємо в рекомендації, яку дає Леонідові бригадир механізаторів Петро Іванович Шишига: «Дисциплінований, ввічливий на роботі і в родині, обраний групкомсоргом бригади по вирощуванню сортової картоплі, делегат ХХІ з'їзду комсомолу України, депутат райради і член райкому комсомолу». В Стольному, про яке іде мова, комуністи святкували півстолітній ювілей Компартії України, як свій власний: тут ще в дев'ятнадцятому виник перший комуністичний осередок, секретарем якого був робітник Андрій Кирилович Тарасенко. Це про нього, про його бойових товаришів — славних бійців за Радянську владу, за нове життя — згадувалося на врочистому ювілейному Пленумі.

Тяжко хворого Андрія Кириловича Тарасенка розстріляли в роки Вітчизняної війни фашисти. На його місце стали інші. По війні секретарем обрали сільського учителя і воїна Павла Михайловича Воскобойникова, який став членом партії на фронті, в Угорщині біля озера Балатон. Про те, який шлях пройшла ця людина, свідчать його солдатські і трудові нагороди: орден Леніна, орден Трудового Червоного Прапора, медалі «За відвагу», «За бойові заслуги», болгарська медаль. Але якби розповідати про бойові подвиги патріотів з Стольного, то треба було б писати велику книгу.

Колись вона, певна річ, буде створена, стольненці заслугують на це. Ще в роки громадянської війни двісті бійців одразу дало село легендарному Таращанському полку, а у Вітчизняній таких героїв була тисяча! Народний музей, створений колгоспниками, зберігає для поколінь пам'ять про тих, хто робив тут революцію і захищав владу Рад, хто утверджував на колишніх графських землях нове життя. Ми ж поклали собі познати мити читача з нинішнім Стольним і його людьми.

І Павло Михайлович Воскобойников уже на пенсії,— змінюються покоління. Тепер секретарем парткому тут Павло Іванович Товстопог, а головою колгоспу не

так давно обрано Івана Кириловича Берізка. Нове село як писанка. Колишній графський парк розрісся і став улюбленим місцем відпочинку колгоспної молоді. Поруч добре устаткований стадіон. Але головною окрасою цих місць є річка Думна з її «острівцем закоханих», з її вербами і мальовничими берегами, з човнами і зеленими пляжами. Тече Думна повільно, ніби мляво, зате ж для рибалок тут рай... Понад самим берегом проліг провулок механізаторів, де оселилися трактористи, комбайнери, водії автомашин. До речі, і нинішній голова почав свою кар'єру як шофер вантажної машини, і, мабуть, це насамперед дало йому право поставити тут і свою хату.

Відоме Стольне, звичайно, не лише своїм «робітничим класом», як називають у колгоспі бригаду Петра Івановича Шишиги. У іншому кінці села заїжджі кореспонденти частенько навідують і хату Оксани Єгорівни Бредюк. У 1947 році прийшла вона на ферму.

І ось скромна цифра — 8500 поросят виростила за цей час. Ми схвилювані її широкою розповіддю про свою працю. А потім Павло Іванович Товстоног згадує, як він, будучи головою колгоспу, «страждав» від її вимогливості. Тепер у Оксани багато помічниць і послідовниць. З великою повагою називає вона імена: Оля Шостак, Віра Райченко, Віра Черевко, Марія Стороженко.

І все ж жінки дивляться у день завтрашній. Мріють. На порядку денному — перехід на двозмінну роботу. Тоді будуть у свинарки вільні години, вільні вечори. Добре, звичайно, що у тваринницькому містечку є де відпочити, є їдальня. Але ж хочеться частіше бувати в клубі і в кіно, в бібліотеці і на стадіоні, в парку на Думні...

В Оксани Єгорівни Бредюк немає сумніву, що свої зобов'язання вона виконає. І порушене нею питання в свою чергу знайде вирішення. Адже задоволення життєвих потреб і запитів кожної людини — це те, що Комуністична партія вважає своїм обов'язком.

КЛЮЧІ

У Киселівському колгоспі обрали головою молодого комуніста Михайла Жука. Народився і виріс він у цьому селі, працював у польовій бригаді, був причіплювачем, трактористом, а згодом закінчив у Ніжині сільськогосподарський технікум. Пройшло чотири роки, і він

став роз'їзним механіком, а потім бригадиром механізаторів. Словом, раніше ніж стати головою, пройшов Михайло Жук серйозну школу.

На жаль, я не застав Михайла Петровича у Киселівці, він десь поїхав. Зате пощастило зустрітися тут з іншою цікавою людиною. Це — голова сільради Панас Петрович Шкір. Признаюся, уперше бачу на такому посту Героя Соціалістичної Праці. Зовсім сивий, але ще міцний, в акуратному, добре випрасуваному костюмі. Панас Петрович саме радився про щось з будівельниками, які закінчували опорядження нової артільної контори. Ми познайомилися.

— Ходіте в кабінеті Михайла Петровича посидимо, бо щось дощить, — сказав мені Панас Іванович. — Там, до речі, і бухгалтерія поруч, і плановик-економіст.

Шкір дістав зв'язку ключів і відчинив двері «чужого» кабінету. Це мене зацікавило: голова сільради почував себе тут як дома. Втім, все, що він розповідав потім, стосувалося більше сьгоднішнього дня колгоспу, тих змін, які сталися вже за головування Михайла Жука. Про себе, про ті роки, коли він сам очолював колгосп, коли за успіхи, здобуті киселівським артільним господарством, було присвоєно йому звання Героя Соціалістичної Праці, згадує лише принагідно. Він порівнював. Називав, скільки було механізаторів тоді і скільки тепер, наводив інші цікаві цифри про хімічні добрива, про врожайність. Він не соромився, що тодішні успіхи тепер сприймаються як зовсім скромні, він бачив у цьому закономірність розвитку. Довго не вдавалося одержати стопудовий урожай зернових, це залишалося мрією кількох поколінь хліборобів Полісся. 10—13 центнерів — це вже було здорово. І згадував ще свою молодість, одноосібне господарювання. Батькова земля за сім кілометрів від села, під Олександрівкою. «Три упруги» болота і піску. Зібрати десять пудів гречки з десятини — це щастя, а то лиш 5—6. Пастухам громадським окремі хазяї хіба ж такі могоричі ставили, щоб гнали до них на ділянку корів на відпочинок. Як-не-як — угноення... Колгосп ще довго кінними плужками землю обробляв, було їх по двадцять п'ять штук на бригаду. А тракторів до війни як п'ять-шість бачили за сезон, то й добре.

Покликані з бухгалтерії називають цифри останніх років. Жито дає тут постійно 18—20 центнерів на гек-

тарі, пшениця — 25. А є поле, де врожай «миронівської-808» 42 центнери. Понад двісті п'ятдесят пудів! Не з неба вони упали, це комуніст Валентин Степанович Бабич, керівник четвертої бригади, широко застосовуючи передовий досвід, останні досягнення науки, виборів таку перемогу. А йому, як і іншим бригадам, звичайно, допомагали всі сто механізаторів, які осідлали 36 тракторів, 16 комбайнів, два десятки автомашин...

Колишній голова оповідав з великим знанням справи, наче й не здав він сім років тому молодшому за себе Михайлові Жуку артільної печатки. І тут я згадав ключ від кабінету, залишений ніби навмисне ветеранові як на знак довіри й поваги.

Михайлові Жуку 32 роки, Панасу Шкіру — 61. Люди двох поколінь, вони разом тримають у своїх руках ключі колгоспного життя у рідній Киселівці. Розпочате комуністом Шкіром продовжує комуніст Жук.

Фундамент чудового Будинку культури, де в цьому році побували артисти з Чернігівщини і Київщини, з Житомирщини і Кіровоградщини, з Горького й Білорусії, закладав Шкір, а стрічку в урочистий день відкриття перерівав Жук. Чауса Івана Петровича посилав на курси Шкір, а рекорди свої у механізованій ланці він дав уже при новому керівникові.

Шкір мріяв і планував свої мрії на п'ятирічку вперед — про асфальтовану дорогу, яка зв'яже село з райцентром, про залізобетонний міст через Мену, про їдальню для тваринників, про безкоштовне харчування для механізаторів, у котрих бачив майбутнє артільного виробництва. Його наступникові пощастило здійснити ці накреслення. І в свою чергу він знову планує і творить, творить і планує. Зводяться в центрі села стіни нової пошти. Возять камінь для будівництва сільмагу. Опоряджують нове приміщення адміністративного будинку. Славна естафета поколінь продовжується.

ПОЛІСЯНКА

Світле волосся, голубі усміхнені очі... Кілька днів тому бачив я полотно місцевого самодіяльного художника, і ось зараз, познайомившись з Вірою Денисівною Чичко, подумав, що, можливо, портрет «Полісянка» пи-

сався з неї. Такою Віра Денисівна була, мабуть, коли її вперше висунули на керівний пост у 1947-у. На другий день після одержання комсомольського квитка в неповні сімнадцять років дівчині довелося очолити велику польову бригаду.

Ще не весь метал, залишений війною, зібрано на полях. Тут і там стирчать стволи розбитих гармат, плужки вивертали іржаві міни. Люди жили в приземкуватих мазанках, в землянках. Згарищ не видно, але важко собі уявити, коли нарешті справжня вулиця проляже у своїх законних межах і по обидва її боки підведуться будинки з вікнами, верандами, вкриті бляхою чи шифером, який саме входить у моду. Тоді це було мрією...

Дарма що всі, хто залишився живим, повернулися додому,— мужчин все-таки не вистачало, а в жінок — у кожної своє горе, свої злидні. Як ними керувати, як заохотити до праці? Якими словами-обіцянками?

Може, насамперед з того почати, що самій показати приклад, не шкодувати себе, ні про що не думати, як тільки про те, щоб першою вранці вийти на лан, першою виконати норму, першою перевиконати її і останньою піти на відпочинок...

Так і робила. Ніхто не міг сказати, що бригадне «начальство», оце біляве, голубооке дівчисько, ховається за чужі спини. Втім, скоро переконалася: цього замало. Мусиш бути організатором праці цілого колективу, авторитетом для механізаторів, строгим контролером і чуйним порадником. А звідки в тебе, вчорашньої школярки, все це? Звідки, зрештою, певність, що ти не помиляєшся, коли оцінюєш якість виконаної роботи? Підписуєш наряд трактористам — руки тремтять, приймаєш зоране поле, нараховуєш трудодні — знову хвилюєшся, адже й сама не певна, що з агротехнікою все гаразд, що тебе не обдурили набагато старші за тебе й мудріші в життєвських справах люди.

Коли одного разу строго відчитали бригадира Віру в конторі за те, що підписала сумнівний документ, проплакала цілу ніч. А вранці прийшла до голови:

— За довір'я спасибі, але спершу дайте мені самій справжнім хліборобом стати.

Просилася рядовою, але, зрештою, згодилася піти на комсомольсько-молодіжну ланку. І з першого ж дня

повелася з дівчатами своїми так, що в ній вони відчули щиру і скромну людину, працьовиту і веселу подругу. Мала невтомні, здається, руки. Сапка в її руках і увечері, бувало, поблискувала, мов сонце. Само по собі народилося в ланці гасло — рядок прополе, як вже й інші на межу виходять. Пішла вчитися у сільськогосподарський гурток при агрокабінеті, і дівчата туди ж за нею.

Перший рік минув, і керівники колгоспу визнали, що ланка Віри по всіх показниках вийшла на друге місце. А ще через рік сталося чудо. Зібрала ланка найвищий урожай технічних культур не тільки в колгоспі, а й у цілому районі.

І в один з осінніх днів радіо принесло в Киселівку несподівану й дуже радісну вість: Вірі Чичко, дев'ятнадцятилітній ланковій, присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці...

Знову покликали дівчину керівники на ділову розмову.

— Тепер тобі, Віро Денисівно, сам бог велів бути бригадиром. Ото завтра й приймай справи.

Не прийняла і тоді. Сказала — рано. Сказала, що вчитися їй треба, здобути сталі знання. І засіла за підручники. Працювала по шістнадцять-вісімнадцять годин. То в полі, то з книжкою. Аж поки не здала нарешті екзамену.

Була потім після повернення з дипломом на різних посадах. Як комуніст вела виховну роботу, навчала людей, допомагала кожному вибрати собі діло до душі. В нових умовах, коли докорінно змінювався напрямок розвитку громадського господарства і почалася спеціалізація, пшениця й картопля стали для бригади основними культурами. Треба було створювати свою поліську агротехніку, відчиняти брами новим високоврожайним сортам.

Одного разу вона розповідала в бригаді про пшеницю «миронівську-808», про те, що обіцяють і їм дати сортове насіння цього року. Говорила запально і дохідливо. А коли спитала, чи нема запитань, котрась із жінок підвелася й сказала:

— Нам все зрозуміло щодо миронівського сорту. А от цікавлюся, коли ти, Віро Денисівно, до нас повернешся. Коли нарешті очолиш жіночу бригаду?

Жіноча... У Віри Денисівни Чичко, яка ось уже вісім років бригадирує, п'ятдесят жінок і десять чоловіків.

Тринадцять центнерів зернових на круг у 1962 році і двадцять чотири тепер. Шістдесят — сто центнерів картоплі на гектарі в минулому, двісті десять — тепер. І поруч з давніми нагородами, поруч з Зіркою ще один орден Леніна прикрашає груди цієї настирливої жінки.

...Я мимоволі порівнюю їх — полісянку з картини самодіяльного художника й цю — живу, — і мені знову здається, що переді мною сидить та сама людина, але аж ніяк не віриться, що минуло багато років. Білява, з веселими голубими очима Героїня ніби оце тільки зійшла з полотна.

ІНТЕРВ'Ю ДАЄ ВЕСНА

Ранок був сонячний, під вечір трохи дощило, а вночі раптом на сільську вулицю увірвався вітер. Не вітер, ураган! Наче табун диких коней збунтувався в загороді. Електричний ліхтар проти сільмагу так метляло туди й сюди, мовби він висів не на залізобетонному стовпі, а на грот-мачті заштормованого корабля. Потім у темряві щось погрозило загримкотіло, почувся металевий ляск, і над хатами велетенським птахом пронісся чийсь цинковий дах: він на мить заступив собою і ліхтар, і сільмаг, а далі, чути було, вривався в щось непіддатливе, можливо, в цегляну стіну їдальні.

Ніч після того ще довго стогнала, посвистувала, пручалася, ще довго стримувала хижу навалу бурани, та й поволеньки виснажила його. Але це вже трапилося тоді, як на зміну їй став пробиватися світанок.

Знову, як і вчора, наче нічого й не сталося, поблискуючи підфарниками, вибиралися з ґрунтівок на бруківку колгоспні автомашини. Одним шлях лежав десь аж у Мену, до складів, куди за останні дні все більше прибувало вагонів з виділеним державою сортовим насінням для посіву на тих гектарах, що не витримали поединку з безсніжною зимою, з лютими січневими морозами, інші поспішали на поле, везли гній. Туркочуть на обочинах трактори, тягнучи за собою культиватори й сівалки, свіжопофарбовані будиночки на колесах, що мають кинути якір десь на польовому стані, платформи

з мінеральними добривами у поліетиленовій тарі, з прикритими брезентом повними по-фабричному зашитими новенькими мішками. Як війне з обочини на тебе, пахне теплом короварень, туками, хлібом.

— «Я бачив, як вітер березу зломив»,— раптом починає роздумливо декламувати водій нашого газика Іван Ісакович і зупиняється, бо далі шляху нема. Тільки-но, очевидно, впала на асфальт ця велетенська верба, вірніше, їй, смертельно пораненій нічним бураном, допомогли впасти, закинувши на кремезні плечі металевий трос. Тепер трос служить буксиром, дерево витягають на обочину. Свіже сорочаче гніздо похитується на голих гілляках поверженої верби, і двоє білобоких птахів, тужно скрекочучи, кружать і кружать над нею. Якщо вірити місцевим приповідкам, то лише кілька днів тому двадцять другого березня, в середу крилаті будівничі вивершили свою нехитру подружню оселю, поклавши останню сорокову лозинку. Тепер все доведеться починати заново.

Доводиться перебудовувати і свої плани місцевим хліборобам. Нелегкою видалася зима, багато гектарів озимини необхідно пересівати. Обсяг робіт польових у районі збільшився удвоє. А тут ще й весна не радує. Кілька теплих днів ніби свідчили, що вона буде ранньою, та, на жаль, одночасно із сонцем вторглися на лани і вітри, вони не давали ґрунту прогрітися як слід, тільки висушували верхній його шар, тільки сприяли дужчати вечірнім заморозкам. Однак у ніч на двадцять четверте березня, коли розгулявся давно не знаний у цих місцях вітер, можливо, заморозок, що міцно скував щойно закультивовані площі і ділянки, де було закрито вологу, саме заморозок врятував хліборобів. Такі злі вітровії, якщо вони трапляються в спекотливу годину, здатні розвіяти вщент не лише зорані ґрунти, а й підняти в повітря разом з землею й зелене чи золоте хлібне вруно.

Ми рушили далі, і знов сама весна давала на кожному кроці ранкове інтерв'ю. Я не розпитував у мого супутника про те, як хазяйнували колгоспники району в минулому році, яких нових рубежів прагнуть досягти нині. Мої записники і моя пам'ять зберігають потрібні цифри, імена багатьох славних людей Стольного, Бірківки, Волосківців, Блистиви. Та, мабуть, вся Україна

знає, з якими показниками трударі глибинного району Менського завоювали перші місця у соціалістичному змаганні за великий хліб, за високі врожаї картоплі у поліській зоні. Є чим похвалитися, є чому радіти, а заклопотане обличчя мого супутника говорить, що той святковий вчорашній настрій для нього етап пройдений, що невчасно зараз згадувати минулі досягнення.

Не один раз цієї зими бралися моноліти. У хатньому теплі дуже швидко прокидалися від свого летаргічного сну пшениці миронівські, краснодарські сорти. Від них, озимих, залежить насамперед — бути з великим хлібом чи з малим. За останні роки звикли й поліщуки до сталих врожаїв, земля відповідала їм вдячністю за піклування про неї, земля подавала добрі надії на майбутнє, родючість тут підвищувалася поволеньки, але безупинно. Висока агротехніка, нові сорти, кращі строки посіву, наростаючий потік добрив... Кожна дитина хліборобська знає ці обов'язкові закони сучасного землеробства, особливо залізни в місцевих умовах. Все можливе і навіть, здавалося б, неможливе зроблено, все враховано, але зима внесла свої суворі корективи. Значний пересів... Так, він сьогодні став на чергу дня, викликав оцей наростаючий рух автотранспорту — свого і позиченого народним господарством — на колгоспних дорогах, він подвоїв і потроїв увагу й діловитість агрономів і механізаторів, які взяли на облік кожну хвилину. Трактор повинен працювати у дві, а то й у три зміни — така вимога і такі зобов'язання. Додатково понад сто молодих трактористів, які щойно повернулися з навчання, взяли за кермо. Ще 1500 механізаторів підвищили свою майстерність на спеціальних курсах. Вдумайтеся в цифри!

...До одного з гвардійців переднього краю веде широка польова дорога. Андрій Родіонович Руденко закриває вологу. Тут, на трохи підвищеному плато урочища Косьминівщина, вже о десятій годині ранку ґрунт протрях і майстер працює без перепочинку, зупиняючись лише для заправки. Скільки око бачить, чорніє причесана бороною рілля. Якість роботи — відмінна. Андрій Родіонович професор своєї справи, він механізатор широкого профілю. У свій час голова стольненського колгоспу «Праця» Іван Кирилович Березко, показуючи нам Ленінську ювілейну Почесну грамоту, якою Батьківщина

відзначила трудові успіхи цього господарства, назвав багато славних імен: бригадира Петра Шишиги, ланкового механізаторів Леоніда Ющенка, його друзів Леоніда Шевченка, Олексія Ніженця і Андрія Руденка, з котрим ми оце зустрілись. Про своїх побратимів Андрій Родіонович розповідає охоче, всі вони в полі... А воно ж у «Праці» чималеньке — 5,5 тисячі гектарів! Спробуй, знайди людину з трактором у цьому океані.

Куди легше, звичайно, знайти «механізатора», чия машина обробляє стольненські гектари з повітря. Зеленого кольору літак сіє добрива. Польовий аеродром, будка для відпочинку. Цистерна з пальним. «Гімалаї» мінеральних добрив! Літак робить ще один круг, і рожево-білий шлейф суміші стелеться, осідає на поле.

Приземлюється птах. Ось його наземна обслуга: Ольга Ральченко та Мотря Власенко. Нова порція добрив заповнює бункер... А льотчик вилазить з кабіни, розправляє плечі, не дивно, це сороковий рейс. Вже сорок разів піднімався нині в колгоспне мирне небо колишній військовий льотчик Микола Щербина. Він чорнявий, високий, ще по-юнацькому стрункий.

— Наш фронт — хлібний. «Обробити» 450 гектарів щодня — мій особистий бойовий рахунок. Ось уже десятий день літаю. Вірніше, літаємо, бо я не один... — і Микола Якович знайомить нас з «технарем» Михайлом Степановичем Стоцьким.

Знову зривається в повітря літак, дарма що потроху починає смеркатися. Останній рейс... Жінки складають свій робочий інструмент, чепуряться: пора на спочинок. Андрій Руденко, докуривши цигарку, поспішає до трактора, напарник змінить його опівночі, не раніше. Але перед тим, як піти звідси, жінки мають взяти ще пробу ґрунту. Піддатливий шар, який відтав уже, прокопують лопатою. Сантиметрів п'ятнадцять — не більше — м'якої, а далі мерзлота. Пробилися лопатою на штик, на два — як залізо. І тільки вже далі пухка земля. Ольга Михайлівна Ральченко зі знанням справи, з глибокою турботою про майбутній урожай говорить моему супутникові Павлу Кириловичу Сичу, першому секретареві райкому:

— Скажіть там начальству, щоб не підганяли агрономів. Глибоко закрижаніла земля, самі бачите. Ризикувати не можна. Захолоне вкинуте у ріллю зерно, потім його не відігрієш.

— Але й час не жде, Ольго. Волога випаровується, ґрунт вивітряється, сьогодні ніби ще рано, а завтра, дивися, й припізнилися,— роздумливо зауважує Мотря Луківна Власенко і, припавши на коліно, обмацує дно викопаної щойно лунки,— теплом дише, чути земне тепло.

Майже ці ж самі слова почули ми у Волосківцях, де на землях колгоспу імені Мічуріна застали два агрегати Іллі Рибочки та Миколи Суханова. Механізатори в чеканні сівби нетерплячі, як спортсмени на старті. Часом так буває: ще не пролунав сигнал, а вони вже рвонулися вперед. Їх можна зрозуміти — хочеться перемогти. Хочеться і механізаторам швидше засіяти, поки є в ґрунті волога, бо хто знає, яким буде день завтрашній, що принесе квітень. І вже тут, біля агрегатів, цілий консилиум. Голова колгоспу Олександр Манойло, головний агроном Микола Головатий і ще один головний, з управління районного — Микола Васильович Закалюжний. Останній — визначний спеціаліст, заслужений агроном республіки. Поки що агрегати зупинено в борозні, висловлюється кілька різних суперечливих думок, і в тієї і в іншої сторони є свої аргументи. Консилиум відбувається не в кабінеті, на полі, не раз беруться проби, довбаються лунки, визначається ступінь готовності ґрунту, і знову в котрий уже раз переконуються хлібороби, що навіть в одному клину зустрічаються різні за своїм станом ділянки. Дуже нерівномірно промерзала і дуже нерівномірно прогрівається земля. Має значення і склад ґрунту, і те, в якому стані озиме поле увійшло в зиму, і напрям холодних вітрів, і рельєф, і природні заслони. Під лісом одна, а понад шляхом уже інша картина, і набирає вагомості значення,— яке частіше почувеш під час косовиці,— вибірковість. Ми рушаємо далі, а Микола Васильович Закалюжний залишається, пошук триває і останнє слово він скаже тоді, як переконаність переважить сумніви і вагання. Можливо, агрегати перекочують он туди, під ліс, а сюди повернуться тільки завтра, чи навіть післязавтра... Поле, мов шахова дошка, на ній треба виграти, годинник пущено, але який і де хід для цього робити, знає лише майстер високого класу, озброєний знанням і розумом!

Дорогу перебігають лосі. Їх троє, усі безрогі. Попереду мати, поруч діти. Всміхається Павло Кирилович: «До Қовтуна подалися. То вже Қорюківський ліс».

Виявляється, що колишній другий секретар Менського райкому Петро Михайлович Ковтун уже два тижні «господарює» в Корюківці, там його обрали першим секретарем. Він очолив комуністів району в найвідповідальніший період. І в цьому є своя закономірність. Землі Менщини і Корюківщини межують, а економічні показники у них дуже контрастні. Врожай зернових, наприклад, у менців — 24—30 центнерів, а в корюківців — 10—12. Є свої відмінності, звичайно, у тих і у тих; у перших — великі масиви орної землі, у других — тисячі й тисячі окремих ділянок, відвойованих у лісів та боліт. Хай і ґрунти тут набагато бідніші, і сорти не ті, та й з організацією праці не все гаразд. І все ж надто велике відставання району — Мена продала в 1971 році хліба державі 17100 тонн, а Корюківка — 1770 тонн! Нічого дивного, отже, немає, що досвідчений партійний керівник, економіст з вищою освітою, корінний поліщук віднині «прописаний» в Корюківці.

Павло Кирилович признається, що дуже не хотілося йому розставатися з колегою, добре їм працювалося, один одного розуміли з півслова. Часто зустрічаються тепер на «межі» і діляться думками, радяться. Менський досвід господарювання цілком придатний і за «межею», комуністи, передові майстри землеробства Менщини допоможуть і порадами, і ділом своїм сусідам.

Розумію і я Павла Кириловича з півслова: він агітує мене зустрітися з Петром Михайловичем, з незнайомою мені Корюківщиною.

Другого дня, саме там, де пробігали лосі, пересікаю міжрайонний кордон й одразу потрапляю в царство лісів. Вони підступають до асфальтованого шляху, тримають у своєму полоні села.

В кабінеті Петра Михайловича застаємо директора місцевого радгоспу. Це, дізнаємося, невелике господарство, всього 1000 гектарів землі. І чи не жарт місцевої природи — розкидано згадану тисячу на 813 окремих клаптиках! Не поле, а пістрява ковдра. Як узяти тут задовільний урожай? Як раціональніше використати наявну техніку? Окремі ділянки відрізані від суходолу болотом, води весняні часом стоять на них до середини літа... Словом, нелегко директорові. Нічим особливо порадувати йому нового першого секретаря. Але в кабінеті нічого путнього не придумавеш, треба побувати на

місці, порадитися з колективом, з спеціалістами. Так завжди робили в Мені. І Петро Михайлович записує у свій робочий календар — завтра він знайомитиметься з радгоспом. А сьогодні у нього заплановано поїздку в Наумівку, велике село, оточене лісом. У наумівців є свій позитивний досвід боротьби за хліб, і Петро Михайлович хоче озброїтися ним, з'ясувати для себе, чому трудівникам колгоспу імені Чкалова вдається те, про що інші тільки мріють.

Ну, що ж, побачу і я Наумівку. В дорозі Петро Михайлович згадує, що вже й раніше чув про талановитого колгоспного ватажка Миколу Григоровича Бородавку. В минулому кадровий офіцер Радянської Армії, він став сільським механізатором, заочно закінчив сільгоспакадемію й тоді очолив господарство. 22,8 центнера зерна, такий врожай одержали чкаловці в минулому році.

Не застаємо, на жаль, голови, він десь «воює» в «Сільгосптехніці». Доповідають про справи весняні Ніна Павлівна Кузьминська, секретар партбюро, та головний агроном Юрій Григорович Жудик, вихованець Борзнянського сільськогосподарського технікуму та Української сільськогосподарської академії. Нове на сівбі — тракторно-комплексна бригада. Один трактор оре, другий сіє. До кожної такої бригади прикріплено спеціаліста з агрономічною освітою. Успішно сіють конюшину, закривають вологу. Уже готові під посів сто двадцять гектарів — це на 23 березня. Хвалиться Ніна Павлівна — жито поліське у них збереглося, витримало, тоді як сорт «Белта» загинув. Називає партійний ватажок кращих механізаторів, які вже відзначилися на сівбі, трактористів Степана Вовка, Миколу Філонова, Петра Федоренка. І з особливою приємністю повідомляє, що напередодні виходу в поле трьох молодих механізаторів прийнято до партії. Це шофер Олексій Олексейчик, ланковий трактористів Андрій Метла, шофер Володимир Рубан.

Слухаючи Ніну Павлівну, починаю по-новому думати про майбутнє колгоспної Корюківщини. Поволі зникає навіяна розповіддю директора радгоспу зневіра, зникають сумніви, зможе чи не зможе досвід сусідів-менчан прижитися на новому місці, чи зможе мій супутник Петро Михайлович Ковтун виправдати надії, покладені на нього партією... Так, зможе!

...Надворі знову посутеніло, сіється дрібний сніжок. Сніжинки довго крутяться у повітрі, боячись, здається, доторкнутися до нагрітої тверді. А земля їх приймає не як сніг, а як дощ, вона намокає, все більше чорніє, і, можливо, ця волога, що падає з неба, от-от з'єднається з тією, ґлибинною, і земля нарешті запарує, віддаючи все своє щедre тепло, всю живу силу хлібному зелу.

ЗОРИ НЕ ГАСНУТЬ

Якось увечері застав я Петра Івановича Шишигу в парткомі колгоспу за невластивим ні його професії, ні його вдачі заняттям. Він сидів за столиком, накритим червоним сукном, і корпів над якимось твором. Писав, викреслював слова і знову писав. Обличчя в нього було сумне, задумливе, навіть ображене. Секретар парткому Павло Іванович Товстоног сказав скоромовкою:

— Ти, Петре, не розтягуй дуже. Товариші з райкому і так в курсі...

Здавалось, що Петро Іванович не почув його поради, він був зайнятий своїми думками. Проте хвилин за п'ять, відклавши зелену самописку, він різко підвів голову, ніби цим рухом хотів підбадьорити себе.

— Можна й коротко відписатись, Павле Івановичу, ви маєте рацію. Але мені й самому ж не все зрозуміло. Чому хлопці повтікали, чого їм у нашому Стольному не дістає, що їх не влаштовує?

На Стольне опускалася ніч. Ми йшли з Шишигою берегом Думниці. За бетонним мостом починалася вулиця. В кам'яних гарних будиночках, які з'явилися тут в останні п'ять-шість років, живуть колгоспні механізатори. Один з таких будиночків належить Шишизі. Там зараз, мабуть, уже сплять. Сплять, набігавшись за день, дочки Люда й Алла, спить Петро-молодший, і бачиться йому, можливо, уві сні літаючий мотоцикл, модель якого вони нещодавно сконструювали з батьком. Петро Іванович згадує про цю їх спільну вигадку:

— Я після шостого класу дуже подружився з технікою, а мій Петро у п'ятому...

Розповідає з надією і гордістю. Видно, що він не байдужий до історії з хлопцями.

Два брати Любенки, які закінчили недавно школу механізаторів, вирішили шукати щастя десь-інде, а не

в рідному селі. Як тут схитрувати? Щоб їх мали за дезертирів — соромно, батько і мати — чесні хлібороби. От і склали хлопці свій план. Приїхали, одержали машини. Їм би технікою оволодівати, набувати навичок, учитись у ветеранів майстерності, та де там! То одного нема на роботі, то другого, а потім загуляли обидва разом. Розмовляв з ними Шишига не раз — віч-на-віч і на людях,— та, видно, «хитрий план» діяв сильніше. Хлопцям хотілося, щоб виник конфлікт, він і дозволить їм, «ображеним» вирушити в путь-дорогу. Не міг бригадир миритись з таким неподобством, відсторонив на деякий час обох від машин, даючи їм можливість як слід подумати над своєю поведінкою. Але брати тільки того й чекали.

Не може зрозуміти Петро Іванович Шишига цих «шукачів» щастя, адже воно — не білий поліський гриб, його не знайдеш випадково.

Сам він народився на хуторі поблизу Стольного. Ще в школу не ходив, як почалася війна, тимчасова фашистська окупація. Гітлерівські прислужники з колишніх куркулів уночі вдираються в хату: «Де батько?» Та нічого не чути про червоноармійця Івана Шишигу, який пішов разом з іншими стольненцями на фронт у липні сорок першого. Тільки через два з лишком роки, коли над сільрадою знову замайорить червоний прапор, одержать від нього листа, а сам він з'явиться ще пізніше — у сорок п'ятому. І тоді на звільненій ниві поряд з бригадиром Іваном Шишигою буде працювати десятирічний його син Петро. Спочатку чабаном, потім їздовим, потім причіплювачем; у його шкільному зошиті не завжди будуть високі оцінки, зате в трудовій книжці батьків вагомо позначаться його хлопчачі заробітки. А незабаром Петро відчує себе зовсім дорослим, остаточно обере найпочеснішу сільську професію тракториста і для цього закінчить школу механізаторів, а водночас буде навчатись у загальноосвітній вечірній школі, щоб не відстати від життя. Можливо, на повну змужнілість, на становлення характеру Петра особливо вплинув один випадок. Нагадав мені про нього голова колгоспу Іван Кирилович Берізко. Він підказав; хай, мовляв, Петро Іванович покаже старі рубці на своєму тілі, розповість про них.

Плине час — і рубці його вже загоїлися так само, як у ветеранів війни. Тієї осені він орав на зяб, змінний

чомусь не прийшов, і Петро Шишига відпрацював на тракторі повних двадцять чотири години, потім ще зміну. Тільки опівночі з'явився напарник.

На ділянці, яку треба було виорати, Шишига побачив невелику копицю. «Ти паняй,— сказав він товаришеві,— а я перетягну солому до скирти». Він одніс оберемок, другий, але копиця виявилася старою, спресованою, і перед тим, як узяти черговий оберемок, вирішив відпочити: напарник наспіє не скоро. Приліг на бік, припав щокою до теплої, пахучої, немов печений хліб, соломи.

Його крик пронизав темряву ночі. Трактор різко рвонув уліво, тяжкі лемеші зачепили сонну людину, потягли за собою... Потім уже в Чернігівській лікарні йому пояснили, що врятувала його земля, яка налипла на гострі сталеві ножі.

Ось які випробування випали на долю вісімнадцятирічного комсомольця-тракториста. Після дев'яти місяців лікування сказали йому лікарі, що на трактор він більше не сяде; на засіданні комітету комсомолу однолітки порадили йому йти на курси обліковців або рахівників. Петро пішов учитись. Тільки не на конторського працівника, а на бригадира механізаторів. Потім він працював дільничним механіком на ремлітучці, помічником бригадира, а пізніше уже в Стольному колгосп закупив у держави техніку і довірив її Петру Івановичу.

Шишига стояв біля мотоцикла — високий, кременний. Можливо, таким він здавався мені при мерехтінні нічного багаття, можливо, брезентова одіж робила постать ватажка механізаторів статечнішою, тільки мені не вірилось, що ця людина в юності побувала в такій халепі. Зустріч наша відбулася напередодні озимої сівби. Завтра в поле рано-вранці вийдуть агрегати. Сьогодні допізна бригадир перевіряв готовність, віддавав останні розпорядження; голос його лунав у степу впевнено, і це був голос справжнього командира. Мені пригадалися слова поета-фронтовика Олексія Недогонова: «Із одного металу лють медаль за бій, медаль за труд». Петру Шишизі, колгоспному механізатору, його висока нагорода дісталася на тридцять п'ятому році життя, на двадцятому році повсякденного нелегкого подвигу: за кермом трактора, за штурвалом комбайна, в ролі керівника, наставника молоді. Розповідають, що, коли звістка про

Указ прийшла в село і Петра Івановича Шишигу односельці застали в полі і поздоровили із званням Героя Соціалістичної Праці, він якось особливо тепло оглянув кожного з своїх товаришів, ветеранів і учнів, ніби у них самих бачив головних винуватців знаменної події. Слова, сказані ним у той день, запам'яталися багатьом:

— Головне, хлопці, так працювати, щоб Зірка ніколи не згасала!

Можна було б, звичайно, досить точно назвати цифри, скільки тисяч гектарів виорав Петро Шишига, чи скільки тонн зерна пройшло крізь бункер його комбайна, чи які врожаї нині збирають механізатори. Були б велелюбні показники. Серед кращих колгоспів країни, відзначених Ленінською ювілейною Почесною грамотою, є і стольненська «Праця». І це в минулому році, коли озимі вимерзли, а для ярових та інших культур чекали дощу, наче манни небесної, але його не було ні в травні, ні в червні, ні в липні. Всі покладали надію не на природу, а на механізаторів. І вони виправдали довір'я: по тридцять центнерів зернових і по двісті двадцять центнерів картоплі з гектара — це в посушливий рік — урожай чудовий! Це — атестат високої майстерності механізаторів.

Ось воно яке, колишне безхлібне Полісся. Висока агротехніка, нові сорти, доцільніші строки сівби, зростаючий потік добрив — все це сприяє сталим урожаям. Та насамперед справу вирішують люди, працьовиті люди! І тому віриш, що Зіркам Золотим, якими нагороджують героїв колгоспної ниви, таким, як Петро Шишига, ніколи не гаснути.

Ну, а «твір» свій Петро Іванович дописав, і це була не просто пояснювальна записка про втечу з бригади двох «літунів», а міркування про те, що тримає людину на землі, і про те, що таке справжнє щастя спадкового хлібороба.

КОРОТКА ІСТОРІЯ МАЄ ПРОДОВЖЕННЯ

Знаю, що поле, де я почув цю історію, вже давно впоране і що дало воно на круг по 45 центнерів пшениці. Кажуть, голова стольненського колгоспу «Праця» Іван Кирилович Берізко прогнозує урожай зернових —

з гречкою, горохом і кукурудзою — щось трохи більше як по тридцять центнерів на гектарі. А в сусідів, знаючи Берізкову обережність, тільки головою похитують тямливо: «Не спішіть, мовляв, хвастатися, їдучи на торг...» і собі дещо тримають про запас, чекаючи осінніх остаточних підсумків.

Ну що ж, не в гучних обіцянках справа, усе, що вродило,— наше, ні зернини не залишимо в полі, дарма, що у поліськім краї дощі цього літа навідуються, як непрохані гості.

У той день, про який мова, уночі і зранку дощило, але, на щастя, вітер, ніби на вимогу хліборобів, у полудень швидко розігнав хмари, сонце не забарилосся стати на свою трудову вахту, і, коли ми звернули з асфальту на польову дорогу, виявилосся, що і вона, і пшеничне поле обабіч вже протряхли і що комбайни косять «миронівську» — аж земля гуде!

Признаюся, таку величну картину я бачив уперше. З п'ятнадцяти степових кораблів, які має колгосп, дев'ять працювали в одному строю. Пшениця покірливо розступалася перед ними, як хвиля казкового моря, над машинами пливло сиве марево, наче лебединий пух, мотори виспівували щось то рівно, упевнено, то раптом, зустрівши опір густої золотої маси колосся, притихали на мить і, зібравшись із силами, знову озивалися вже на неприродно високій ноті. Роботяги-комбайни викликали до себе не тільки повагу, але й співчуття. Важкувато їм, ветеранам.

Ось там, на пшеничному плацдармі, де вели нерівний бій за великий цьогорічний хліб дев'ять сяючих червоною фарбою агрегатів, згадалися мені слова знатного механізатора з Кіровоградщини Олександра Гіталола про те, що здобутки майстрів зернової ниви випереджають творчу думку конструкторів. Справедливий і слухний докір...

Ці дев'ять механіків, що стоять на містку біля штурвалів, та дев'ять їхніх помічників у більшості теж ветерани механізованого збирання, за плечима кожного тисячі скошених і обмолочених гектарів. Стопудові врожаї примусили їх свого часу підвищувати свою майстерність, двохсотпудові нинішні — виклик уже не їм, а поважній літами техніці. Вона ще в строю, але то ж загальновідома істина, що машини старіють швидше за людей. Наш

давній знайомий механізатор Петро Іванович Шишига, наприклад, якого з повагою у колгоспі звуть «комбригом», чверть віку дружить з моторами. А гляньте, який молодий! На його спецівці не видно Золотої Зірки Героя і тих орденів, які заслужив, бо він то на комбайні, то під комбайном, який чомусь закапризував, то в дорозі на невтомнім своїм мотоциклі, бо треба ж і до тих машин, які жнивуть на іншому полі, і в розвідку на плацдарми, де жнивуватимуть завтра.

...Зараз Петро Шишига вибрав хвилюк і розповідає про передовиків хлібного фронту. Називає комбайнерів, водіїв, обслугу токів і сушарок, куховарок, які годують людей у полі, самодіяльних артистів з місцевої школи, які біля свіжих скірт виступають з концертами для батьків.

І раптом серед імен, названих Шишигою, чую одне дуже мені знайоме. Перепитую одразу, боюся помилитися. Так, Петро Іванович навіть всміхається радо і підтверджує: «Він».

Згадка повертає мене в минуле. Під час останніх жнив рік тому я почув у Стольному від людей коротку історію про двох юнаків місцевих, синів хорошого батька, який дав їм загальну середню освіту, а потім ще й подбав про спеціальну, відправивши у школу механізаторів. Повернулися хлопці з хорошими атестатами, та ба — залишатися у ріднім колгоспі не захотіли. Довго коверзували, а потім гайнули, куди надумали... Здалося мені, що варто, мабуть, про це написати. Не заслугоує Стольне, щоб з нього «емігрували». Зустрічаються, звичайно, й нині села, де молоді живеться нудно, де мало дбають про її духовні й культурні запити. Але стольненській молоді нарікати гріх. За врожаї високі і за тваринництво щорічно одержує колгосп «Праця» найвищі нагороди і грамоти, одержує мільйонні прибутки за вироблену продукцію і добре, по-господарському вміє ними розпоряджатися. За останній час збудовано Палац культури, школу десятирічку, в центрі села над річкою виріс розкішний парк. А сама річка Думниця як змінилася! За графа Мусіна-Пушкіна тільки невелика ділянка її проти панського палацу впорядковувалася, а то скрізь була трясовина, болото. Більше мільйона карбованців асигнували своїй Думниці колгоспники, вирішивши на велелюдних зборах: «Течи, річко,

чиста й повновода на радість справжніх хазяїв села!» Бетонні греблі, впорядковані набережні, нові мости, зарибнені ділянки для тих, хто любить посидіти з вудкою,— це вже є сьогодні. А в перспективі — водна станція і, можливо, свій яхт-клуб. Славиться Стольне хором, оркестром, музеєм. Виходить своя друкована газета. Чого ж ще треба молодій людині, спеціалісту, на котрого, до речі, чекає економічно міцне, багатогалузеве господарство з високою оплатою праці.

Кореспонденцію із Стольного надрукувала центральна газета, і ось один із тих, про кого писалося, знову дома. Прибув з вирізкою, як з мандатом. Ні, він не визнає себе в чомусь винним, він тільки хоче на ділі довести, що таких, як він, не обов'язково критикувати «на весь світ».

Одверто кажучи, керівників колгоспу це влаштовувало, юнака зустріли по-доброму.

— Виходь на роботу помічником комбайнера.

І ось хлопець під началом Петра Івановича Шишиги. З високого містка, наче з святкової трибуни, видно пшеничне поле. Розкішне воно, безкрає! Якби він не пішов тоді з бригади, то міг би тепер сказати, що тут і його праця. Весело трудяться на збиранні земляки-механізатори, гомонять між собою про свій внесок в український мільярд... І в юнака нашого теж засвітилися очі, вже не образою, а чимсь зовсім іншим, вони наче потепліли і дивилися на людей трохи винувато, але з довір'ям.

Мабуть, цей новий вираз юнакових очей і примусив Петра Івановича повестися так, ніби не було ніяких конфліктів між ними. Мов батько синові, який зрозумів нарешті, в чому полягає його людська гідність, честь і обов'язок, він щиро запропонував:

— Вчасно ти з'явився, спасибі... Бачиш, хліб не може чекати... Наше з тобою завдання зібрати все до зернини.

...Кажуть, у перший день комбайнування не все в нього клеїлося. Признався, що й досвіду малувато. А головне — такої густої, такої дорідної пшениці він зроду не бачив. Не просто працювати коло неї. Ну що ж, досвід набувається не зразу, юначе. І життєвий, і професійний. Але хто захоче, той на гору скоче. Варто тільки захотіти.

В один із найгарячіших днів збирання сталося так, що довелося юнакові на ходу очолити агрегат, тоді до нього на допомогу прийшов добровільний наставник. Він був то в ролі інструктора, то за помічника комбайнера. Пішов звідси тоді, коли пересвідчився, що комбайн у надійних руках. Наставником цього разу був сам голова колгоспу Іван Берізко, в минулому досвідчений механізатор широкого профілю. Про що вони — наставник і підопічний — говорили між собою у той гарячий серпневий день, мені не відомо, але я добре знаю, що нині на комбайні наймолодшого з командирів жнивування намолочено вже двісті тонн зерна нового врожаю.

Поздоровляю тебе, юначе! Ти скорився обов'язку. І переміг самого себе. А це вдається не кожному і не завжди.

КОЖЕН ГЕКТАР ЗЕМЛІ..:

Ні, він ніякий не опонент, мій співбесідник. Просто ділимося своїми роздумами. Розмова наша якось так склалася, що я своїми запитаннями ніби підохочую молодого спеціаліста, викликаю на ще більшу відвертість. У моєму розпорядженні красномовні факти з досвіду інших господарств. І, спираючись на них, я «атакую» Володимира Бородавка, здавалося б, неспростовно.

— Гаразд, Володимире Михайловичу, ви кажете, що місцевими добривами землю вдосталь не нагодуєте. Але ж вам, певно, відомо, що з цього приводу говорить миронівський голова Олександр Бузницький. Та, мабуть, не треба ходити так далеко, аж на Київщину. Візьмемо сусідів із Менщини. У того ж, тільки що згадуваного вами, Перегуди Михайла Андрійовича компости вирішують усе. І спосіб у нього простий. Торфову кришку стелять у корівнику під ноги худобі, а потім її — в бурт, щоб дозріла. А згодом — на лан.

— Знаю. Нам у менчан є чому повчитися. Я був у Перегуди. Але в тому, що весь компост готують отак, не переконався. Я підрахував... Ось дивіться цифри. Таким методом і ми користуємося. Але як не старайся, за рік виходить не більше трьох тисяч тонн. А нам, знов-таки за точними моїми підрахунками, таких добрив

треба не більше не менше — тридцять шість тисяч тонн! Що ж, по-вашому, нові корівники будувати, поголів'я в кілька разів збільшувати? Ні, без наростаючого потоку хімії ніяк не обійдемося. Торф і гній, плюс мінеральні... І щоб «плюс» був солідний.

— Цього року вродило нівроку. Ніколи, кажуть, у вас на Корюківщині стільки пшениці не збирали. Що ж дало такий урожай, у чому ваш «секрет», товаришу голова?

— Ну, мої секрети як голови попереду. Мене тут обрали у квітні. Однак і до мене люди старалися... Не на голому ж місці починаємо.

У словах двадцятип'ятилітнього комуніста Володимира Бородавка повага до тих, хто обробляв цю поліську землю, дбав про кожен її гектар, хто закладав основу високих урожаїв. Майже тридцять центнерів на кру! Це успіх. Голова розуміє, що з такого високого рубежу йти вперед нелегко. Майбутній урожай ще тільки у планах і зобов'язаннях. Яким він буде? Від чого залежатиме? Насіння. Обробіток. Добрива. Погодні умови. Три перші «кити» залежать від майстрів хліборобської ниви. Четвертий — нікому не підвладний. Погода, зрештою, і в цьому році не була на Поліссі ідеальною. Запізнювалися дощі, а вже потім, навпаки, зачастили. І все ж урожай видався щедрим. Комбайнери, котрих не один раз кропили дощі в загінці, навчилися перемагати неgodу вмінням і наполегливістю. Додавала сил та енергії турбота про український мільярд пудів хліба. Отже, й погода підвладна.

Студент-заочник четвертого курсу агрономічного факультету сільськогосподарського інституту Володимир Бородавко не так і багато прожив на світі. Селянський син, він встиг до військової служби закінчити сільськогосподарський технікум і попрацювати в полі. Потім служив у Радянській Армії. Демобілізувавшись, повернувся в рідні місця вирощувати хліб. Нині Бородавко — керівник поліського колгоспу, де земля неохоче скоряється хліборобським рукам і де врожай у тридцять центнерів — диво, витворене людьми вперше. Я бачу зовсім юне, високе чоло, світле волосся кольору поліського льону, акуратно розчесане гребінцем, бачу смагляву шию і білу сорочку з модним галстуком. Через півгодини сесія сільської Ради, і він як депутат має бути там.

Думаю про те, що в цій людині щасливо поєднуються риси спадкового хлібороба-поліщука з тими новими якостями, які дали йому військова служба, місто, інститут. Почуття відповідальності за доручену справу, наполегливість у досягненні мети. Його розмова відносно виготовлення компостів, яких господарству треба щороку аж тридцять шість тисяч тонн,— це своєрідний пошук, а не заперечення набутого сусідами досвіду. Три тисячі тонн він матиме завдяки методу Бузницького і Перегуди, на це в нього вистачить і площі тваринницьких приміщень, і транспортних засобів. Але є в нього й свої власні думки: як вирішити проблему в цілому, як дати кожному гектарові те, чого йому не вистачає...

...Наша розмова з Володимиром Бородавком тривала ще довго. До голови заходили люди із своїми невідкладними справами і турботами: колгосп доводить до ладу хліб, очищає насіння. Жоден гектар не буде засіяний насінням нижче першого класу.

Піклування про кожен гектар землі — ось, мабуть, та провідна лінія, якій все підпорядковує молодий спеціаліст у своїй діяльності на новому відповідальному посту. І він не прорахується. Гектар відплатить за турботу про себе. В боргу не лишиться.

...Петро Михайлович Ковтун переглядає оперативні дані про польові роботи в кожному господарстві.

Ось і колгосп імені Димитрова, той самий, звідки я повернувся.

— Такі, як Бородавко, дивляться на все з точки зору науки. До того ж вони вміють добре рахувати. Лише рекордними гектарами кращих господарств у нашому районі справи не вирішиш. Та й рекорди у нас свої, далекі від рекордів сусідів, скажімо, менчан. Тож маємо дбати про високу врожайність кожного гектара. От і починає готувати свій майбутній урожай Володимир Бородавко з головного. Треба йому тридцять шість тисяч тонн місцевих добрив. І він мусить їх мати.

Не вперше я зустрічаюся з Петром Михайловичем. Знав його ще як другого секретаря райкому в Мені, був свідком початкових його кроків у Корюківці, коли комуністи району обрали Ковтуна своїм ватажком. Тоді, добре пам'ятаю, побувавши в кількох колгоспах, секре-

тар райкому зробив висновок: тут насамперед хибує організація праці, недостатньо знають керівники конкретну економіку. Кожне господарство мало своїх передовиків, окремі високі показники. Механізатори ніби й вкладалися в кращі строки робіт, дотримувалися правил агротехніки. А в підсумку, коли треба було звітувати центнерами, все ж високої віддачі не мали. Минуло трохи часу. Корюківці встигли багато цінного запозичити у менчан. І ось нині, ведучи мову про деякі успіхи й труднощі, Петро Михайлович Ковтун признається, що він навіть не уявляв собі, яка велика різниця між ґрунтами менськими, де він працював раніше, і ґрунтами корюківськими... І тут, звичайно, йдеться не лише про їхні природні можливості. Менчанам забезпечила успіх багаторічна, наполеглива робота над постійним підвищенням родючості кожного гектара. Те, що сусіди робили здавна, корюківцям належало розпочинати, щоб зрівнятися з ними за врожайністю.

І знову вголос міркує Петро Михайлович Ковтун: — Я люблю зіставляти... І, знаєте, цікаві виникають думки. Для нашого району цей рік за врожайністю найкращий. Ми одержали по 18 центнерів зерна основних культур з гектара. Ніби й непогано. А Мена — 30! Уявіть собі спортсмена на біговій доріжці, який відстав від інших на цілий круг! Захоче він наздоганяти? Навряд. Ми, звичайно, розуміємо, що це різні речі — спорт і боротьба за хліб. Знаю, нас і за вісімнадцять не критикуватимуть. Це ж, мовляв, корюківці, для них і це перемога. Та на душі неспокойно, відчуваєш себе боржником.

Одного разу, прочитавши і перечитавши безліч офіційних довідок про категорію і можливості місцевих ґрунтів, Петро Ковтун раптом згадав, як давно колись у Мені готувався до доповіді і вивчав таблиці поступового зростання врожайності зернових. Якими ж цифрами він, Ковтун, оперував? Які врожаї тоді збирали в колгоспах передової нині Менщини?

Петро Михайлович звернувся до власного архіву. Виявилось, що в 1967 році середня врожайність зернових по району становила 14,1 центнера, а в наступному було зібрано по 16,4 центнера. Ще через рік — 19,4.

Ні, виходить, не самі собою прийшли успіхи. І в Мені здобували їх крок за кроком, поступово.

Так от що, Петре Михайловичу, наснажило вас! Ви порівнювали сьогоднішній успіх Корюківки з тим, чим хвалилася в роках тисяча дев'ятсот шістьдесят восьмому, шістьдесят дев'ятому Мена. І вийшло майже так на так. Там збирали близько двохсот пудів на круг, і ви збираєте нині майже по двісті! На п'ять років пізніше досягли ви цього рубежу, але досягли. І вам іти тепер далі, не збиваючись з кроку, як іде Мена.

А як же в самій Мені, до якої звернені «заздрісні» погляди корюківських хліборобів та їхнього партійного секретаря?

Високий урожай давно збирає тут більшість колгоспів. Підтяглася Ушня, сказала своє тверде слово й Климентинівка. У Бірківці, в знаменитого Івана Прищепи, в Стольному, де головує Іван Берізко, пшениця дає на круг сорок центнерів. А Михайло Перегуда, якого згадував корюківський голова колгоспу Володимир Бородавко, має 41 центнер! І це ще не все. На окремих полях у цих майстрів ниви родить по 50 центнерів! По всій Менщині є такі ділянки, де механізатори, може, вперше по-справжньому відчули, що їхня безвідмовна досі техніка працює на грані своїх можливостей. Перед суцільною стіною важкого колосся мотори комбайнів подавали такий високий голос, наче переливали силу свою не степовим кораблям, а літакам, що долають звуковий бар'єр. Ось вам і поліська глибинка!

У господарстві Михайла Перегуди «сюрпризом» вважають п'яте поле. Дорога і лісосмуга давно поділили великий масив на два урочища — Стійла і Ракитне. Рік у рік на Стійлах щедро родить хліб, а на Ракитному — скупі обжинки. Шкодували для Ракитного добрив: мовляв, віддачі не буде однак. І насіння висококласного не вистачало для «ненадійного» поля. А його ж і немало — сорок два гектари. Як посіють цукрові буряки — ще нічого, а дійде черга до зернових — намолоти малі. Вже й легенда пішла між людьми, що на тому місці, мовляв, рідні брати колись давно за межу побились. От і лягло на поле вічне тавро...

Легенда, звичайно, легендою, а робота роботою. Взяли керівники господарства над Ракитним особливе шефство: дали йому таку ж порцію органічних добрив, як і рекордним. Авансом! Викомішанка тоді не дуже вродила. І знову виник сумнів, та все ж під озимі внесли

на гектар по 30 тонн органічних та по 5 центнерів мінеральних добрив. Подбали про снігозатримання, весною підживили в рунах. І кожен гектар дав по 38 центнерів зерна.

...Я дописую в селі над Десною останні рядки цього нарису, а столичне радіо передає, що на Чернігівщині повним ходом іде сівба озимих. Засівають хлібороби добірним зерном кожен гектар землі, і той, що вже виправдав себе, і той, що має сказати про себе вагоме слово, як щойно сказало Ракитне.

ДИМ-ДИМОК ОД МАШИН..

Мокрі гілки боляче стьобали лице, вітер шарпав несамовито хустину, штовхав у груди, затуляв вуха. Та вона все ж чула знайоме рокотання комбайна і навпростець бігла до нього. Свіжа земля не пручалася під ногами, не шерхотіла, стелилася м'яко й покірливо, вщерть напоена дощами.

Надія не чула втоми, дарма що від самого села бігла все вгору та вгору.

Як це сталося,— тривожно запитувала себе,— що вона проспала, що Іван, ідучи з хати, не збудив її? Забув, що Надія не тільки дружина йому, а й помічниця на комбайні? Чи пожалів будити, бо лягли вони знову десь о першій...

Раптом крізь посвист вітру почувся Надії голос малої доньки: «Мамо, просніться. Мамо, пора вставати!» І там, де тільки-но пробігав під кофтинкою холодок, доторкнулися до грудей теплі дитячі рученята.

Надія розкрила очі і прокинулася. Так і є, вона справді проспала все на світі. День надворі, хоч і не дуже білий, по кімнаті гуляє присмерк. Шибки в кришталевих збрижжах, нічого за ними не видно, як за туманом.

Кинула оком по кімнаті: на вішалці біля дверей тільки її плащик. На столі глечик і недоїдена скибка хліба. Сум'яття закралося в душу: оце так! Котра ж година!

Мокре вікно мережилось дощинками. Це трохи заспокоювало її. І ті, що рано пішли у поле, однаково нічого не роблять. Мокнуть, як і хлібець насущний, ото й усе.

Але сум'яття, що заволоділо нею уві сні, жило й досі. Думкою вона була знову в дорозі, чула вітер і рокіт мотора, бачила темніючу на видноколі лісосмугу, де мали сьогодні жнивувати. «Не починай без мене, Іване Яковичу. Я зараз».

Любила так його часом величати, особливо в присутності подруг-одноліток, адже він набагато старший і мудріший за них і за неї.

— Ой, заспали ми з тобою, доню, заспали! Вмивайся швиденько, пий молочко і чекатимеш бабусю сама, а я в поле...

— І я з тобою. До тата.

— Ні, бачиш, там мокро.

— А ти...

— Мама твоя, доню, помічник комбайнера. Люди роблять, а я, бач, вилежуюся.

Одягалися разом, спішили, донька аж засапалася.

— Ти знову береш батькові штани... Смішна! А він же у чому, у твоїй спідниці?

Лепече щось донька, але Надія того вже не чує, молоко біжить по її губах, непережований хліб застряє в горлі, вона прокашлюється і востаннє перехиляє глечик...

Те, що нині наснилося їй, тепер було наяву. І лісок, і стерня, і навіть біленькі яечка печериць — їх особливо багато там, де в косовицю стояли ожереди. І вітер справді дудів їй з лівого боку, але він був лагідний, тепловійний і запахущий. Хто його знає, звідки щоразу приносив вітер у поліський озерний край ці не місцеві солодкі пахощі мигдалю і ананасів? А може, то пахло кавунами і динями, котрі дозрівали десь далеко на щедрому півдні?

Чим ближче підходила вона до знайомої лісосмуги, тим владніше вливався їй у легені новий трунок; ні з чим не зрівняний трунок печеного хліба, підсмаженого на сонці пшеничного колоса.

Теплий дощ супроводжував Надію від самої хати, а коли вона була вже біля невпораного лану, війнув вітерець і небо взялося синню.

Одразу хлібне море захлюпотіло навколо неї, обгорнуло її своїми пахощами. І Надія жадібно вдихала їх, насолоджуючись, потім почала щось рахувати, загинаючи пальці один за одним: «Середа, четвер, п'ятни-

ця...» Набралося десять, десять днів її першого в житті комбайнування.

І ще згадала Надія, що з десяти днів було шість дощових. Сьогодні сьомий. Як добре, що краплі на колосках так швидко висихають під лагідним подихом вітру!

Ніколи раніше під час жнив не розуміла вона так глибоко Іванової заклопотаності. Він майже не жив дома, забував про все, марнів на обличчі. Ці десять днів відкрили їй очі на багато речей, котрі раніше залишалися непоміченими. Люди, збираючи хліб, наче ставали іншими, завзятішими до праці, дружнішими в гурті, щедрішими душею.

Спільна турбота про врожай еднала, ріднила і тих, кого досі розділяли чвари й кому не просто було забути взаємні образи. Надійн сусід-шофер в будь-яку пору року любив заглянути в чарку, але тільки не на сівбі і жнивах.

Пізнала нарешті й вона, Надія Колесник, працю механізатора. Тому, хто біля штурвалу, не до пісень. Очі тобі застилає солоний піт, колюча полова набивається в ніс, у вуха, губи шерхнуть, тріскаються. А безнастанний гуркіт мотора, а торохтіння і виск усієї складної механіки степового корабля. Космонавтів виснажує, кажуть, невагомість, а в комбайнера часом так буває, що—все тіло наливається ніби свинцем і власна вага здається неймовірно важкою, навіть для твоїх пружних і сильних ніг.

Ні, ніколи не забуде Надія той день. Чоловік довірив їй штурвал! Вела не дуже піддатливу машину від бригадного стану до пшеничного поля. Думала тоді, що Іван навмисне випробовує її хист на нерівній дорозі, а не в полі, де пшениця стелеться, мов килим. Ще губи в неї тоді були не попечені, як зараз, а таки прикусила їх до крові, виказуючи перед наставником свою впертість. Не бійся, чоловіченьку, проситися не буду. Норовистого коня ще дівчам укоськувала, як, бувало, чогось згедзиться, а це ж творіння рук людських — машина!

Ось так заспокоювала себе тоді на екзамені перед власним мужем. З дворів дивилися на неї знайомі односельці, дехто впізнавав Надію і посилав їй услід напутні слова: «Ні пуху ні пера». Або й по-старовинному:

«З богом». Дехто крутив скрушно головою, певно, співчуваючи худенькій, невеликій на зріст молодиці, яка, схоже, повисла на штурвалі і от-от заплаче від почуття безсилля перед цим торохтливим гігантом, який переродив собою шлях на всю широчінь дороги.

І нова згадка. Вона — за штурвалом у полі. Плавно накочується машина на хлібний масив і раптом, здригнувшись, завмирає. Глухне мотор. Надія ще раз, хвилюючись, пускає його, здригається комбайн, металеві його мускули долають опір. Та по хвилі знову густий потік зрізаного колосся заплескує машину, і Надія відчуває, що і в ній самій щось ніби обривається. Руки втрачають певність, холодний піт зрошує лице, дражливими краплинками скочується по спині. «І-ване», — шепочуть губи, просять ледь чутно допомоги, і очі, звернені в цю мить на чоловіка, просять не відсторонити її, ні, не ганьбити привселюдно, а якось так втрутитися непомітно для інших, можливо, просто підказати, в чому причина її невдалого старту. Передній комбайн вже одійшов далеченько, над ним в'ється солом'яна курява, а той, що за нею, незадоволено воркоче на місці, як поїзд біля опущеного семафора. Збігають хвилини довгі, як вічність. Звідкись виринув низенький чолові'яга в темному забрюханому плащі.

Надія впізнала Семена Васильовича Зубка, що тимчасово за бригадира. Йй не чути слів, поради дає чи лається, зате чути зовсім спокійний голос, поруч голос Івана. Чоловік нічим її не пострікає, він збуджений тим, що хліб на цій ділянці такий густий, він радіє, що хліб уродив на славу. Його рука упевнено лягає на штурвал поруч з Надією, і, коли дивитися збоку, важко впізнати, хто саме міняє швидкість — він чи вона, хто сміливо додає газу, примушує машину пробивати собі шлях уперед.

Власне, згодом і Надія Колесник вже не може сказати собі, що оце зараз хтось з них один жнивує, скоріше вони працюють вкупі, наче піаністи грають складний твір у чотири руки. Семен Зубко біжить позаду, підбираючи жмути колосся, відстає, комбайн набирає швидкість.

Безмежне пшеничне поле янтарними хвилями неголосно хлюпоче довкола, і над ним у високості ширяють якісь маленькі співучі пташки. Вітер ніби подужчав,

а може, це їй здалося. Це був уже не дощовий, а сонячний вітер, Надія відчула його зухвалі дотики і знову побігла понад межею.

Серце неспокійно тьохнуло: як не поспішала, а таки запізнилася, рушили нині без неї. Впізнала на першій машині Мирошниченка, Михайла Марковича, і поруч сина Анатолія, старшокласника, який щоліта у батька за помічника...

А хто ж то на Івановім замість неї? Ага, Владислав Халявко, помічник бригадира тракторної. Учора Халявко чомусь пильно поглядав на Надію під час обідньої перерви, а потім коли на мить притулилася вона до молодого деревця і закрила очі, промовив лагідно словами пісні: «Спать мені не хочеться, і сон мене не бере...» — Потім додав турботливо: — Ти, дочко, і про себе не забувай. З Іваном не рівняйся, він, бач, який богатир! Не забувай про відпочинок».

Як вітром після тих слів зірвало Надію, де і поділася сонлива втома. За штурвалом стояв Іван, але й Надії роботи вистачить. І не тільки на комбайні, а й біля нього. То тут, то там обіч на лаңу залишилось невимолочене колосся, сухий вітер позаплітав його, а мокрий вистелив, наче льон. Не кидати ж добро напризволяще. От учора голова Петро Павлович Соловей довго дибав по стерні, мов той журавель, а як наблизився, порахував зібрані колоски й вилуцив зерно. Набралася повна жменя. Це ж на одній загінці. А на гектарі? Спершу Надія, стрибаючи з комбайна на ходу, ледве втримувалася на ногах, а часом і падала. Це примусило придивлятися уважніше до всіх Іванових рухів, зовні ніби звичайних, але, як вона розуміла, точно розрахованих, вивірених, як у Надіїної улюбленої гімнастки Лариси Латиніної, тієї, що на колоді танцює. Чи важко Латиніній? Вона, Надія, стомлювалася на жнивах до такого стану, що, якби від неї залежало, лягла б і заснула просто на стерні, навіть під дощем. Але Іван цього не помічав, не мав права помічати, інші комбайни залишалися в строю до пізнього вечора, то ж їм, Колесникам, особливі якісь привілеї? Хліб не чекав, нива смаглявіла все більше: щогодини, щохвилини, зерно, як взяти на зубок, хрумтіло й кришилося на крупу...

...Іван щось говорить їй. Прислухалася:

— А чорна смуга ширшає. Хлопці наші орють на повну катушку. Під новий хліб.

— Не дають землиці довго гуляти... Мусить родити... Людей у нас двісті п'ятдесят мільйонів, є кого годувати,— обізвалась до чоловіка Надія. Йї приємно бути зараз на комбайні, належати до великої рати хліборобської.

Сорокагектарний лан миронівської славної пшениці простягся між Климентинівкою і лісосмугою. Зараз підпудрені комбайни рухалися в бік села, добре було видно біленькі хати і садочки в зеленому видолінку. На вузькій польовій дорозі здиьмали куряву автомашини. Ті, що їхали з поля, від комбайнів, рухалися повільніше, порожняк при зустрічах з'їжджав, звільняв їм дорогу. Червоні полотнища на бортах і прапорці надавали околиці золотавим і зеленим пейзажам якоїсь особливої врочистості, притаманної, можливо, лиш одній порі року, приосінній, коли земля віддаровує людям усе, чим багата.

Берег пшеничного поля заздалегідь обкошений, комбайнерові зручно розвертатися, але й зараз видно, що хліб при березі густіший, кинь шапку — не знайдеш, колос торкається колоса. Іван дивиться зачаровано на це диво, мабуть, в думці обчислює, скільки ж дає такий гектар?

— А знаєш, Надіє,— говорить він трохи згодом, коли вже знову зайняв комбайн своє місце в ряду, почав трудитись і зерно потекло в бункер.— Знаєш, чому на зворотах особлива пшениця?

— Тому, що її видно з дороги. Людям на радість,— жартує Надія.

— Та ні, я серйозно. Треба Петрові Павловичу сказати, нагадаєш... Сівалки на зворотах двічі проходять... Розумієш... І в ріллю потрапило більше насіння, не норма, а трохи більше. То, може, взагалі...

Ні, це ще тільки здогад, який потребує ретельного вивчення. Та й рік на рік не схожий, звичайно. Але ось у такий, як цей, сімдесят третій, можливо, норму висіву варто підвищити.

Іван Якович ще довго під враженням зробленого щойно для себе відкриття. Надія не заважає йому, думає про своє. Вона всміхається, пригадуючи, як про неї писали в місцевій газеті: «Ідучи назустріч... Беручи

приклад...» Було все насправді набагато простіше. Напарнику Івана Яковича прийшла пора працювати самостійно, а де шукати нового помічника? Людей, признатися, в колгоспі малувато, кого пошлеш на курси? Та й попередню хоч якусь підготовку повинен «абітурієнт» мати... З весни почав думати, почав журитися Іван, то що ж їй, Надії, було робити? Сидіти та відмовчуватись? Тільки співчувати? Було б як у тому анекдоті воєнного часу. Спитали, кажуть, одного прихованого дезертира, чого це він, здоровий як бик, у тилу далекому окопався, а він зітхнув і відповів завчено, мов папуга: «Я тут, а душа моя на фронті».

Подумала Надія Колесник, що недаремно, певно, вчили її у дев'ятому і десятому класах водити трактор, обробляти землю. Дочка підросла, вміє самостійно ложку тримати, взуватися й одягатися, є кому й доглянути її. Отак, зваживши все, здивувала Івана Яковича свого:

— Надію Василівну Колесник знаєш? Так вона, ходять чутки, заяву подала. На курси проситься.

— Яка це ще... Надія? Щось я тебе не розумію.

Замість відповіді, Надія випросталася, взяла руки в боки і, як колись у школі, почала декламувати:

Дим-димок од машин,
Мов дівочі літа...

Ну, звичайно, Івану Колеснику далі не треба було нічого в дружини своєї розпитувати, він тільки зазирнув їй у вічі, потім співчутливо подивився на тонкі плечі, на білі руки, на донечку, що бавилася собі в кутку, не втручаючись у розмову дорослих, і мовив тихо, розсудливо, як старший у сім'ї.

— Перечити не стану... Спробуй. А що вийде, побачимо.

Хороший у неї чоловік, Іван Якович... От і зараз у полі радіє вона, що він поруч, що йому підкоряється велика й складна машина, до якої сама ще тільки звикає. Радіє, що за його допомогою пододала перші свої вагання і страхи, бо, признатися, отой «дим-димок», що закликав її не раз — і на курсах, і в полі — і застив їй очі непроханими сльозами, не все вдавалося, як того хотіла, не все могла.

...Чого це зупинилися Мирошниченки, щось у них трапилось? Толя стрибнув на землю, розправляє руки, наче робить фіззарядку. До лісосмуги сходяться звіду-сіль. Ага, запахло борщем! Ніна Микитівна Самоїленко приїхала, дипломована кулінарка.

Тих, що працюють на комбайнах, легко впізнати, у них обличчя в сірій пилюці, у волоссі, на одязі, в ніздрях — скрізь повно солом'яних блискіток, вони, мов шахтарі вуглинки, несуть на собі і в собі те, біля чого трудяться. І такі ж, як шахтарі, після роботи усі білозубі... Дехто вмивається в сутніні лісосмуги, а є такі, що хусточками повитиралися і вже їдять, нема коли чепуритися.

Семен Васильович Зубок обходить шоферів, комбайнерів, кожного розпитує, записує:

— Колесники... Вас попереджати не треба, знаю. Дотемна, так? Ти, Надіє, трохи відпочила сьогодні, я в курсі... Признаюся, я не дозволив будити. Таку пшеницю жнивувати тобі, Надіє, випало, що мусиш міцно штурвал тримати. Впораємося з хлібом, осідлаєш комбайн картопляний, а як ти думала! На таких, як ти, завзятих, уся надія...

«Надія», — посміхається сама до себе молодиця, вперше, здається, якимось по-новому сприймаючи значення цього слова, що є одночасно і її ім'ям.

ВИКОНРОБ СІЛЬСЬКИХ ДОРІГ

Дороги... Сільські дороги. Той, хто народився в селі і живе там, добре знає, що це таке. Спеціалісти ділять дороги на республіканські, обласні, районні й місцеві, а люди, що користуються ними, ділять на хороші й погані. Чи давно ж для сільського району мрією була звичайна бруківка, нехай і невисокої кваліфікації майстрами кладена, нехай і не з каменю, а з сякого-такого вапняку або з шлаків, як на Криворіжжі, чи з породи, як на Донеччині. А з чого мостити її тут, на Поліссі, де легше тонну грибів білих назбирати, ніж стільки ж добути місцевого каменю? А Полісся до того — це пойми незліченних річок, це озера й болота, це плавні й торфовища, а як не вони, то піски... По чорній ґрунтовій

не поїдеш у дощ чи після нього, або по світлій піщаній, як спека. Пісок під колесами мов вальцьоване мливо: не перескочиш відразу — не газуй, бо закопаєшся по самі вуха в пудрі і змушений будеш піддомкрачуватися і вистеляти, вимощувати для кожного колеса рятівні метри, а далі, вирвавшись з халепи, матимеш справу з перегрітим мотором, з «пропісоченим» диском зчеплення, з неслухняними гальмами.

Нічого не скажеш: пощастило подружитися з Десною селам, що вишикувалися понад нею. Мальовничі скрізь краєвиди, рай для туристів, для мисливців та рибалок. А для хліборобів? Для тих, хто вирощує найвищі на Україні врожаї місцевої картоплі? Для них Десна теж годувальниця, але клопоту завдає чимало й вона, а з нею заодно всі її сини і дочки, що розлилися по всій території басейну. Не раз і не два заливала вона й розмивала шляхи-дороги, руйнувала вщент загати й мости, одрізала надовго весняними шнурами й болотами людські оселі, нівечила дороги так, що, як спадала повінь, усе доводилося починати заново! А скільки тисяч тонн урожаю несвоєчасно потрапляли з глибинки на стіл народу, які величезні втрати обумовлювалися хронічним бездоріжжям!

Не побоюся слова «битва». Так, це битва гігантів, людей праці і стихії. У кожній битві, яку свідомо веде людина, завжди є напрям головного удару. Таким напрямом для менчан стало будівництво надійних шляхів. Не тимчасових, споруджуваних у критичну пору, наспіх і в основному за рахунок сум соціального страхування, а таких, які б могли дорівнятися — фактурою своєю, чи що — до шляхів державних. А для цього треба було нарешті об'єднати зусилля, об'єднати кошти, створити єдиний план на сьогодні, на завтра, на п'ятирічку, на майбутнє. І, певна річ, хтось один мав стати виконробом по реалізації задуму, який визрів у партійному штабі району. Але хто?

* * *

Сьогодні, звичайно, легко назвати ім'я виконроба. А тоді, коли зароджувалася ідея головного удару? Тоді першому секретареві, членам бюро довелося добре подумати. Так званий дорожній відділ райвиконкому

складався з ...трьох осіб. І — ніякої техніки. Очоловав трійцю колишній фронтовик, лейтенант Іван Прокопович Баранов, корінний менчанин. У райвоенкома лежала на нього характеристика, в котрій свідчилося, що він пройшов з боями шлях від Дніпра до Ельби, будував мости і переправи на Віслі й Одері, нагороджений орденом Червоної Зірки. Дорожній відділ поки що нічим особливим не відзначався, хіба тільки тим, що з трофейних запчастин зібрав трактор, що цей трактор, жартома прозваний «Гольдринг», наводить порядок у райцентрі і часто за кермом його сидить сам товариш начальник.

Відомі також стали імена двох помічників Баранова — двох рідних братів — Івана і Михайла Хвостиків, вихованців місцевого колгоспного патронату, а потім Радянської Армії. Спеціальна освіта, фронтовий досвід давали, здається, Іванові Прокоповичу всі карти в руки — очолити справу. Але... дехто висловив сумнів — чи зможе нинішній начальник круто повернути, чи зуміє використати нову ситуацію, коли для райкому питання будівництва доріг стало одним з першочергових, що про дороги дбатимуть усі комуністи району, як про хліб.

Склалося так, що перший секретар, повертаючись з Чернігова, зустрівся з Барановим, і вони поїхали разом. Вісімдесят кілометрів по пристойній на ті часи, хоч і вибоїстій дорозі мимоволі підказали й тему розмови. Дороги, сільські дороги... Коли нарешті від колгоспу до колгоспу проляже асфальт? Ось такий, як цей? Чи має вже дорожній відділ свою думку про перші конкретні заходи, чи готовий подати пропозиції? Виявилось, що в Івана Прокоповича є деякі важливі розрахунки, організаційні проекти. Насамперед, відділ повинен розгорнути, як говорять військові, свої бойові порядки. Визначити об'єкти, кожному дати виконроба, механізми, підібрати механізаторів і навчити їх. Він, Баранов, скористався своїми знаннями з топографії і має тепер орієнтовну карту внутрішніх автодоріг. Кошти? Бюджетні асигнування досить скромні, але у колгоспів є свої. Врахувати їхню зацікавленість і вирішувати, де і що централізовано будувати, в які строки.

І ще — затвердити план. На рік. На п'ять. Щоб у дорожній відділ, і всі інші, хто братиме участь у будів-

ництві доріг, звітували не словами, а кілометрами, новими мостами.

Люди. Механізми. Кошти. Все давалося нелегко. Люди потрібні були скрізь, механізатори особливо. Техніку планували тільки для радгоспів і колгоспів, для інших потреб не вистачало. Кошти... Не відразу вирішено було це, проте передові колгоспи і самі добровільно виявили згоду спілкуватися з дорожнім відділом.

І нарешті почалися роботи по дослідженому райкомом і райвиконкомом маршруті. Дванадцятикілометрова траса Мена — Макошино пролягла на папері, і на трасу невдовзі вийшли трактори. Ветеран, трофейний «Гольдринг», ще й тут не спасував — його водив Омелян Міщенко. Новим керував Михайло Хвостик. На залізничну станцію почали прибувати платформи з матеріалами, цистерни з кам'яновугільною смолою. Не асфальтове покриття — воно коштувало дуже дорого і потребувало будівництва спеціального заводу — а простіше, економічне покриття: суміш придатного для цього ґрунту й смоли...

Ті дванадцять кілометрів, прокладені за п'ять років у велике придеснянське селище, стали першим екзаменом і першою ластівкою. Без зайвого галасу, зате натхненно працював молодий колектив шляховиків.

У найгарячіші дні будівництва Іван Прокопович Баранов став членом Комуністичної партії. Його ніхто не висунув на «новий пост», у службовій кар'єрі Баранова не сталося ніяких змін. Як був він начальником дорожнього відділу, так і залишився. Втім, хіба це той самий відділ? Зранку ми виїхали з нашим виконробом, як звикли його в Мені називати, на трасу, розмовляли з керівниками кількох важливих об'єктів, але не всюди, де хотілося б побувати, встигли: на всіх шляхових напрямках ведеться справжній наступ, дарма що жнива у розпалі і, здавалося б, кожна людина потрібна насамперед у полі.

— А це і є наше поле. Ми тут боремося за хліб, стелимо для врожаю надійні дороги, — говорить Іван Прокопович.

Трохи згодом на п'ятикілометровій ділянці Мена — Данилівка, де механізми перемішують ґрунт із смо-

лою, застали не тільки шляхового техника Івана Сергієвича Драгуна, а й колгоспного бригадира по будівництву Федора Михайловича Трала. Ще згодом сюди ж під'їхав і голова колгоспу «Комуніст» Іван Павлович Корнієнко. Він побував біля комбайнів, а зараз радиться з Іваном Драгуном, як пришвидшити завершення цієї траси. Спільна справа, спільні турботи, спільна відповідальність. Як тільки рівна стрічка широкої дороги увійде в село, почнеться для Данилівки новий етап — будівництво такої ж дороги по центральних сільських вулицях, до ферми. Гроші є, проект затверджується...

Шумлять обабіч траси шерехи беріз, які вже добре прижилися, напівдорозі між Меною і селом виріс зелений гай.

На базі підготовки смоляної маси, яка подається на трасу, трудиться, я сказав би, з захопленням, Костянтин Когут, механізатор-комуніст, чудовий раціоналізатор. Десятитонні бочки на тракторній тязі — його «відкриття». Раніше масу розвозили в тритонках, на транспортування витрачалося багато часу, а ефект був незначний. Костянтин Максимович подав пропозицію і всі потрібні креслення. Старі, що віджили свій вік, бочки цементовозів відповідно зміцнені спеціальними перегородками, збільшили подачу матеріалу у три з лишком рази.

Одна така установка до того ж дала виробництву двадцять шість тисяч карбованців економії.

На базі ось-ось вступить до ладу нова велика піч, зроблена руками своїх майстрів.

Переїжджаємо річку — новий сімнадцятикілометровий міст, також «продукція» дорожнього відділу. Дерев'яних на Менщині немає — всі залізобетонні. Дерев'яні швидко виходили з ладу, під час повені особливо. Іван Прокопович любить «цифру», він називає вартість тих і тих, і ми знову пересвідчуємося, що всі переваги належать сучасним матеріалам і сучасним методам випуску стандартних деталей, з яких швидко монтується вся споруда.

Певно, у кожного керівника бувають такі випадки, коли власна переконаність бере гору над ваганнями, сумнівами, коли знаєш, що варто ризикувати навіть за умови, що не всі згодні з тобою, що виникає серйозна

розбіжність у думках і поглядах. Так склалося у Баранова, коли вирішувалося питання про мости. На одному з об'єктів був дерев'яний міст, а в тілі невисокої земляної дамби ще й шість труб. Вважалося, що воду під час повені треба обов'язково пропускати крізь ці отвори, інакше вона знищить і дамбу. І з року в рік повторювалося одне і те ж: висока деснянська вода докочувалася до мосту, до труб, вривалася у них — і в наступну мить, знайшовши собі слабке місце, справді порівняно легко ламала опір дамби, змітала її разом з трубами й мостом.

Довго, дуже довго досліджував навколишню місцевість Іван Прокопович. Розмовляв із старожилами, вивчав історичні матеріали. І дійшов висновку: високій воді повинна протистояти висока дамба. Без мосту. Без труб. Тільки дамба.

Ні, не заради економії відмовився він від звичного, хоча й економія на названому об'єкті сягала багатьох десятків тисяч карбованців, заради явних переваг значно простішої споруди перед складнішою і менш ефективною.

Роки важкої нахтненої праці не минули для Івана Прокоповича марно, посада його за чверть віку, як і сам він, змінилася, виросла, а це означає, що він, зрештою, зробив блискучу кар'єру як людина і комуніст, що він сьогодні потрібний людям свого району ще більше, ніж потрібен був учора.

...Ці шляхи-дороги, якими ми їдемо по Менщині, нічим не відрізняються від асфальтованих, і радує те, що ними зв'язані чи, як говорить Іван Прокопович, прив'язані до райцентру майже всі колгоспи, їхні ферми й підсобні підприємства і що на черзі — в дев'ятій п'ятирічці — два останні, найвіддаленіші господарства.

ТРАСА МАРІЇ МАЖЕГИ

На відстані тринадцяти кілометрів від старовинного села Стольного — радгосп «Менський». Останнім часом хвалять його і на нарадах, і в пресі за високі врожаї, рентабельність виробництва, культуру праці і побуту.

З тринадцяти кілометрів нової дороги — півтора в лісі, а то все в придеснянських плавнях. Мешканці Миколаївки назвали свою трасу «Ладогою», за аналогією з «дорогою життя», прокладеною у дні блокади Ленінграда. Болота, трясовини, балки і ями з гнилою водою, щорічні повені. Хоч і не будуй мости, греблі і загати — однаково у весняному вирі згине марно і праця, велика вода прорветься на угіддя, до людських осель, наробить шкоди...

Здавалося, не приборкає стихію і колгосп, створений ще у тридцятих роках. Перші трактори та іншу техніку сюди переправляли зимою по мерзлоті, бо влітку жили хлібороби, мов на острові. Випаде сякий-такий дощик, у інших місцях тільки пилючку прибіє, а тут попливло геть усе.

Після війни почали було розбудовуватися заново на згарищах, але стихія не примусила себе довго чекати.

Повінь за повинню...

Скількох уповноважених посилав райком для допомоги в одрізані від шляхів болотами місця! Найчастіше, пригадують старожили, у Миколаївку приїздив заступник голови райвиконкому Володимир Лукич Редька. Він навідувався й у негоду, коли навіть верховий кінь з багна ногу не витягне. Тоді їхав машиною вантажною до хутора, а далі виручали трактори. Два тягачі постійно чергували о такій порі на відрізку шляху в тринадцять кілометрів завдовжки. Приїздив уповноважений, підбивав з правлінням колгоспу невеселі підсумки господарювання. Розроблялися заходи, які дозволили б «негайно усунути хиби», «поліпшити справи». Зітхаючи, скаржилися уповноваженому, що в усьому бездоріжжя винне, ріже без ножа. Ні добрив не привезеш, ні свого гною не використаеш до пуття. Ну, а коли дещо й виросте в полі чи на городі, то не завжди вчасно продукцію реалізуєш, самі збитки.

То ще добре, що дорогу й мости район своїм коштом після кожної повені ремонтує, а якби за колгоспні гроші, «збанкрутували» б давно.

Уповноважений аналізував. Вивчав. Вживав термінових заходів.

Доповідав потім чесно й об'єктивно, нічого не приховував. Він давно вважався знавцем причин відставан-

ня глибинного господарства, тож не дивно, що й наступного разу знову потрапляв сюди до старих знайомих у тій самій ролі.

Запам'яталося людям, «передостаннім» був Володимир Лукич, а після нього приїхав Іван Прокопович Баранов.

Хто знає — випадково чи умисне, але три роки тому затверджено уповноваженим у Миколаївку начальника районного шляхового відділу. Дехто твердить, що це сталося з ініціативи того ж попередника, людини досить веселої вдачі, дотепної, доброго організатора.

Як би там не було, офіцер саперних військ часів Вітчизняної війни Баранов змушений був, кажуть, терміново придбати собі мисливського фасону гумові чоботи, такі, як бачив на товаришеві Редьці, в них він подолав за день важкий шлях довжиною в тринадцять кілометрів.

А далі почалися підрахунки. Інженерні й економічні. Зіставлення вартості мостів і вартості суцільної дамби. Виходило, що дамба не претендує на великі кошти, вона вкладається в досить скромний кошторис. В одній особі, в особі Баранова був тепер і уповноважений, який дбав про майбутнє Миколаївки, й начальник будівництва.

І було рішення райкому партії: підтримати ідею і проект, вважати першочерговим об'єктом районного шляхового відділу на ближчий час і всіляко сприяти цій важливій справі.

Тринадцять кілометрів нової траси. Півтора ідуть лісом, а то все дамба. Рівна, як струна, широка, з твердим покриттям, яке на місцевих ґрунтах конкурує з асфальтом. Траса одним кінцем вливається в Менське шосе, другим приходиться на центральний майдан Миколаївки. Тут нині на базі колгоспу виріс радгосп «Менський».

Свідчить Соляник Ганна Володимирівна, головний економіст господарства:

— Я сюди приїхала тринадцять років тому, восени. Ночувала в дорозі, на хуторі, далі шляху не було. Місця у нас дуже гарні, а я їх тоді не бачила... Здавалося, що скрізь одне болото... Тільки згодом, як закінчили нашу «Ладогу», ми нарешті зрозуміли, що живемо по-справжньому.

Ганна Володимирівна охоче називає цифри. Чистого прибутку радгосп одержав 1971 року 284 тисячі карбованців, а наступного майже подвоїв їх — 421 тисячу. Земля стала одержувати нині потрібну кількість добрив, обробляється вчасно, на ній не гуляють весною розбурхані води, дамба їх не пускає.

Який урожай? Маємо тридцять п'ять центнерів зерна на гектарі! В нових добре обладнаних приміщеннях розмістилися дві великі тваринницькі ферми: на 1400 голів рогатої худоби і 1300 свиней. Мине небагато часу, і стане до ладу найбільший в районі племінний птахо-репродуктор...

...Ми наздогнали на дамбі валку радгоспних машин. Усі з хлібом. Це ті додаткові тонни, що підуть в український мільярд. Машини їхали помалу і трималися середини шляху. Під шинами м'яко стелилося розігріте сонцем полотно. В окремих місцях то дерев'яні павуки-триноги, то викладені на трасі смуги з камінців орієнтували кожного водія. Своею машиною він мимоволі брав участь у завершальному етапі будівництва, коли надається дорозі потрібний профіль, шліфується її поверхня.

Жінка в робочій спеці з прапорцем у руці саме відчитувала якогось не дуже, певно, акуратного шофера, і ми зупинилися біля них.

— Ні, тепер ти молодець, я до тебе, Петре, претензій не маю. А як туди їхав? Чого камінці з-під твоїх коліс швиркали? Хіба не розумієш, для чого робимо підсіпку...

— Винен, Маріє Миколаївно, каюся. Поспішав дуже. Хліб возимо...

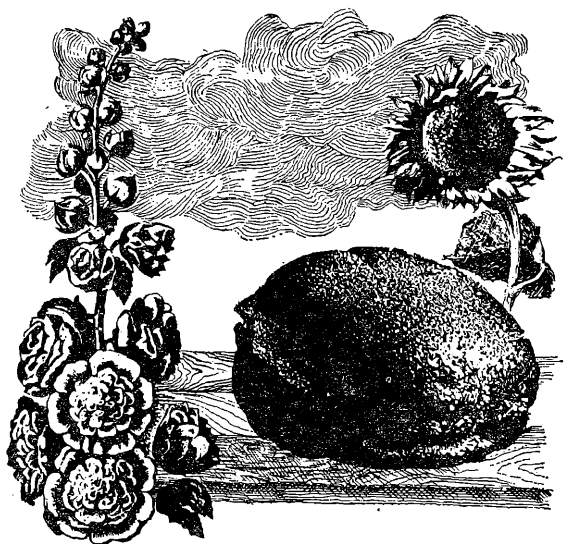
— А ми що, бавимося? Це ж наша хлібна траса, твоя і моя! Не для того хіба стараємося, щоб гарна була дорога, щоб не підвела? Ніби не місцевий ти, а з неба впав у наші краї. Хіба забув, як ми тут кисли в болотах?..

Як добре сказала Марія Мажега — шляховий майстер! Це, справді, Маріїна траса, вона будувала її від самого Березного до Миколаївки. Тепер тринадцять кілометрів — під її постійним наглядом. Колись Марія Миколаївна працювала ланковою в стольненському кол-

госпі, від нього була відряджена до шляховиків, та й назавжди залишилася з ними. Відчула, мабуть, що будувати дороги — справжнє її покликання!

Того ж дня і на тій самій дамбі ми зустрілися з робітником, який обкошував схили. Його прізвище... Мажега Микола Федорович. Це чоловік Марії і її підлеглий по службі. Хлопчика, що допомагав йому, звати Гришею — це син Марії і Миколи Мажег. Як бачите, ціла сім'я доглядає дорогу життя.

Бережіть же її, поліську Ладогу!

КОЛОСОК ПЕРШИЙ

Високий моложавий брюнет, злегка накульгуючи, пробрався вузьким коридором до свого купе. На рудій шапці і такому ж комірі його пальта лежав сніг. Пасажири давно вже поклали речі, познімали пальта і тепер стояли під вікнами, розглядаючи освітлені сигнальними вогниками станційні колії, пухнасте мереживо електричних дротів, квартали великого міста. Ніхто не звернув уваги на нового пасажира.

Поїзд запізнився майже на півгодини.

— І чого вони затримують відправку? — кинув хтось роздратовано.

— Колю снігом геть замело, от і стоїмо, — спокійно сказав лисуватий майор авіації. — Хіба не бачили, що в полі робиться?

— Еге ж, снігу в полі багато. На врожай! — почувся веселий жіночий голос од сусіднього купе. — Під таким кожушком навіть тридцятиградусні морози озимині не страшні.

— А в Донбасі усе вітри та вітри. Запізнюється сніжок, як і торік, — долинув хрипкуватий бас із купе.

— Донбас вугілля родить — і за те йому спасибі. Хліб шахтарям держава дасть.

— То правда, — згодився бас. — Але і свій власний не зашкодив би. Гірники, між іншим, багато хліба споживають...

— У якому вигляді? — перепитав хтось, не приховуючи іронії.

— У всякому... — примирливо мовив донбасівець. — Хлібна продукція у нас в пошані...

Пасажир зупинився перед дверима передостаннього купе, подивився на свій квиток, ще постояв трохи: розмова про хліб, про врожай його зацікавила. Потім легенько постукав. Двері одразу ж покотили вправо.

— Вибачте, двадцять шосте тут? — запитав.

— Мабуть, тут, товаришу Блажевський. Заходьте, будь ласка! — назустріч йому підвівся Василь Миколайович Ремесло.

— О! — тільки й зміг вигукнути здивовано новоприбулий. — Оце так зустріч!

— Не чекали?

— Та ні... Не сподівався, що ви мене так одразу впізнаєте! Доброго вечора, Василю Миколайовичу! Виходить, мені пощастило! — І пояснив: — Квиток у мене був спершу на пізніший поїзд. Я не дуже й квапився. Коли чую: оголошують, що цей поїзд запізнюється і що є вільні місця...

— Влаштовуйтеся, як дома, Василю Карповичу. Поки що справді тут просторо. Я вас, до речі, бачив на нараді, ви сиділи праворуч і частенько про щось сперечалися із строгим на вигляд сусідом.

— Обмінювалися думками з начальством. Наради вчених в основі своїй дискусійні. Вам легше...

— Еге ж! Мені легше! Бо я вчений, а ви... Хто ви, Блажевський? Пригадується, знайомлячись з вами, я тиснув руку кандидатові наук. Так що ж, ваша наука, по-вашому, не наука?

— Коли працюєш у глибинці, наука часом має, пробачте мені, символічне значення. Ви навіть не уявляєте.

— Ого! Не уявляю! А що таке глибинка? Від вашого району до обласного центру, скажімо, скільки?

— Ну, добрих півсотні...

— Нічого не скажеш — край землі. А до моєї Миронівки скільки? Всі сто...

— У народі, Василю Миколайовичу, розумно кажуть: «Що попові можна, то дякові зась». Вам легше, і в глибинці ви — Ремесло! В президії нинішньої відомчої наради ви були єдиний з такими «чинами». Лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради республіки. Ще й академік! Щодо вас, щодо ваших сортів глибинкою є вся Україна. А можливо, й уся країна!

Василь Миколайович слухав з винуватою посмішкою. І зараз на його чорному офіційному піджаку красувалися Золота Зірка і депутатський значок. Пишався, звичайно, високими нагородами, адже це було визнання його довголітньої праці, дяка Батьківщини. Медаль з ленінським силуетом зігрівала його серце.

Що ж хотів сказати вчений, дослідник з Надбужжя, перераховуючи його, Ремеслові, чини? Повторював чужу думку, що «коронована» особа не помиляється? Що вагомість слова залежить, зрештою, від того, хто саме його мовить? В усякому разі, було щось інтригуюче в одвертості цієї людини з вольовим гарним обличчям і сильними руками, які не розлучаються з кленовим, добре виточеним ціпком.

Знав Ремесло ще й іншу людину з таким прізвиськом. Євген Вікторович Блажевський — колгоспний селекціонер з Одещини, який виростив знамениту колись у південних степах кукурудзу «котовчанка». Вони познайомилися у Києві, здається, у п'ятдесят сьомому році.

«Дід Блажевський», як його любовно називали в рідній Любомирці, був відомий за межами землі радянської — в Німецькій Демократичній Республіці, Монголії, Албанії.

Ремеслу Євген Вікторович запам'ятався назавжди: білі вуса, сорочка-вишиванка, примружені очі...

«Кукурудза — це добре, але на Україні пшениця, вірно кажете, всьому голова, — згоджувався старий сільський комуніст з Василем Миколайовичем. — Дав мені директор Всесоюзного селекційно-генетичного інституту пудик нового сорту. Пшениця! Досліджую помаленьку!»

Десь в архівах зберігаються його листи, сповнені надій і тривоги, роздумів про долю хліборобської ниви.

А цей однофамілець? Яке його покликання? Василь Миколайович зацікавився науковцем з «глибинки». Мав

з дитинства звичку прискіпливо до всього придивлятися: до людини, до рослини.

Взяти, наприклад, сто пшеничних колосків одного сорту, роздивитись кожен добре. Чимось вони схожі, а чимось дуже різні, як і зернятка в колоску, до речі. Та що там сто колосків. Серед мільйонів рослин, котрі оглядає селекціонер, обов'язково запримітить око і ту, заради якої, можливо, й було засіяно ціле поле. Запримітить і вже доглядатиме, пильнуватиме і житиме нею у своїх думках-пошуках, поки не відчує на своїй хліборобській долоні вагомість дозрілого зернятка, не побачить його форму, неповторну й досі не знану, не визначить кольору, поки по-художницькому не зуміє словами змалювати «портрет» новонародженого, не схожий ні на який інший портрет. Але й це ще буде лише крок на довгій і нелегкій дорозі шукань.

Миронівці конче потрібне молоде поповнення талановитих дослідників, котрі мають вирішувати проблему великого хліба, одвічну й нелегку проблему. Він, Ремесло, добре це розуміє. До своїх врожаїв, які нині завойовують все нові й нові мільйони гектарів, він прийшов у віці, який називають зрілістю. Але ж йому не сорок, навіть не п'ятдесят. Хтось уже зараз повинен крокувати слід у слід з ним. Хтось повинен продовжити його справу, як він продовжує справу своїх учителів. Він думає про таких людей, які б до кінця повірили у взятий ним за основу метод селекції. Не тільки відбір, а й спрямоване перетворення сортів, сміливе втручання в природу, одержання нових форм озимих пшениць, на основі сформованої Т. Д. Лисенком теорії стадійного розвитку рослин.

Спогад переніс його на мить у Москву, у дні, коли він був у такому приблизно віці, як вінничанин Василь Карпович Блажевський зараз. Дізнавшись, що свій шлях у сільськогосподарську науку Василь Ремесло починав у Маслівці на Київщині, йому сказали:

— Маслівка — батьківщина хороших селекціонерів. Дякуйте своїй долі. Знаєте, як той заклад у перші роки революції називали? Маслівська академія!

«Дякуйте долі...» Василь Ремесло знав, кому дякувати,— його в агрономи відрядив комсомол... Спершу

в сільськогосподарську школу до Лубен, а потім у Маслівку. О, ті далекі роки! Громадянська війна, голодний двадцять перший. Тифозні поїзди на станціях. Тисячі поранених на дорогах, голод. Голодувала і рідна Теплівка. А місцевий ватажок, учитель Петро Очерет, збирає хлопців і дівчат у попівському домі й агітує, щоб ішли вчитися, бо скоро народ заживе комуною, і тоді, мовляв, кожному селу потрібні будуть свої спеціалісти: агрономи, зоотехніки, лікарі.

— Прізвище у тебе знамените, хлопче,— говорив Петро Очерет.— То мусиш мати не гіршу біографію. Як уже візьмешся за якусь справу, то не смій сяк-так її робити. Тільки щоб на найвищий бал! А як же ти нове життя будуватимеш без науки?

Спасибі вам, дядьку Петре!

«Цікаво, який шлях пройшов Василь Карпович?» — подумав раптом Ремесло, згадавши, що власний екскурс у минуле, нав'язаний зустріччю з Блажевським, зустріччю, яка здалася йому символічною.

Їдучи на нараду, думав про те, що добре було б просити талановиту наукову молодь взяти участь у конкурсі на заміщення вакансій в новоствореному Миронівському інституті. Серед ймовірних претендентів хотілося бачити і кандидата наук з Вінниччини. Маленька книжечка під назвою «Чим забезпечуються високі врожаї пшениці» з'явилася на Україні дуже вчасно, і заслуга в цьому, якщо говорити одверто, керівника авторського колективу Василя Блажевського. «Така людина, — думав Ремесло, — принесе користь, працюючи в інституті», — і вважав Блажевського одним з найбільш підготовлених спеціалістів на заміщення конкурсної вакантної посади.

...Провідниця запропонувала випити по склянці чаю. Василь Миколайович поцікавився, чи не доведеться десь у дорозі знову стояти, а як доведеться, то чи не можна домовитися з машиністом і зробити зупинку аж десь під Лубнами, у тих місцях, де він вчився і ріс. Жартував, звичайно, але було в його голосі, в його очах щось глибоко зворушливе, наївне, і молоденька провідниця це помітила. Вона дивилася на золото урядових нагород: бач, і в такої поважної особи може бути меланхолійний настрій. Але за мить по-своєму це зрозуміла: ну, звичайно, виїхати з села нікому не відомим, а потім

повернутися знаменитим... Дівчина, можливо, уявила себе у такому становищі і зашарілася. А чом би й ні! Всі колись починали заробляти свій хліб звичайно і просто, як і вона, а потім...

— Не знаю, як у Лубни, а до кінцевої станції, до Києва, приїдемо точно, хвилина в хвилину. Ми у дорозі наздоганяємо згаяний час... — заспокоїла вона пасажирів.

«Наздоганяємо час». Добре сказано,— подумав академік Ремесло.— Філософи сперечалися б, докопуючись глибинного змісту мудрої фрази. А кирпатій дівчині в чорному мундирчику з блискучими гудзиками істина і так зрозуміла. Погода перешкодила машиністові вчасно вирушити з харківського вокзалу, він вивився з графіка. І от від перегону до перегону майстер своєї справи набирає швидкість, наздоганяє прогаяне!»

Якби-то надолужувала прогаяне кожна людина!

КОЛОСОК ДРУГИЙ

Білі лани, білі лісосмуги, білі будинки селищ пробігають за вікном. Поїзд похитується м'яко, ніби й рейки під його колесами вкриті білим лебединим пухом, котиться без гуркоту, розтинаючи білими грудьми безконечність. Він час від часу подає голос, але не басовитим гудком, а врочистою сиреною. Поїзд у своїй стрімкій гонитві здається єдиним стрілоподібним тілом, його окремі складові частини немовби злиплися, прикипіли одна до одної, ніщо ніде не скрипить, не вібрає, навіть чай у склянках спокійний. Машиніст виконував обіцяне — наздоганяв час, і все, все, як по добрій змові, сприяло йому, утворюючи неповторну гармонію невпинного руху.

Василь Миколайович спостеріг, що кружечок лимона прибився до протилежного «борту» склянки. Підштовхнув його ложечкою, але золотисте кружальце знову повернулося на своє місце, чинило опір. Цікаво! Ремесло і тут залишився вірним собі. Звук придивлятися і до, здавалося б, незначних явищ, цікавитися, скажімо, не рослиною в цілому, а кожною складовою частинкою її, кольором «шкіри», міцністю будови, живучістю клітин. Лимон прикував його увагу надовго. Може,

лимон був тільки приводом для зосередженості, для думки.

Від Блажевського не сховалося те, що часом Василь Миколайович ніби забувався, і погляд його ставав якимось відчуженим. Світло матового плафона падало зі стелі на обличчя, порізане тоненькими борозенками. Та раніше ніж торкнутися його рук, що стомлено лежали на колінах, промінці скупалися в склянці міцного чаю, де плавало золоте кружальце і, досягнувши нарешті кінцевої мети свого лету — людських рук, — промінці зробили і їх золотими. «Чи не такого кольору набирає миронівська пшениця на стадії повного вистигання», — подумав Блажевський. Йому згадалося, що один журналіст, описуючи будні вченого, дуже точно сказав: «Його руки пахнуть хлібом».

Мабуть, Василь Миколайович відчув на собі не тільки тепло, випромінюване плафоном, а й уважний, вивчаючий погляд сусіда. Подумав, що той, можливо, про щось його запитав, і знітився від незручності за свою неуважність. Про що вони, справді, розмовляли? Все якось вилетіло в ту мить, коли впало в око плаваюче ажурне кружальце, з його неперевершеною делікатністю форм і пропорцій.

Важка палиця Блажевського висковзнула з-поміж його колін, і глухий стук вивів обох з задуми.

— Війна? — кивнув Василь Миколайович на хвору ногу вінничанина.

— Хвороба.

— І давно?

— З дитинства. На жаль, ранній етап припадає на той час, коли медицина була майже безсила в таких випадках. Мені ніхто нічого не обіцяв. А міняти власну на дерев'яну дуже не хотілося.

— І що ж ви, покналися на свою долю?

— В якійсь мірі. А крім того, жорстко тренував її по-своєму. Пам'ятаєте, як Маресьєв вчився ходити? Так от щось подібне було й зі мною. Але це продовжувалось багато років. Вона дубіє, а я її примушую: іди! Спочатку у батьківському дворі ходив, а далі і за ворота вибрався. Дарма що нога аж квиліла. Я не зважав. Пересвідчився, що сльозами горю не допоможеш... «Брав» її, як фортецю...

— Кажете «брав». А зараз?

— Хіба не бачите, обходжуся без милиць. Можу й палицю відкласти зовсім, ще й затанцювати.

— І ви наважилися обрати собі таку професію? Агрономи — це ж невтомні землепрохідці. Все на своїх двох...

— Мати мріяла, щоб я став лікарем, хотіла, щоб я сам себе вилікував. Ну, а склалося трохи по-іншому. Потім почалася війна. Опинився студентом другого курсу в Кара-Калпакії. Працювати треба, жити треба. Пішов влаштовуватись. «Ага, студент університету! Дуже добре. Біолог — ще краще. В селі народився, селяк? Ось що важливо. Знаєш, як хліб росте. Призначаємо тебе головним агрономом емтеес...» Ото й була посьята в агрономи.

— А далі?

— До сорок третього впроваджував у тих краях «вінницьку» агротехніку, якої ще від батька навчився. Народ чудовий, тямущий. Швидко ми стали друзями. Сіяв пшеницю, бавовну, рис, кукурудзу, просо — все, що під руку потрапляло. Вивчав потроху і їхню мову, а вони мою. Але як там мені добре не працювалося, почув, що Вінниччину звільнили, і відпросився додому. На Україну! Біографія, як бачите, не дуже... А ви, Василю Миколайовичу, воювали?

— Що? Так, воював і тією зброєю. Ого! Дослужився до капітана... Разом з Чуйковим на Волзі оборону тримали. Нас так сталінградцями і називали. Ну і на інших фронтах побував. На Одері, на Ельбі.

Блажевський спробував уявити собі капітана Ремесла, яким той був у сорок п'ятому році, але нічого з того не вийшло. Чорний, строгий костюм і сніжно-біла сорочка, сиві скроні — все було надто мирним, якимсь строго «академічним». Втім, очі Василя Миколайовича світилися справді молодо, і можна було уявити, що перед колишнім воїном зараз виникали незабутні картини гарячих баталій. І обличчя друзів-однополчан, і повержені «богом» війни ворожі твердині.

— Я завжди заздрив тим, хто своїми руками здобував перемогу, — признався Блажевський. — Бойовому подвигу ніякий інший не рівня...

— Труд — теж великий подвиг. Але, мабуть, маєте рацію, не ставлячи між двома діяннями знака абсолютної рівності. Хоч і сказав поет: «Медаль за бой, медаль

за труд из одного металла льют». Пробачте, Василю Карповичу, мої спогади, здається, сягнули в минувшину, яка вже стала історією. А от ви так і не розповіли всього про себе. Чомусь мені здалося, що ви нарікаєте на умови праці в «глибинці». Я так вас зрозумів?

— Нарікаю, але не на умови. Зрештою, головне поле бою, як і ваше, земля, на ній ми ведемо свої досліди-баталії. Надбужжя, де я працюю, в цьому відношенні має дуже цікавий фактичний матеріал. Якщо говорити про «чисту» науку, то цього мені досить...

— А що ж вас не влаштовує, колего?

Блажевському сподобалося, певно, оце «колего», і він заговорив ще одвертіше.

— Справа в тому, Василю Миколайовичу, що інколи наші агрономічні поради, рекомендації дехто «здійснює» лише на словах. Тоді фраза «працюємо в дружбі з наукою» так і залишається фразою, а не ділом. Говорити про дружбу з наукою модно, така доба. От і говорять. Бувало, послухаєш — усе в ажурі. І в кращі строки, рекомендовані для цього району, посіяно, і насіння високої кондиції, і агротехніка на високому рівні. А щось не врожаїться нива. От і виходить, винний той, хто розробляв рекомендації. Мені доводилося не раз потім ламати собі голову — в чому річ? І тільки на полі від людей дізнаєшся раптом, що не все так оптимально виглядало, як у звіті. А буває, товаришу Ремесло, і навпаки. Не знаю, як навіть це назвати. Безмежна влада папірця над розумом? Бачить людина, що вимагають від неї здійснювати той чи інший захід по інерції, що наказ писано під копірку «усім, усім». Але чи вже з власних лінощів, чи, скажу одверто, щоб перестрахувати себе, деякі хлібороби слухняно роблять дурне діло. І тут боронь боже втрутитися агрономові! Одразу звинувачують в усіх смертних гріхах. А він, той захід, може, десь в окремому випадку і корисний, але як масовий — явно не витримує критики, можна сказати, помилковий. Що тут робити, яку позицію зайняти? Як доказати, хто правий, а хто винуватий?

— Життя само доказує. Якщо ми не помиляємося, звичайно, — чомусь зітхнув Ремесло.

— Життя, кажете? А що, як на докази марнуються цілі роки? Кажу, марнуються, бо при сприятливіших умовах перемогу було б здобуто значно раніше. От ваші

сортити... Навколо них свого часу схрещувалися списи, я знаю. То я пожартував, співставляючи можливості попа і дяка. Про ваші труднощі добре відомо. І не перечте мені... Коли б не штучні усякі перешкоди, не важка протидія деяких «авторитетів», мала б Україна «миронівську» чи якусь іншу чудо-пшеницю значно раніше.

— Боротьба різних напрямків у науці буває часом гострою, це вірно.

— Я кажу не про чесні шукання, чесні сумніви колег, маю на увазі штучні завали на дорозі...

— У військових це, між іншим, законний тактичний засіб. Ним користується відступаючий...— посміхнувся Ремесло.

— От-от! Відступаючий. Мені відомі імена деяких ваших, м'яко кажучи, опонентів, Василю Миколайовичу. Одні з них мали в науці якісь свої позиції і їх захищали. Були й голі королі. Зовсім голі. Цим нічого було втрачати. Робити завали на чужих дорогах — ото й уся їх «наукова» діяльність, як я розумію.

— О! Я ж казав, що ви, колего, з перцем... Але мені хотілося б почути не про себе,— сказав Ремесло.— Мені відомо, наприклад, що дослідна станція, де ви працюєте, має чималі здобутки в запровадженні високої агротехніки, що є основою інтенсивної системи землеробства. Така, здається, тема вашої нової праці?

— Мені приємно чути, що ви цікавитеся скромним моїм доробком.

— А ви з Бузницьким, до речі, знайомі? З моїм сусідом, теж головою колгоспу? — запитав Василь Миколайович згодом.

— Ні. Багато чув про нього, читав у газеті. А що? — зацікавився Блажевський.

— Без таких людей, як Бузницький, ми, науковці, як без рук. У Олександра Григоровича слово про дружбу науки і практики знаходять позитивне підтвердження на кожному кроці. Приїжджайте до нас, познайомлю. Не пошкодуєте.

— Ви живете поруч?

— Між нами три кілометри дослідних ділянок. Вони, як ви самі розумієте, не розділяють нас, а зближують,— відповів Ремесло.

— Може, й приїду...

...За вікном світилася яскравими вогнями якась станція. На пероні метушня, дарма що було вже досить пізно. Вагони штурмом брала команда юних спортсменів, які на ходу дожовували бутерброди, а їм назустріч виходили інші, такі ж самі волохаті шапки і широкі шарфи, перехрещені на грудях, лижі в чохлах, рюкзаки. В одного, зовсім малого на зріст, худенького хлопчика за плечима срібляста сурма.

Засніжений, гамірний перон враз поплив і незабаром зник у білій імлі.

Ремесло і його колега лягли спати. Можливо, саме отой худенький сурмач і спричинився до сновидінь, котрі взяли у свій полон Василя Миколайовича Ремесла, як тільки він доторкнувся щогою до незвичної поролонової подушки. Сурмач на пероні подав довгий, тривожний сигнал. Потім той звук роздвоївся, розтрюївся, став схожий на крик маневрової «кукушки», почутий давно колись на невеличкій станції його дитинства — Кононівці...

КОЛОСОК ТРЕТІЙ

Хрипло кричить паровоз, кричить стомлено і безнадійно. Чого він хоче, до кого озивається? Третій рік ідуть через Кононівку ешелони. Царя давно скинули. Давно відгриміла революція. А ешелонам солдатським, здається, кінця не буде. На платформах гармати, вози. У вагонах то коні, то люди в шинелях.

Бігає Василько, Миколая Ремесла син, з Теплівки на станцію майже щодня. Може, солдатські кухарі супу дадуть, а може, сухарів. Але частіше буває, що він до них: «Дядечку, хліба немає?» А вони до нього: «Оце так хазяйнуєте? Ми в окопах маємо пшеничку для вас сіяти?..»

Як червоний ешелон, то обов'язково на паровозі прапор, а на вагонах гасла крейдою написані: «За владу Рад!» Або: «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем», або ще якийсь. Ну, а білогвардійці — ті без прапора і без лозунгів. Часом тільки з класного вагона озивається хрипкий грамофон, а то, буває, на всі голоси награве щось духова музика. Далеко од свого поїзда не відходять. Топчуться на пероні, нишпорять по всіх пристанційних закутках, щось шукають. Питають, де можна

взяти окропу. Хто б його грів, як на станції один тільки дядько Сірий — безногий стрілочник — і залишився. Одягнувши картуза з малиновим околишем, черговий по станції зустрічає і відправляє поїзди, спокійно вислуховуючи лайку, дикі погрози, вистоюючи під наведеними на нього дулами карабінів. Теплівці вже сто разів дядька Сірого «ховали», але потім виявлялося, що ті чутки були несправедливі. Розстрілювали його білі, вірніше, ставили під стінку не один раз, вимагаючи то те то се, але, зрештою, певно, розуміли, що без цього «начальника» буде на станції ще більший хаос, і шадили його.

Не пригадує Василько, щоб так довго і так тривожно кричав паровоз, як зараз. І товариш його, Мишко, це стверджує. Що ж трапилось на станції? Може, поїзд зійшов з рейок? Або загорівся?

Біжать хлопці з усіх сил, аж у животі щось кевкає, мов у втомлених коней. Чуби мокрі. Василь ледве встигає за прудконогим Мишком. Він у снігу нову стежку прокладає, напрямки біжать... Але що це сіріє? Наче мішки хто порозкидав у засніженому полі. Ага, це ж люди, солдати. Бредуть помалу чи стоять — не розбереш. Голови у декотрих забинтовані. А в інших бинти на руках, на ногах. Боже мій, це ж поранені, і то їх, певно, скликає «кукушка».

Зупинилися. Не знають, що робити. Тікати додому чи, може, подивитися, що далі буде.

Тим часом до хлопців наближались двоє. Перший був чорний, давно не голений, на милицях, закутаний башликом. Другий ніс свою руку на перев'язі, мов булаву у білому чохлі. Іти їм було проти вітру важко, як зупинялися, показували хлопцям спини. За плечима в обох не гвинтівки, а торби. Зв'язані так, що зразу видно — майже порожні. Солдат на милицях побачив хлопців і закричав їм щось, здається, щоб не боялися і не тікали.

Нарешті зупинилися.

— Село ваше як зветься? — запитав солдат з «булавою».

— Теплівка, — відповів Мишко.

— Хліб у вас є? Або хоч картопля?

— Як у кого, — відповів Мишко. — Дядько Очерет казав на мітингу, що в куркулів хліб у землі гно-

їться... Але невідомо, де саме.— Це вже, певно, додав від себе.

— Підкажіть, хлопці, до кого нам зайти. Бо немає часу на глибоку розвідку,— обізвався другий солдат, поскрипуючи милицями.— Маємо голки, нитки, трохи солі. Четвертий день в ешелоні, з голоду пухнемо. Ми то ще стрибаємо, а є і зовсім слабі. Ті й голови не підводять. Оце нашу делегацію відрядили за провіантом. З порожніми торбами вертатися не маємо права.

— А ви які, червоні чи білі? — придивлявся до солдатів Мишко.

— Сам не бачиш? Під Києвом нас поранено в боях з петлюрівцями. А Теплівка кого більше жалує?

— Ще й питаєте! — Мишко був добрим дипломатом. Нібито усе сказав, але якби знадобилося, то можна було розтлумачити ці слова і так і сяк.

— Ну то ведіть нас до хороших людей. Ось ти сам чий? — звернувся до Василя той, що на милицях.— Батьки твої селяни чи залізничники?

— Селяни ми.

— Сім'я велика?

— Звичайно. Сестер четверо та братів двоє. А ще маємо бабусю... Хліба на всіх не настачиш.

— Ага, он ти як зрозумів моє питання. Але я не збираюся когось силувати. Хто захоче — поміняє, а не захоче — піду далі. У мого товариша нитки, а в мене, признаюся вже тобі, інший товар. І не повіриш... У моїй торбині зерно... Небагато, правда, але дуже хороший сорт. Усе не віддам, а половину поміняю. Я його й від самого себе ховаю. Кортить пожувати, та совість не дозволяє... Це мені один чолов'яга в шпиталі під Васильковом наділив. Я, каже, ще повоюю, а тебе, безногого, спишуть по чистій. Так от дома посієш. Сто пудів, каже, візьмеш на десятині. Хороші люди, бач, порадили йому цей сорт, але війна перешкодила. Записав він мою адресу і взяв з мене слово, що як не помре на війні, то допоможу потім і йому...

Селянський син з дитинства знає, що означає одержати сто пудів на десятині. Про це батько щоліта мріє, цим тишить себе, як заврунеться нива, цим душу зігріває, як вона заколоситься.

Ведуть хлопчачки поранених, кожен роздумує, певно, чи не лятимуть батьки, як вони з'являться з такими

гостями. Праворуч і ліворуч видно інших делегатів голодного ешелону. Село велике, може, й справді знайдеться якийсь провіант.

А «кукушка» не замовкає. Аж стогне.

— Показалися вони, чи що? — сердиться солдат на милицях.— Ну, я ще розумію, вночі, щоб ми не збилися з дороги. А тепер цей крик ніби ні до чого.

Враз залізний голос увірвався. Саме з того боку, від станції, долинули постріли. До гвинтівок згодом приєднався кулемет, але одразу ж замовк. Солдат з «булавою» прикладав здорову руку до вуха, прислухався. Змарніле обличчя ще більше посіріло.

— Чорті-що! А казали — глибокий тил.

— Який там тил! Громадянська війна, брате, скрізь іде. В одній хаті друг, а в другій, може, і ворог...

Тепер уже всі делегати дивилися на станцію, обсажену вербами, вона віддалік схожа була на звичайну селянську хату. В морозному повітрі, чулися вигуки, свист, зойки, потім донеслося іржання коней, і знову постріли. Мишко перший побачив чорні силуети вершників. Розгортаючись цепом, вони ринули в степ.

— Банда... Ото вона й стогнала, «кукушка», — він глянув на товариша, потім на хлопчиків. Дістав з-під шинелі наган.— Мабуть, попрощаємося, товаришочки. У вас ноги прудкіші, тікайте, як встигнете, рятуйтеся, словом. Бачите, що гади затіяли, бачите?

А ті на конях, ніби знали, що воно за цятки на снігу. В скаженому шалі стрілянини, вигуків, у вихорах збитого копитами снігу неслися невідомі вершники, щомиті зближуючись з непорушними постатями делегатів голодного ешелону.

— Наказую тікати! — гримнув солдат на хлопців. Кинувши милиці на сніг, він опустився на коліна і дістав з торбини дві гранати «лимонки». Торбу ж кинув Василеві.— Бери... Та скажи хоч, як тебе звати, щоб я тебе потім знайшов, як цю сволоту відіб'ємо.

— Ремесло,— шепнув хлопець, наче боявся, що його почують вершники.— Василь Ремесло.

А далі вже не пам'ятає, що коїлося. Не знає, як пощастило їм із Мишком проскочити рівне місце й опинитися у неглибокій балці. Вони то бігли, то повзли, відхекуючись, то знову підхоплювалися і летіли вперед, як зайці, зацьковані хортами. Мишко вчасно повернув на

цвинтар, і там біля свіжої чиеїсь могили вони залягли. Якби треба було бігти далі, серце Василеве, мабуть, не витримало б і розірвалося на шматки, так він стояв.

Звідси їм добре було видно і вулиці рідного села, і ту білу рівнину, де зараз гуляла смерть. Вершники скакали від одного сірого горбика до іншого, немов граючись, дострілювали патрони. Котрийсь з делегатів, однак, вирвався з смертельного кола. Хлопці бачили, як він, припадаючи на праву ногу, тікав до вітряка. Двоє відокремилися від ватаги й за кілька хвилин наздогнали його.

«Банда Марусі наскочила»,— згадували потім з острахом про ту подію на селі. Говорили, ще небагатьом пораним червоноармійцям з ешелону пощастило врятуватися, що буцімто Маруся особисто розстріляла машиніста, а потім повела свою банду на тих, що були в степу.

На другий день Василь та Мишко, дарма що зірвалася хуртовина й сипало як з мішка, пішли на знайоме місце. Та як не шукали, а тих двох солдатів не знайшли. Чи забрав їх хто з теплівців і поховав, чи, може, замело усіх постріляних... Не знайшли і тієї торби, яку дав їм солдат на схорону. Пішла вона під сніг...

...Спав чи не спав Василь Миколайович цієї ночі у класному вагоні швидкого поїзда — і сам не знає. Але усе те давнє, що привиділося йому, стояло перед очима вранці, як уже поїзд гримотів мостами на придністрянських річках. Ще довго залишався під впливом спогадів і думок, які нахлинули на нього. Подумав, що, зрештою, людська пам'ять — це найвищий дар природи. Усе вона зберігає для тебе, дозволяє на коротку мить досягнути величезні відрізки часу, здійснити мандрівку в молодість, в дитинство, зазирнути в мамині очі, знову почути батькове напутне слово на порозі рідної хати. Чи почути слово сільського комуніста Петра Очерета, який вручає тобі від імені комітету незаможних селян путівку до Лубенської сільськогосподарської школи. Пам'ять зберігає картини, звуки і навіть пахощі.

В забутій військовою частиною похідній кухні з пербитим колесом варили майбутні агрономи борщ з

буряками і молодю кропивою, а в святкові дні — суп з пшоном або з горохом, ще й заправляли його смаженою на олії цибулею. То був знаменитий духмяний приварок! Вони з товаришем їли з однієї миски і спершу висьорбували юшку, а потім чесно ділили між собою шматочки розпареної макухи, що заміняла їм і хліб, і м'ясо.

А кандьор з бараниною! На околиці Лубен, там, де порізані ярами горби спускалися аж до широкої повноводої Сули, стояли старі казарми, вимурувані з рудої цегли. В казармах жили червоноармійці. В день Четвертої річниці Жовтня вони запросили до себе делегацію комсомольців агрошколи. Після мітингу і параду тут же на плацу щедро частували гостей. Такого кандьору в чавуні чи в домашньому горщику не звариш. А хліба в казармах не було. І там пайкова макуха.

Справжній хліб того голодного року їв він лише в Теплівці, як навідав батьків. Прибув додому, мов шмаровоз, чорний, тільки зуби біліли. На паровозі біля самої труби примостився і так їхав, ще й заздрили йому мішечники, котрими тоді кишіли великі й малі станції.

Мати нагріла баняк води, дістала із скрині обмилок, чисту білизну, а сама подалася кудись, захопивши із собою ще дівочу білу шаль. Довго не поверталася. Сестри вже й стіл накрыли, брати ложками почали гратися, а матері все немає. Та ось рипнули двері. І мамині сяючі очі сказали їм, що недарма вона ходила. Поклала на простелений рушник рум'яний буханець. Ще один такий самий сховала в шафку. Тоді ножем хлібину спідсподу перехрестила і почала різати. Цілушку йому, Василеві, він у них гість, потім по тоненькій скибочці усім. Залишила і батькові, який десь забарився. Бачив Василь, що повернулася мати без шалі, і зрозумів: це за неї ті дві хлібини.

Минула ніч — і мати випроводжала його до залізниці. Односельці віталися з матір'ю, говорили їй про сина хороші слова. Підріс, мовляв, нівроку, парубком став. А Василеві радили вчитися, берегтися і про своїх не забувати. В останню мить, як дядько Сірій ударив у дзвін, дістала мати з кошика буханець.

— Сховай, Василю, під куфайку. Нині люди безбожні, однімуть і не почервоніють. Бережи хліб. Багато людей тепер гине на фронті, а від голоду ще більше.

Так, він не раз пересвідчувався в жорстокій правді материних слів... Василь умів шанувати хліборобську батьківську долю. Ще в агрошколі, погейкуючи, бувало, на круторогих волів, які поволеньки тягли плуг, краючи зволожену весняним дощем землю, мугикав пісню чумацьку собі під ніс, точнісінько так, як це робив батько, Микола Калістратович Ремесло, як робив дід і прадід, котрого також пам'ятав — кремезного, у білих штанях, з полотняною торбиною сівача. Вічність, здається, минула відтоді, коли руки діда Калістрата розкидали на теплівській ниві пшеничне зерно, а от пам'ять усе зберегла. Вузлуваті, з поруділими від махорки пальцями, з товстими нігтями, руки хлібороба! Словом, з діда-прадіда мужики вони, і ремесло в них спадкове: хлібороби. А бувало, що й вони сиділи на голоднім пайку. Для цього були свої причини. Стихійні сили природи раптом бунтувалися ні з сього ні з того, насилали на людські оселі, на лани то град, то зливу, то люті морози, а то гарячі суховії або саранчу. Колись це називалося карою божою. І казали тоді, змарнілі від голоду, що хліб — бог усьому, і ціни йому не могла скласти страждуща людина, а в її мріях оживав Ташкент — місто хлібне, куди через усю країну поспішав Мишко Додонов. Ладен був усе стерпіти, все подолати заради окрайця хліба, котрий він обов'язково мав привезти до рідної хати...

Колись давно в попівському домі, де незаможники відкрили сільбуд, читав уголос комсомолец Василь Ремесло уривок з повісті Олександра Неверова «Ташкент — город хлебный». Ось його початок: «Дід помер, бабуся померли, потім батько. Залишився Мишко тільки з матір'ю та двома братиками. Молодшому чотири роки, середньому — вісім. Самому Мишкові — дванадцять. Маленькі, нікудишні. Один каші просить, другий млинок-вітрячок ножем вирізає замість іграшки. Мати з голоду слабує. Піде за водою до річки, насилу повернеться. Сьогодні плаче, на завтра плаче, а голод ніскі-лечки не жаліє».

Але запам'яталися йому й інші рядки. «Знову солдат оповідає про холодну прозору воду в зелених садах... Підійшло, опахнуло мужицьке й страшне горе народне, розцвіло небаченою радістю, з усіх боків, з усіх доріг йдуть, повзуть трударі з великих і малих сіл, з великих і малих хуторів. Кожен несе по зернятку, кладе своє

зернятко в рідну голодну землю. Цвіте голодна земля колоссям хлібним, радіє змучена радістю змучених. Широко розходяться молоді весняні сходи, одягає земля зелені шати».

І сьогодні — поїзд. Підлітки з лижами та рюкзаками на пероні. Рідні місця, що пробігають за вікном, ті самі місця його перших хліборобських університетів, де погейкував він на волів і де клав своє зернятко в розпушену рілля, вірячи, як Мишко Додонов, що воно запліднить її, дасть хліб. Сусід по купе Василь Карпович Блажевський знову говорить щось про вчорашню нараду, когось критикує, не догадуючись, як далеко зараз думки його співбесідника, дійсного члена Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені В. І. Леніна.

КОЛОСОК ЧЕТВЕРТИЙ

У Києві Блажевському треба було пересісти на вінницький поїзд, а Ремесло не відразу повертався до себе в Миронівку. Тут, у Києві, старша дочка, Наталка, та онука... Ще так недавно донька сама була дитиною, дзвонила йому частенько: «Тату, як будете їхати, привезіть що-небудь солоденьке». І вже він думками в Наталчиній квартирі. Онука, як доросла, подає йому руку і запитує діловито: «Що ти мені привіз?» — «Яблучко Оксанці привіз, — каже дід. — Цукерки в Миронівці не родять. Пам'ятаєш, ти була у мене весною. Бачила, як цвіли дерева? Ото рожева квітка й перетворилася на солодке яблучко». Але цього разу доведеться-таки шукати щось на гостинець, яблук у нього немає.

Біля газетного кіоска Василь Карпович розгорнув «Правду».

— Про нашу нараду пишуть... Вас, Василю Миколайовичу, згадують добрим словом.

— Добре, що не злим...

— А й таке буває? — здивувався Блажевський.

— Всякого бувало... — посміхається у відповідь Ремесло.

Вони попрощались.

Затишний вагон метрополітену то пірнав у сутінки, то вибирався з них і м'яко зупинявся біля яскраво освітлених платформ. Одна, друга. Ось і Хрещатик, де Реме-

сло вирішив зійти. Незвично швидко долається тепер відстань між вокзалом і центром міста. Який же купити гостинець? Дочка, він знає, любить торт «Київський», а онуці, мабуть, більше сподобаються шоколадні медальки. І ще маленькі бублички на низочці. До бубликів привчив її дід Василь. Казав, що їх печуть з тієї пшениці, яка росте на дідових полях у Миронівці, і Оксанка, пам'ятає, дивувалася, чому пшениця в полі гірка, вона куштувала її, а бублики з неї виходять такі смачні.

У хлібний магазин Василь Миколайович завжди входить з особливим душевним трепетом. Ніде йому так не пахне, як тут.

Покупців зараз мало.

— Паляниця свіжа чи вчорашня? — запитує касирку молода жінка в модному козушку.

— Все, крім житнього, свіже...

Йому подобається, що «все» — це багато. Хліб український круглий і сірий «цеглинкою», хліб житній, батони, паляниці, короваї, булочки міські, або, як їх ще й досі дехто називає, «французькі», хали, калачі прості і з маком, булочки здобні і ватрушки. Йому подобається й те, що «вереда» в шубці упевнено шукає і купує те, що їй, бувало, доводилося купувати, вистоюючи в черзі годинами.

Він скучив за дочкою. Відтоді, як стала Наталка матір'ю і живе в столиці, не часто й бачаться. Добре, що хоч син Володя ще при батьках.

День у хлібороба завжди довгий, а у хлібороба-вченого — подвійний. Те, що досліджуєш у полі, що спостерігають твої очі на ниві, потім у вечірні, у нічні години, повинно бути осмислене і занотоване, сто разів зважене на терезах розуму. Пошук селекціонера, як і кожного вченого, не має вимірів ні в часі, ні в просторі, він безконечний. За обрієм — новий обрій, за відкриттям — нове відкриття.

Хтось із колег у Москві назвав Миронівку його Байконуром. Ну що ж, так воно, мабуть, і є. Нові сорти звідти виходять спершу на малу орбіту, а потім, як завоюють право, і на велику. І так само, як головний конструктор космічних апаратів стежить, певно, за їх польотом, так і він, творець миронівських пшениць, стежить за «параметрами» врожайності, стежить за «апогеєм» і «перигеєм», стійкістю, витривалістю, за тим, як

зберігаються в майбутніх поколіннях прищеплені і викохані ученим властивості.

Ідуть щодня листи, телеграми, звіти науковців і самодіяльних селекціонерів. Ідуть газети багатьма мовами і різних «рангів», починаючи від районних. Жодна інформація про миронівські сорти не залишається поза увагою, здається, по всій країні має він спостережні пости. І не тільки в своїй країні, а й далеко поза її межами. От не був кілька днів удома і знає наперед, що листів багато, і відчуває, що скучив за ними, що бракувало йому в дорозі саме їх. Листи — це живі голоси його друзів.

...Дочки не застав, дарма що вихідний сьогодні. Але вона його таки чекала — ось на серванті залишила записку: «Таточку, ми скоро будемо. Подзвони тим часом по номеру, який я залишаю. Дуже просили».

Він добре знає його. Це номер редакційний. Там працює давній його знайомий, відомий журналіст Киянов. Не агроном, не біолог, але пише про хліборобські справи добре. І, головне, з'являється на дослідній станції саме тоді, коли справді є щось цікаве. Рік за роком, сезон за сезоном стежить журналіст за усіма складними перипетіями дослідницьких змагань науковців станції, і в газеті для хліборобів популярно і цікаво розповідає про нелегкі дороги шукань, про сміливих миронівських мрійників, котрі вірять у справу рук своїх.

То було, він пам'ятає, зимою, в грудні. Киянов попередив, що приїде не сам, з редактором. Він хоче, щоб Василь Миколайович розповів йому про все, поділився своїми думками.

Прибули.

Сніжок припорошив елітні ділянки, але його замало, а мороз уже робить своє — цупко вхопився за землю і не відпускає її, хоч світить сонце. Повіває вітер, прочісує, мов гребінцем, кучеряве вруно, укладає його, хилить на зимовий сон.

І Ремесло розповідає. Все про одне, про пшеницю. Їй належить майбутнє, їй віддадуть кращі ґрунти, добрива, тепло рук і сердець хліборобських. Ні, не тільки про миронівські сорти іде мова. Про «кримську» чудову пшеницю, про «тавричанку», про «безосту-1», вирощену його колегою в Краснодарі. По 50—60 центнерів зібрали у Криму, на Херсонщині, сказати б, у посушливих

районах. Задовольнялась пшениця двома-трьома дощами. І з чиеї ж ласки почали там з пшеничного лану краяти та до кукурудзяного прирізати? Чому втрачають окремі господарі колгоспний, набутий поколіннями досвід? Ось вони з краснодарським селекціонером П. П. Лук'яненком у минулому році одержали високі звання лауреатів Ленінської премії саме за пшеницю, за нові її високоврожайні сорти. Чому заклик: «Дорогу пшениці!» не звучить із сторінок спеціальних газет та журналів, хоч це святий їхній обов'язок?

Киянов не втручався у розмову, щось записував, редактор схвально кивав головою і час від часу поглядав із вдячністю на свого співбесідника. Він був, здається, задоволений тим, що познайомився ближче з відомим ученим і що ця перша зустріч дає йому можливість почувти, чим той дихає.

Живий обмін думками завжди корисніший за будь-яку іншу форму спілкування.

— Міністр у вас часто буває? — раптом запитав редактор.

Вони саме спустилися в підвальчик приміщення, де в ящиках з-під консервів — про це свідчили старі етикетки — пророщувалося дослідне насіння.

— Буває...

— І, мабуть, співчуває вам? — поцікавився редактор.

— Розумію. Вам не подобаються умови, в яких ми працюємо? В цьому і міністр нам співчуває, але коштів поки що не дає. Все залежить від категорії наукового закладу. А в нас яка категорія? Ми — філіал. Хазяїн наш в Дніпропетровську. І головне для хазяїна — кукурудза, адже такий профіль.

Редактор перепитав посміхаючись:

— У вас такий профіль?

— У мене — ні. Мій профіль — пшениця!..

І саме того дня Ремеслу подзвонили з Києва. Він здивувався трохи: дзвонили з Центрального Комітету партії. Словіщали, що найближчими днями у Москві відбудеться важлива нарада з питань сільського господарства і що його, Ремесла, просять підготуватися до виступу.

Почувши про це, редактор сказав:

— От і добре. Ще до наради ви виступите в нашій газеті. Товариш Киянов спеціально для цього залишить-

ся у вас... Без статті ми йому забороняємо повертатися. І дуже хочеться, Василю Миколайовичу, щоб про головний хліб України, про пшеницю, було сказано на повний голос.

На другий день Киянов поїхав із статтею. Це, власне, й був один з варіантів давно підготовленої публіцистичної праці діяча науки, який вболівав за долю соціалістичного землеробства.

Пізно вночі Киянов подзвонив: звіряв якусь цифру, нібито невиразно записану ним, але, мабуть, це був лише привід. Головне полягало в тому, що от перед ним лежать гранки статті, що редакція повністю схвалила її і стаття незабаром з'явиться на сторінках газети.

Після цього дзвінка Василю Миколайовичу хотілося, щоб швидше минала ніч і щоб швидше прийшли свіжі газети...

Спрямована зміна природи рослин, а не тільки традиційний добір, не тільки схрещування, створення гібридів — шлях, на який він твердо став після довгих пошуків, принципово новий, не звіданий досі шлях. Не шукати в готовому вигляді краще зерно, творити його! Преса, особливо наукова, не завжди приймала самий термін «спрямована зміна». Навіть ті, які віддали селекційній справі все своє життя, навіть вони, залежно від характеру і темпераменту, часом то іронічно, то з співчуттям ставилися до «марних зусиль» агронома з Миронівки, до «безнадійних», як їм здавалося, експериментів. Надто довгою була дорога, якою пішов він, минали роки і роки, і вже багато хто не вірив у корисність обраного Ремеслом методу.

Перше слово підтримки прийшло не з боку науковців. Про миронівську пшеницю все частіше почали писати в газетах районних та обласних, у популярних журналах. І в тоні оповідей про надзвичайний експеримент перетворення твердої ярої пшениці в озиму вчувалося більше емоцій, ніж доказів. Втім, саме ці статті прискорили процес утвердження і розповсюдження «миронівської-264» і «миронівської-808».

Олександр Григорович Бузницький та ще кілька колгоспних керівників знайшли «миронівську» самі, не чекаючи, поки про неї заговорить преса, поки хтось інший випробує новий сорт у виробничих умовах...

Ремесло був вдячний Киянову. Нове його прохання, передане тепер через дочку, могло означати, що редакція цікавиться, як пройшла нарада в Харкові. Що ж, він обов'язково поділиться думками з сільським читачем, із своїм братом-хліборобом. І зробить це через газету, до якої в нього особливі симпатії.

КОЛОСОК П'ЯТИИ

«Інститут пшениці» — вказує стрілка на дорозі. Ще зовнішніх ознак інститутських, крім цієї багатообіцяючої стрілки, звичайно, немає, ще тільки рік шістдесят восьмий... Ті ж скромні будиночки, ті ж ділянки з кілочками і табличками. І ті ж люди. Директор інституту — Ремесло Василь Миколайович. Але у підлеглих з'явився якийсь інший вираз в очах, більше самоповаги і більше гідності. Кореспонденти, які часто відвідують станцію, беручи у кожного інтерв'ю, запитують про вчене звання. Аякже!

Це вам не дослідна станція!

— Ми про це якось не думали. Ніколи було, — сором'язливо відповідає Катерина Миколаївна Майданик, яка тут працює з 1948 року.

Але потім виявляється, що про навчання завжди думали. Ось і Катерина Миколаївна починала працювати техніком, а за ці роки закінчила заочне відділення Білоцерківського сільськогосподарського інституту.

Леонід Прокопенко на чотирнадцять років молодший за Катерину Миколаївну, старший сержант запасу. Шлях у науку той самий — колгосп, потім Маслівський технікум, потім інститут у Білій Церкві. На ремесловських ділянках з 1959 року — різноробочий, технік, молодший науковий співробітник. Чи пише він дисертацію? Писатиме обов'язково.

— Дайте нам час, — ніби жартома проситься Василь Миколайович Ремесло. — Дайте нам хоч би років з п'ять, тоді «буде вам і білка, буде і свисток».

Ремеслові пшениці за п'ять попередніх років стрибнули з двохсот тисяч гектарів спершу до двох мільйонів, а потім досягли нечуваного рекорду, як для порівняно нового сорту: вісім мільйонів у країні, ще два — за кордоном.

Пшениці з номерами 264, 893 та 808 говорять самі за себе. Врожай сорок, п'ятдесят і навіть шістдесят центнерів — явище не виняткове, а повсюдне. Їх готували для лісостепової зони України, але пшениці пішли у світ широкий — в Російську Федерацію, Молдавію, Прибалтику, одне слово, в 73 області.

Кореспондентів цікавить: хто ж він, цей сивоголовий академік? Звідки родом? Як здобув перемогу?

Солдати з Далекого Сходу пишуть листи, просять розказати про гвардійця великого хліба.

Військова машина зупиняється перед шлагбаумом центральної брами. Помережану металеву трубу прип'ято коротким ланцюгом. Проїхати може тільки низеньке легкове авто.

— Мудро! — хвалить економних господарів молоджавий полковник, доручивши водієві самостійно шукати об'їзду.

Про Миронівку, де роблять хліб, знає полковник з дитинства, бо хліборобський син. Батько його сів «українку», сорт, виведений у Миронівці, який не боявся ні холодної зими, ні посушливого літа. Про нього сільські люди склали навіть приказку: «Хто «українку» висіває, той хлібець до літа має».

Але відтоді багато часу минуло, й добре відомо полковникові, що та пшениця поступилася перед новою і що творець її — Василь Миколайович Ремесло.

В адміністративному будинку полковник несподівано для себе одразу ж побачив потрібні двері. Йому подумалося, що за ними буде ще один «шлагбаум», роль якого виконуватиме добре натренована секретарка. Наперед вирішивши, що він зуміє «перехитрити» її і таки доб'ється аудієнції, легенько потягнув за ручку дверей. І зупинився в нерішучості, бо це й був директорський кабінет.

— Прошу.

Через усю кімнату стіл, два десятки стільців стоять впритул один до одного, та ще кілька під стіною. Ліворуч велике вікно, спиною до нього сидить кремезний господар кабінету в сорочці з короткими рукавами. Обличчя видно погано, світло падає на плечі, на голову. Полковник аж очі мружить, так багато світла.

— Вас, товаришу академік, вітає «Красная Звезда», — відрекомендувався полковник, назвав себе.

Очі потроху призвичаюються. Тепер він бачить і діаграми на стіні, і безліч усяких баночок і пробірок із зерном за склом довгої шафи. Скрізь маленькі і великі снопи, пучки янтарного колосся, наче букети квітів. Кореспондент вибирає собі стілець під стіною і тепер уже краще бачить обличчя господаря. Смагляве чоло мережать борозенки. Якби не сиве йоршисте волосся, можна б дати цій людині років сорок п'ять, п'ятдесят.

— Ви розумієте, товаришу академік, наш читач особливий. Солдат, офіцер, генерал... Саме тому дозволю собі для початку запитати: чи були ви на фронті? Якщо були, то де саме, коли і як почалася ваша військова біографія?

— Охоче відповім. Війна застала мене в Ростовській області. Ми працювали над розмноженням нового сорту пшениці, яка звалася «ростовчанка»... Переучували селекціонера на політпрацівника недовго. Спершу за партою в Сталінграді, потім в окопах над Волгою. Близько двох місяців командував мінометним взводом. Втратив багатьох товаришів. Десять атак відбили. Та ось одинадцять. На нас повзуть танки, а на позиції залишилося три міномети, три міни. Дуже своєчасно прийшов тоді на цю ділянку генерал Чуйков. Нас евакуювали вночі. Волга палала, наче не вода в ній була, а нафта.

— Що вам найбільше запам'яталося, коли говорити про ті дні?

— Як не дивно, епізод з моєї практики політпрацівника. Доручили бесіду на пароплаві провести, дух солдатський підтримати... Ну, я думав, думав, про що саме розповісти. Так, щоб за серце узяло... А в мене самого перед очима пшеничне поле, те, наше, дослідне. Широке, як море! І жайворон над ним у небі. Я про це мову й повів. Про золоті ключі достатку, які дала Радянська влада селянинові, привівши його на колективну ниву. Великий учений Климент Аркадійович Тімірязев вірив, що людина нового світу вирощуватиме два колоси там, де ріс один. Його передбачення збувалося на вільній землі радянській. Тільки соціалізм і відкриває людству шлях до перемоги над голодом і бідністю. Фашизм хотів би вирвати з рук народу золоті ключі, але це йому ніколи не вдасться... Ось так приблизно говорив я, коли це дивлюся — новий слухач підійшов до нас. «Шпали» в петлиці і така ж зірка, як на моїм рукаві. Позирає на

мене не дуже задоволено. А потім, як я скінчив, він підкликав мене і каже з докором: «Ви, товаришу молодший політкерівник, де знаходитеся? На полі бою чи на кафедрі? Не на Тімірязєва орієнтуйтеся, а на Чапаєва, на Котовського. Героїчні приклади солдатіві потрібні, а не спогади про жайворонків...» і став розпитувати, що я робив до війни.

— Ну, і ви послухалися його? — запитав військовий кореспондент.

Ремесло винувато посміхнувся:

— Потім ще частенько мені доводилося чути подібні зауваження. До самого Одеру чув: «Говори їм більше про героїзм, а не про пшеницю».

— До Одеру? Стійте, стійте, — полковник уважніше придивився до вченого, щось ніби згадував. — Скажіть, будь ласка, ви мінометником були?

— Пропагандистом у мінометній бригаді.

— А ви не пам'ятаєте, бува, прізвища — Казакевич?

— Добре пам'ятаю. Весняні бої на Одері, пізніше описані ним у романі, то наші бої. До речі, він тис мені руку саме за ті слова про хліб, про українську пшеницю.

— О! Це здорово, товаришу академік! Ви нагадали мені все. Я був разом з Казакевичем, мав тоді звання майора, а ви? Ви — старший лейтенант, так? Ну от! Ви сиділи на станині гармати і тримали на руці десяток золотистих зернин. Було?

— Можливо... Зерно я мав... І знав, до речі, одного сержанта, колишнього шахтаря, який носив замість амулета шматочок антрациту. Селекціонери народ особливий, скажу я вам. Ось, наприклад, з Наталією Петрівною Тимченко поговоріть, з нашим працівником. Вона, як і її чоловік, все життя на дослідних ділянках. Двоє дітей у неї. Так що б ви думали повезла вона в евакуацію? Два десятки кілограмів сортової пшениці. Від дітей ховала в найважчі голодні роки. А от у сорок четвертому повернулася і віддала насіння Миронівській станції. І не вона одна така. Родина комуніста-селекціонера Ксенофонта Корнійовича Заїки також берегла перспективні сорти виведеного вівса. Ні, то вже були не амулети, ними засіяно перші післявоєнні ділянки.

Не знає Василь Миколайович, чи писатиме кореспондент «Красной Звезды» Володимир Кузьмич про назва-

них людей, чи про тих, з ким потім сам познайомився, залишившись на кілька днів у Миронівці. Але добре знає, що блокнот його поповнився багатьма цікавими історіями. Полковник потім довго був під враженням почутого і ділився з Ремеслом своїми думками.

Найбільше дивувало його те, що Миронівська станція в роки окупації продовжувала працювати підпільно. Велися спостереження, акуратно заповнювалися графі селекційного журналу. Це робили працівники станції, які з різних причин залишилися на окупованій території: поранений агроном Пилип Олексійович, селекціонер Сергій Васильович, тракторист Шевченко, метеоролог Надія Миколаївна. Пилип Олексійович підтримував зв'язки з лісничим Михайлом Марченком, а той з партизанами і місцевим підпіллям.

Уже в перші дні вдалося врятувати наукові архіви і матеріали, які були викинуті на смітник і підпалені. Скриню з цим скарбом патріоти закопали в туковому склепі, настелили підлогу, а зверху ще й добривами засипали. Як виявилось пізніше, до схову потрапили дуже цінні документи різних років, починаючи з 1911 року.

Миронівка ще до революції служила базою для дослідів таких відомих учених, як Дмитро Миколайович Прянишников, як Павло Георгійович Найдін, Іван Максимович Єремеев, Сергій Максимович Тулайков, і ось власноручні їхні нотатки, оригінали окремих наукових праць, інструкцій та агрономічні таблиці, розроблені ними та їхніми колегами, опинилися в кований домашній скрині, призначеній для дівочого посагу.

На станції пересиджували чергову кампанію набору на роботу до Німеччини підлітки з околиць сіл. Місцеві жінки випікали хліб не тільки для своїх родин, а й маючи на увазі потреби друзів лісничого Михайла Марченка, яких з кожним місяцем набиралося все більше, про котрих поширювалися чутки як про радянських парашутистів.

Ремесло був задоволений, що військовий журналіст зацікавився не лише наслідками досліджень як такими, а й зазирнув у недавнє минуле Миронівської дослідної станції, перегорнув кілька трагічних і повчальних сторінок, де злилися в одно і доля станції, і доля кожної людини. Він не шкодував часу на вечірні розмови з кореспондентом. Оповідав йому про те, свідком чого був

сам, як і про те, що почув від різних людей, котрі працювали до нього в Миронівці. А історія Миронівської станції має багато яскравих сторінок, він, Ремесло, починав не на голому місці.

У двадцятих роках Василь Миколайович був ще студентом Інституту селекції та насінництва, а в Миронівці вчені вже вивели шляхом відбору та схрещення знамениту «українку». Довгий час вона по праву вважалася «королевою» з європейською славою. Згодом її визнали й у Канаді і взяли за основу для створення своїх місцевих сортів. Звідси, з Миронівки, поширилося вітчизняне насінництво цукрових буряків, багатьох зернових.

Але механічний відбір та схрещення, цей традиційний метод, зрештою вичерпав себе. «Українці» була властива схильність до вилягання, слабкий імунітет до грибкових хвороб, а врожай у неї взагалі не перевищував 25—30 центнерів.

Тоді перед Ремеслом, перед його колегами і помічниками гостро постало питання: невже природа вже більше нічим не поступиться перед людським розумом, невже нічого не дасть їм більше того, що дала досі?

І Ремесло розповідає про те, як прийшов до миронівських пшениць, яким довгим і складним був цей шлях. Все в житті часом забувається, і тільки перо письменника чи журналіста зберігає минулі події для нащадків.

Згадував Тімірязєва, томи якого стояли перед ним на полиці. Рожева закладина відкрила браму в живу думку Климента Аркадійовича. «Вчений повинен ставати на шлях боротьби з природою і силою свого розуму, своєї логіки, вимагати, випитувати у неї відповіді на свої питання для того, щоб заволодіти нею і, підкоривши її собі, бути спроможним по своєму бажанню викликати або припиняти, змінювати або скеровувати життєві явища».

А далі немовби саме для Ремесла: «Вивчати хімічні та фізичні умови цього явища, визначити складові частини сонячного проміння, які беруть посередньо або безпосередньо участь у цьому процесі, простежити їх участь у рослині до їх знищення, тобто до їх перетворення у внутрішню роботу, визначити співвідношення між діючою силою і виконаною роботою. Ось те світле, хоч,

можливо, віддалене завдання, на досягненні якого повинні бути зосереджені усі сили фізіологів».

Сонячний промінь... Світло, що летить з небесної далі. «Віддалене завдання», за визначенням Тімірязєва, здається нині Василю Миколайовичу дуже своєчасним. Нехай не штучні фізичні чи хімічні умови, створені людиною, впливають на рослину, перетворюють її природу. Покласти цю працю на «плечі» осіннього сонячного світла. Але який саме обрати час? Коли зелений лист з більшим ефектом поглине промені життєдайної для нього сонячної радіації, коли почнеться задуманий людиною процес і як його побачити чи визначити? Він знав, що на польові експерименти підуть роки і роки. Знав, що одному не під силу буде виконати весь обсяг досліджень і тому потрібні помічники, справжні спільники, а не лише виконавці його задумів, його волі. Хто ж вони?

Їх поки що небагато, як і завжди, коли починається щось нове. Найдавніша помічниця Майданик. Дівчиною прийшла сюди з дипломом Маслівського технікуму ще в тисяча дев'ятсот сорок восьмому році, тоді ж, коли приїхав у Миронівку Ремесло. Завідував відділом селекції груп озимих пшениць Федір Євдокимович, а Василю Миколайовичу доручили ярові. За браком спеціалістів Катерина допомагала їм обом.

Восени уперше було висіяне чистосортне елітне насіння ярових пшениць: «лютесценс-62», «народна», «арнаутка намерчанська» та «кахетинська гілляста». Переробити їх на озимі, одержати вихідний матеріал — таке завдання.

Посіяли двадцятого вересня. Зазеленіло поле. Нічим не відрізнялася ця ізольована ділянка, доручена під постійний і особливий нагляд Катерині. Кожну рослинку взяла вона на облік. Жила тоді в селі за чотири кілометри, і ніхто не знав, ходила вона додому чи в полі ночувала. Коли б не з'явився Ремесло — Катерина на своєму місці. Як побачила одного разу потолочені зайцями стебла, мало не плакала.

Під сніг увійшла дослідна ділянка чудовою, душе раділа. Але чим ближче були морози, тим заклопотанішим робився Василь Миколайович. Як то поведеться ярова в незвичних для себе зимових умовах? Чи виживе?

От уже відшуміли холодні дощі, перший сніг укрив ділянку, перші морози скували землю, а бюро погоди обіцяло нове зниження температури. Здається, у такі дні нічого робити на ділянці: що ти там побачиш, крім суцільної білої ковдри та ще хіба стовпців з номерами. Брав Василь Миколайович контрольні моноліти, і в теплім приміщенні, освітленім штучним сонцем, рослини прокидалися, щетинилися у живій напрузі, ніби обіцяли, що поле не підведе. Залишалось чекати, набратися терпіння...

А як тільки з'явилися перші проталини, закралася у серце Катерини тривога. На відсвіжених подихом весняних клаптах чорнозему нічого не зеленіло. Безсилі, прибиті талою водою, нерухомо лежали рослинки, не подаючи жодних ознак життя. І на другий день, і на третій зустрічалися вдосвіта мовчазні і зосереджені Василь Миколайович Ремесло, його помічники, директор станції Антон Йосипович Фрідріх — старий досвідчений господар. Сніг танув, і танули разом з ним надії в серцях людей. Ні, «лютесценс-62», ні «арнаутка» не витримали іспиту. Те, що з осені зеленіло, що зовсім недавно жило в монолітах, загинуло. Перед експериментаторами лежав мертвий пустир, розмежований поодинокими кілочками-номерами.

Скрушно і безнадійно дивився на нього директор, дивився на Ремесла — свого заступника по науковій частині — з неприхованим докором. Він ніби казав: «А чи не краще було б іти вивіреном шляхом?»

Приходив у поле завжди уважний до його дослідів Федір Євдокимович. Співчував йому щиро. Василь Миколайович і не чекав швидкого успіху. Можливо, не ті сорти треба було брати, можливо, не в кращі строки посіяно, можливо, зима цьогорічна виявилася особливо несприятливою для початку подібного дослідіу.

Потім вони залишилися на мертвому полі тільки удвох. Помалу крокував Василь Миколайович, думаючи свою думу, а гострі очі його з-під кошлатих густих брів продовжували обмацувати непривітну ріллю. Та ось Василь Миколайович показав Катерині одне місце на полі. Вона ойкнула. Василь Миколайович опустився на коліна, щоб придивитися до зеленого стебельця.

Так вони знайшли нарешті одну-єдину живу рослину. Вони переконалися — це злак, справжній культурний

злак. Він стояв на полі бою, мов солдат-богатир, котрий переборов свою смерть. Тендітне тоненьке лезо пружно витикалося з світлої піхви, тяглося усім своїм еством до сонця.

Обоє довго не могли вимовити й слова. Вони немов були свідками чуда. Скільки бачило око, лежало перед ними мертво, спустошене морозом дослідне поле, і лише ось тут, де вони стояли, зачудовані, на колінах, світився зелений вогник життя! Катерина помацала його, від хвилювання сльози навернулися їй на очі, вона втерлася кінчиком хустки, висушила сльози.

І тоді здалося Ремеслу, що вогник раптово перемістився до дівочих зіниць, відбився у них трепетною по-смішкою, від якої обличчя нараз розцвіло, запашило. Такою вродливою Василь Миколайович не бачив свою помічницю ще ніколи. Але не тільки вона здалася йому в цю мить якоюсь незвичайною. І чорна рілля, і срібні хмарки на далекому обрії, і яблуньки при дорозі, взуті у солом'яні бурки, і навіть зграйки горобців, що розкльовували з веселим цвірінчанням торішній соняшник, забутий на межі,— все забарвилось веселкою, сповнилося красою і святковістю.

Від господарських будівель долинув сигнал вантажної автомашини, але й він зазвучав врочисто, наче то заграла сурма. Василь Миколайович пошепки, ніби мисливець, який боїться злякати птаху, котру нарешті вислідив, наказав:

— Шукай, Катю, кілочок. Це твій підопічний «номер один».

У тому, що дав Василь Миколайович знайдений рослині порядкове число, промовляла віра в можливість повторення чуда, його заклик шукати ще настирливіше, як геологи шукають алмази, а сапери — міни.

Крок за кроком вперед, кожен сантиметр ґрунту під рентген власних очей, кожен горбок, кожну борозенку ріллі оглянути, обшарити, найменші ознаки взяти до уваги і, коли треба, пильнувати кожен живий вузлик зела, помилуваний суворою природою.

Десятки тисяч зерен зійшли тут восени, зерна «арнатурки», «лютесценсу», «кахетинської». Невже тільки «народна» подарувала ось цей віднайдений паросток? Отже, на ділянці «народної» шукати особливо ретельно, але й інших не обминати.

І знову голос Катерини: «Є!»

Потім кілька рослинко знайшов і він. Потім ще... Сім живих «арнауток» на ділянці. Вісім — «народної», стільки ж «лютесценсу-62». На півгектарному полі понад двадцять майбутніх колосків...

Але ще до серпня не близько. Ще можливі приморозки, ще будуть дощі і суховії, а потім, хто знає, чи обміне їх посуха. Ще можуть відвідати ділянку зайці. Та й горобчики полюбляють перші солодощі степу. Пильнуй, Катерино, кожну рослинку!

Йй не треба було давати такий наказ, сама постійно пам'ятала про нього.

Пильнувала. Як тільки викинувся колос, кожну рослинку прив'язала до кілочка, розпушувала біля неї ґрунт, вивчала бур'янець. Ще нічим не відрізнялася ця від ярової того ж сорту, ніяких своїх ознак не мала. Придивився до «контрольної» і до «нової» Ремесло, спостереження занотував, а вона, Катерина, з надією чекала, що от Василь Миколайович і йй розкриє очі, порадує, навчить бачити ті відмінності, котрі засвідчать народження сорту не знаного на землі. Втім, селекціонер не поспішав хвалитися. Нічим було? Здається, так. Однакові колоски і в тієї, що весною посіяна, і в тієї, що під снігом зимувала. Ця остання лише слабша, ніби близнюк, який на кілька хвилин припізнівся.

Приходив Федір Євдокимович, і він порівнював. Знизував плечима безнадійно. Не вірив давно, а тепер, як «заколосилася» нивка Ремеслова, то ніби навмисне навідувався саме у ті години, коли тут бував господар. Видно, хотів почути від Василя Миколайовича або щось втішне, або стати свідком того, що впертий заступник директора заговорить нарешті про свою невдачу.

Обмолочувала колоски пальцями. Тік — власна долоня. Торбинка трохи більша за коробку від сірників. Три сорти, три торбинки. Збуди Катерину серед ночі і запитай, скільки в «закромі» зерен кожного сорту, вона ніколи не помилиться, бо взяла собі ті перші зерна Ремеслова на вічний карб.

І знову осінь. Знову звичайна посівна. Ділять мізерні запаси на три порції, на три строки. Останньою кладуть у ґрунт «народну». 20 листопада...

— Ну що? Формується у вас озимість? — вкотре запитував Катерину брат Олексій, майбутній лікар. Від

людей чув, що нічого путнього з тих експериментів не виходить, товчуть, мовляв, воду у ступі... Співчував сестрі і жалів її. Не вчиться Катерина, про своє майбутнє не думає. Роки ідуть, а вона ні на кого не дивиться, вже й парубки про це говорять.

Другий брат, Михайло, збирався і сам колись на агронома вчитися, але бачачи, як щодня рано прокидається сестра і як біжить на поле,— передумав, пішов до педагогічного.

Наймолодша в сім'ї — Варя — вибрала собі професію фінансиста.

Але батько — колгоспний бригадир—підтримав доньку, яка не зрадила хліборобській чесній професії. «Хлібороб увесь світ годує,— казав він.— Тримайся ниви, Катю». Та, побачивши «Ремеслову ниву», почорнів на лиці, зажурився. «Гуляє у вас земелька, дочко, от чого не прощаю ні тобі, ні твоєму Василю Миколайовичу. Ми болото осушуємо, пеньки корчуємо, а ви на гектарі одному колосочку кланяєтеся, як богові. Сіяли б «українку», якість її покращували, як от ваш Федір Євдокимович робить. Метод його надійніший. А ви, я чув, хочете перехрестити порося в карася...»

«Може, й правий батько»,— думає Катерина. Але їй не подобається, що згадано при цьому Федора Євдокимовича. І приказка його любима, від нього її чула у полі.

«Для справжнього селекціонера — і один колосок сила»,— казав Ремесло. З одного колоска починається родина.

А чи це той колосок, якого чекають вони? І Катерина придивляється ще пильніше.

Іде третій рік досліду. Кінець травня. Уже колосся виходить у трубку, але що в ньому від озимого? Що нового?

— Що? — ніби вгадує її думки Василь Миколайович. Очі в нього весело поблискують.— Ось дивіться, Катю, на цю рослину. Дивіться на листячко. Ну?! Порівняйте з контрольними. Яка між ними різниця? Ну?!

Він поводився не так, як завжди. Можливо, настав той довгожданий день?

Колір? Але вони, ці рослини, завжди різні, зелена чи золота барва має багато відтінків. Що ж тоді? Зріст? Збільшений колос? Кількість зернят?

І раптом ніби блискавка освітлює ту рослинку, яку їй показав Василь Миколайович. Он воно що! Не опушений листочок, тоді як яріві завжди мають певну волохатість. Отже, «народна» прибирає собі ознаки озимої, перетворюється.

Обережно іде вона далі, вдивляючись у кожен колосок. Їх перед очима сотні, але довго ще не зупиняється її зір на котромусь. А так хочеться знайти самій, зробити власне відкриття.

Нарешті!

Поруч три рослини — і всі голі, з неопушеними листочками. Диво!

Ще попереду багато роботи, ще пройдуть роки шукань і навіть тоді, коли вчений скаже — є вихідний матеріал, навіть тоді, добираючи своїми руками кращі номери із створеного, не забуде Катерина Майданик цього травневого ранку, цього дня, цього вечора, цієї ночі, коли наяву, а потім у сні бачила пшеницю з латинським іменем «еритроспермум» і з миронівським порядковим номером 264.

От якби писати про Катерину, що вона за людина, як працює, то, звичайно, довелось б пережити в уяві разом з нею ще одну подію.

Почалася п'ята весна важливих дослідів. Кожного сорту, який уже мав сталі прикмети озимого, засіяли восени по чверть гектара.

Був початок квітня. Вже давно тумани з'їли останній сніг у вибалках та лісах, лани вкрилися ніжною зеленню. Василь Миколайович саме виїхав у термінове відрядження і своє пшеничне поле цілком довірив помічниці. Велика відповідальність хвилювала Катерину. Знала, що от-от експеримент завершиться, хлібороби одержать давно жданий новий сорт, вимріяний і випестуваний миронівськими селекціонерами. Добре перезимували і «народна», і «артемівка», сходи в полі нічим не відрізнялися від тих, що росли у теплиці. Пшениці кущилися, мов справжні озимі сорти. Спеціалісти, оглянувши ділянки, дали їм найвищу оцінку.

Та ось настав ранок, коли для Катерини і сонце померкло. Як завжди, вдосвіта прийшла на ділянку і не впізнала її. Ще вчора все тут жило, зеленіло, радувало око. А нині ніби гарячий коток випрасував поле, зело геть-чисто пожовтіло і полягло. Ось таким, пригадує

вона, було це поле весною сорок дев'ятого року, коли залишилося по кілька рослиннок кожного сорту.

Що їй робити? Бігти кликати кєрівників? Але чим вони зарадять біді? Це ж не пожежа, яку можна пригасити, аби лишень своєчасно привезти воду.

Побігла на центральну садибу. До Федора Євдокимовича. Найбільше його знала, та й на Ремесловому полі бував він частіше за інших, не чуже воно йому.

Умовляти не довелося, усе кинув і побіг з нею. По дорозі ще й ще перепитував, цікавився — поступово жовтіла нива чи отак відразу змінилася за одну ніч?

Ось і їхне поле. Кілочки з бирками, написаними її рукою, свідчили, що ось тут «артемівка», а там далі «народна», що цю висівали двадцятого вересня, а цю на п'ять днів пізніше. Кілочки розбіглися по лану, але й тепер можна розрізнити ідеальні по формі прямокутні ділянки селекційної сівозміни. Мертвим було те, що мало складати зміст досліду.

Федір Євдокимович скинув шапку, наче перед ним не поле, а цвинтарі.

— Вимерзла... І на розвід не залишилося, трясця його матері,— вилаявся.— Слава богу, що Василь Миколайович саме у від'їзді, не бачить трагедії. Терплячий він, звичний до капризів у нашій роботі, але й про те треба думати, що людина не залізна, нерви можуть не витримати.

— Яка різниця — сам побачить чи потім дізнається?

— А така, Катерино, що час — найкращий лікар, він ще й не такі рани гоїть,— вів своє Федір Євдокимович.— Ми йому листа напишемо, морально підготуємо відповідно. А самі борінку пустимо, сівалку. На зелене і йому веселіше буде дивитися...

— Як то борінку? — не розуміла Катерина, дивилася злякано на старого.

— А так... Посіємо щось. Не залишати ж стільки землиці бур'янам!

Згадала про те, як давно колись знайшли вони з Василем Миколайовичем на «мертвому» полі один живий паросток і як потім з надією обшарили все наокіл і таки «розбагатіли» (це його вислів, Василя Миколайовича). Згадка підбадьорила Катерину, підказала їй зараз, як повести себе.

— Ні! — твердо мовила.— Цього не буде! Ніяких борінок, Федоре Євдокимовичу. Дочекаємося Ремесла.

— Хочете порадувати його натуральним виглядом загиблих ділянок? Будь ласка!

Після цієї розмови він більше не приходив на Ремеслове поле. А Катерина Майданик, як завжди, щоранку і по обіді топтала знайому стежку, придивлялася, порівнювала. В думці розмовляла з Василем Миколайовичем. Про що? Про ці останні п'ять років, про безконечні шукання, коли з'являлися то проблиски надії, то розчарування. Розчарування? Ні, не те слово. Бо знайдено ж вихідний матеріал. Сперечалася сама з собою, згадуючи, як поступово, крок за кроком, долали вони перешкоди, як збільшувалася щораз кількість нового насіння; як з тисяч селекційних номерів вибирали вони найбільш вдалі, котрі, на думку Василя Миколайовича, здатні боротися з морозом, з хворобами, з шкідниками. Пригадувала, як одного разу Олександр Григорович Бузницький, добрий сусід і голова миронівського колгоспу імені Жданова, запитав Ремесла у її присутності: що б він робив, коли б раптом по кількох роках дослідів все загинуло?

— Все загинути не може! — заперечив тоді Василь Миколайович.— Залишаються думка і віра.

Настав день четвертий. Катерина, як завжди, прийшла на поле на світанку. Тихий дощик продовжував сіятися з неба, відсвіжені дерева підставляли йому налиті соком бруньки, і, здається, чути було, як вони з легеньким хрускотом розривають на собі материнські сорочечки.

Чи то щедрі випари землі так змінювали колір повітря, чи справді незвичайним було воно нині, але Катерині бачилися всі речі зеленкуватими, навіть загибла ділянка сорту «артемівська», навіть кілки на ній. Міраж? Ні, зблизька те ж саме, ніжно-зелене марево пливе низом і над гіллям дерев, і на її власні руки хтось ніби бризнув з неба трохи салатної фарби.

Наступної миті Катерина зупинилася, зачарована, наче хто наказав їй: «Стій». В очах мерехтіло. Все поле світилося зеленим. Полею перебігали зелені ледь помітні хвилячки. Поле вкрилося крапчасто-зеленою канвою, по котрій пущено перші штрихи майбутнього візерунка. Поле, як вона зрозуміла, ожило!

Вона бачила Ремеслове поле, бачила майбутній головний хліб України — миронівську пшеницю.

Шлях до відкриття майже ніколи не буває коротким. Частіше довжина його вимірюється цілим життям вченого. Високе звання селекціонера не надається чиїмось наказом, воно завойовується у невтомних шуканнях, у боротьбі. Тут ніби постійно тривають «конкурсні іспити» людської душі насамперед, а вже потім іспити з теорії, з практики, змагання у вмінні бути зірким, терплячим, рішучим, упертим, цілеспрямованим і, коли хочете, одержимим. Конкурсний іспит — моральний і розумовий — для селекціонера починається значно раніше, ніж конкурсний іспит витвореного ним сорту. «Земля годую людину», — говориться в народі. «Рослина, а не земля», — уточнює селекціонер. Гектар ріллі так і залишається гектаром, він не гумовий.

А рослина?

Кажуть, що наші пращури теж їли пшеничний хліб, але колосок тоді мав лише дві зернини. Тепер їх три, п'ять, а в колосі понад п'ятдесят. А що буде потім, через багато років, через століття? Селекціонер керується чудовим девізом: завжди дивитися вперед! Створювати сьогодні краще, ніж учора, думати, мріяти про майбутнє.

У своїх творчих шуканнях українські селекціонери рівняються на «українку», а вона в останні роки давала все менші врожаї, вимерзала, вилягала, боялась бурої іржі та головні. Надати їй нові підвищені якості шляхом подальшого відбору та схрещення — ось до чого прагнули і чого почасти досягли його старші колеги. Врожайність трохи покращилася, але нові форми за своїми цінними господарчими ознаками не завжди рівнялися з попередницею — «українкою».

Хіба ж не зрозуміло було, що настав час спрямувати свій науковий зір в інший бік! Він це зробив. І ось тепер, коли в Миронівці виростає й збільшується потомство витвореної за його методом пшениці, коли перетворений з ярового в озимий сорт довів уже свою життєздатність, окремі колеги все активніше атакують його зусилля. Що їм на це сказати?

Ученим давно відомо, що пшениця має свою біологічну особливість, яка дозволяє їй стати або яровою, або

озимою, що все, зрештою, залежить від умов життя рослини в період формування. Майже сто років тому талановитий російський агроном Іван Олександрович Стебут на підставі власних багаторічних спостережень прийшов до важливого висновку. Він писав: «Якщо висівати постійно той самий сорт навесні й восени, то можна одержати так звані перемінні сорти пшениці, які можуть бути висіяні з однаковим успіхом восени або весною».

З однаковим успіхом!

А геніальні думки Климента Аркадійовича Тімірязева про значення фотосинтезу. Для розвитку рослини світловий фактор чи не найважливіший — у цьому Василь Миколайович вже добре переконався, спостерігаючи з року в рік за «дітьми» свого експерименту. Він був свідком цікавих явищ. Ярова пшениця раннього осіннього посіву гинула. Посів, здійснений пізньої осені, дав кілька стійких рослин. Та потім знову нова загадка. Посів першого, другого і наступних поколінь у ці ж пізні строки чомусь не формував озимості. Новий варіант, випробуваний ним, мав таку схему: зерно перший раз потрапило в землю таки пізньої осені, але посів другого покоління вже здійснювався не в пізні, а в оптимальні, звичайні для озимини строки.

Виявилося, саме цей шлях вірний.

У його селекційнім журналі простежено особисте життя десятків тисяч номерів, родословна тисяч «сімей», поведінка «батьків», «дітей», «онуків», порівняльні дані.

За спиною Ремесла могутня сила дослідного поля, яке сьогодні поруч з ним в обороні, а завтра — в наступі.

Віра в обраний шлях наснажувала його і окриляла, він знав, що на його боці сила нашого соціалістичного суспільства, що кожний добрий зачин зустрине повне, живе розуміння і підтримку партії і держави!

Головна артилерія Ремеслового поля — «еритроспермум-264». Майбутня «миронівська».

...Знову його гості — кореспонденти.

Зранку Киянов. Як завжди поспішає. У нього тоненький зім'ятий блокнотик, і сам він якийсь втомлений, сірий.

Киянов не приховує, чого приїхав. Зима скрізь була

люта, понищила озимі. А як тут, у Ремесла? Як його зимостійкі сорти-богатири? Чи є надія? Сільський читач добре знає про втрати, заподіяні морозами та безсніжжям. Зараз хлібороб підсіває, пересіває, робить, що може, аби врятувати сьогорічний урожай. Але він хоче бачити перспективу. Дадуть, зрештою, вчені давно обіцяні сорти, чи й досі вони безсилі перед капризами природи? Чим дослідна станція порадує колгоспників?

Приготувався записувати, зручніше вмовився на стільці. Ремесло подивився на його ноги і незадоволено зауважив:

— Ви ж знаєте, у нас весною у чоботях ходять.

— Ще не купив, Василю Миколайовичу,— посміхнувся журналіст.— Хочете повести мене на поле?

— Обов'язково.

— Є, певно, що показати?

— А я і сам ще сьогодні не був. Подихаємо свіжим повітрям і поговоримо.

Після дощу весняне поле завжди виглядає особливо привітно. На зволоженім чорнім ґрунті зелене вруно здається святково розчесаним. Набіжить легенький вітерець, покотить хвилюку — і схвильоване серце хлібороба полине разом з нею у безкрай. Незмінно, тисячоліттями повторюється цей заповіданий людині матір'ю природою ритуал — оранка, сімба, косовиця, молотьба. Так робиться хліб — найбільше диво земне!

Але цього разу не той лан, не той хліб. Масиви, біля яких вони проходять, зріджені, бурого кольору, хворі. Це звичайні озимі, давно відомі сорти. А десь попереду видніються дослідні ділянки. І там зеленіє. Тільки там. Контраст надзвичайний. Навмисне такого не створив би.

— Шкода, зі мною немає фотоапарата з кольоровою плівкою,— говорить Киянов і сміливо переходить у туплях роз'юшену дорогу, щоб зблизька пересвідчитися: зелене — не міраж!

— «Еритроспермум-264». По-науковому. Але ми зведемо її простіше. Як бачите, вона вижила. Так і запишіть. У сім'ї українських пшениць утверджує себе «миронівська».

Киянов виструнчився.

— Мені дуже приємно стояти одним з перших біля колиски немовляти! — І подивився на годинник.— Боже ти мій, поки доїду — номер буде зверстано!

Потім ще гість. Машина з військовим номером пірнула під шлагбаум, перемістившись заради цього не на свій бік дороги. Василь Миколайович здаля впізнав номер і зрадів. З полковником Володимиром Івановичем Кузьмичем у них склалися особливо дружні взаємини. В ньому він бачив не стільки офіцера, з котрим поруч воював на Одері, скільки такого ж хліборобського сина, як сам. Часом Кузьмич жартував, що скоро подасть у відставку і попроситься сюди в розпорядження «капітана Ремесла». Справді, ніхто з кореспондентів не цікавився так усіма подробицями дослідної станції, як він.

Про що вони говорили в цей травневий день? Чомусь знову в розмову втручалось бойове минуле. Колишній воїн завжди в своїй пам'яті береже багато такого, що хвилює його, повертає думками в окопи другої світової. Мабуть, ні матері, ні дружині, ні дітям не повідає він усього, тільки такому ж, як сам, солдатіві-ветерану. Полковник слухав уважно і радів. Кожна нова зустріч давала йому нові штрихи до портрета людини, вченого хлібороба.

Ремесло-академік бачив себе старшим лейтенантом на тій війні.

Мінометна бригада окопалася в передмісті Варшави, поблизу руїн моста Понятовського. Вісла — новий рубіж між двома силами. Тут, у Празі, оборону тримають радянські та польські дивізії, там — фашисти. Бетонні боки древнього моста ніби стоять на колінах. Прогнулися до самої води залізні, покручені вибухом ферми, але вони ще тримають на собі тисячотонний кам'яний хаос, утворений дикою силою толу. Ріка з гуркотом і ревом перекочується через цю несподівану перешкоду, несе кров великої битви до самого Балтійського моря.

Досі мінометники підтримували на марші вогнем то поляків, то своїх, а зараз посилали важкі «подарунки» в глиб німецьких позицій, туди, де за даними розвідки зосереджувалися танки й автомашини карних загонів генерала Тодта. Новоявлений кат Варшави мав дуже локальне завдання особисто від Гітлера: підривати будинки підряд, палити вулицю за вулицею, квартал за кварталом. Знищувати все живе. Фашисти безперервно атакують кожну позицію переважаючими силами піхоти, бомбардують з повітря. Добре, що частина цивільного

населення встигла через підземний канал перебраться на цей берег. Вчора радянські солдати і польські воїни ділилися з біженцями пайковим хлібом, цукром, цигарками...

— А ми теж дещо для них зекономили, Василю Миколайовичу, сьогодні відправимо,— обізвався один з мінометників.

Ремесло впізнав його по голосу. Правду кажуть, що тільки гора з горою не сходиться. Комбайнер Григорій Сологуб працював до війни на Ростовській селекційній станції, звідти вони разом пішли на фронт. У кожного була своя дорога, і несподівана зустріч на Віслі порадувала обох. Чи дивно, що говорили вони не про війну, а про... хліб. Василь Миколайович розповів Сологубу про те, що чув у Москві. В далекому тилу досліді селекціонерів не припиняються. Відроджено всі їхні заклади і на територіях, звільнених від окупантів. В політичному управлінні Московського військового округу ще в минулому році відбулася спеціальна нарада з питань сільськогосподарської науки, і на ній вироблено важливу проблему подальшого розвитку селекції та насінництва. «Хлібний фронт скоро відкличе своїх бійців з фронту другої світової війни»,— заявили на нараді керівники науки і генерали.

— А чому ж ви досі в шинелі? — запитав Сологуб.

— Відпросився поки що,— признався Ремесло.— Хочу своїми очима побачити повергнуте фашистське лігво.

Сологуб міцно потис йому руку.

— І я про це мрію! А тоді вже за кермо комбайна...

Колишній механізатор відмінно оволодів механізмами, потрібними для перемоги. Важкі «гостинці», які послав Григорій ворогові, добре робили свою справу. За дорученням старшого лейтенанта, він став ще й політбійцем у своїй гарматній обслузі. Сюди любив навідуватися і Василь Миколайович. Було що згадувати їм, колишнім трударям урожайної ниви. І в уяві поставали освітлені сонцем лани, золоті розливи хлібів, степові кораблі, які просто з «стапелів» ростовського комбайнового гіганта вирушали на битву за хліб.

...Сьогодні Ремесло затримався у землянці ростовчанина допізна. А коли вже зібрався іти, долетіли раптом до нього приглушені голоси звідти, де нависав над

водяною безоднею міст Понятовського. З сірої мряки виринуло кілька постатей. Високий солдат у плямистому маскхалаті підійшов до землянки.

— Жінку ось затримали, перебіжчицю, товаришу старший лейтенант,— доповів він.— Виринула з води, наче русалка.

Миготливе світло стеаринової площки впало на змучене, з порепаними губами лице. Злякані, в глибоких синіх орбітах очі бігали хворобливо з кутка в куток по землянці, ніби когось чи щось шукали.

— Пані з Варшави? — запитав Ремесло.

— Так, пане офіцер...— прошепотіла у відповідь жінка, тремтячи усім тілом. Показала худорлявою рукою на потойбічні спалахи...— У Варшаві залишилися мої діти... Двоє зовсім малих. Вони в ямі під альтанкою, я їх добре сховала. На нашому власному подвір'ї. Але вони голодні... Третій день ні ріски в роті — ні в них, ні в мене.

Мокра чорна сукня прилипла до тіла. Біля босих ніг швидко утворилася калюжа.

Другий солдат, з тих, що супроводжували затриману, поклав на ящик невелику парусинову торбину, напхану чимсь.

— Це вона принесла з того боку. Якесь шмаття,— помацав торбину пальцями: м'яка.— Прив'язала до себе шворкою і так з нею перебиралася по фермі, а потім пливла. Як ще у вир її не затягло!

— У мене двоє дітей,— повторювала, як заведена, жінка.— Їм треба хліба, хоч трохи.— І дивилася з надією на офіцера.— Мого Зденека вбили минулої неділі на барикаді... Він лежить і досі не похований. А наші діти вмирають від голоду.

Угледівши свою торбину, кинулася мерщій до неї. Почала розв'язувати. Мокрий вузлик не піддавався її безсилим пальцям. Жінка почала гризти його зубами. Витрусила все, що в ньому було. Розкотилися по ящику котушки кольорових ниток, дешеві, з білого металу, оброчки, впала на землю мініатюрна, немов дитяча, сріблясто-прозора парасолька, жіночий капелюшок, оздоблений рожевим фарбованим пір'ям. Далі витягла іграшку — жовтувате з голубими очима мавпеня затисло в лапках бубон.

— Ось! Ось! Усе міняю на хліб. Скільки дасте.

Ремесло підсунув жінці ящик.

— Присядьте, пані, прошу. Як вас, до речі, звати?

— Маю ім'я Гражина. А чоловіка мого звали Зденек. Але він загинув на барикаді. Я ж вам казала — лежить не похований. А діти — Зоська і Стефан. Ой драге моє, кохане моє! Скоро ваша матка принесе печеного хліба...

Її слухали мовчки, презираючись між собою. Ніхто не вірив: невже жінка справді збирається повертатися на той берег? Сприймали все як маячню хворої людини.

Григорій Сологуб подав жінці добрий кусень солдатського хліба, поставив перед нею казанок з чаєм.

— Вам треба підкріпитися і перепочити.

Вона миттю сховала хліб у мокру торбу, ще й озирнулася сполохано, наче боялася, що хтось його в неї відніме.

— Беріть! Що вам більше подобається? Мавпочка? Нею бавилася Зоська. Беріть. Я нічого не шкодую. Але дайте ще трохи. У мене їх двоє, двоє голодних дітей, в чорній ямі.— Вона застогнала і вчепилася руками у мокре волосся, яке спадало кудлатими пасмами на худі тремтливі плечі.

...Вони дали їй цілих три хлібини. І ще дали трохи цукру і банку тушонки. Ремесло і Сологуб супроводжували її до мосту. А що було робити з нею, коли на тому березі дожидали в ямі голодні Зоська і Стефан і лежав серед розтровошеної танками барикади мертвий Зденек? Вона увійшла в чорні води Вісли, попливла... Такою вона залишилася, та польська жінка, в його пам'яті назавжди: бліде обличчя, прилиплий до худого тіла одяг, розпатлане волосся, парусинова торбинка за плечима з солдатським хлібом.

Не випадково, певно, судилося теплівському хліборобові на своїх життєвих дорогах щоразу зустрічатися з нестачею першого й найважливішого земного багатства, і слова «отченаша», котрі завчив напам'ять ще в дитинстві: «Хліб наш насущний даждь нам днесь»,— в думці своїй він розумів як звернення не до всевишнього, а до всіх тих, хто, як він, є слугою землі і зела, що росте на ній, що робить хліб.

— Я— безбожник, войовничий безвірник, Василю Миколайовичу,— пожартував Кузьмич.

— Ну, а я віруючий... Мій бог — наука! Ви читали Климента Аркадійовича Тімірязєва? Не соромтеся, якщо не читали. Це все для вас попереду, я знаю. Тімірязєв так говорив своїм учням і колегам: «Є хтось, хто вищий за вченого, навіть геніального, це сама Наука!»

— Браво!

— Тімірязєву, звичайно. Вчений може помилятися, наука — ніколи! Чесний учений, який служить науці, а не використовує її з корисливою метою, завжди встигне переглянути свою позицію і віднайти істину. В цьому його сила, запорука успіхів.

— Буває, що вчений уперто протягом багатьох років захищає певну концепцію і з цієї позиції воює проти тих, хто з ним не згоден. Воює, воює, а життя тим часом не стоїть на місці, і от уже в кінці свого шляху він приходиться до висновку, що помилявся. Що тут робити? Мовчати? Берегти честь мундира? Але ж у людини є учні, продовжувачі його справи, вони йому вірили, вірили його концепції. Їм треба сказати все...

— Тут має заговорити людська совість.

— Вірно. Має заговорити. І часто так буває. Людина розуміє, що змарнувала багато цінного часу, даремно псувала нерви собі і «противникам», а вірніше, людям, чия праця виявилася кориснішою для науки і для суспільства. Нелегко, згодьтеся, Володимире Івановичу, чинити гласний суд над самим собою.

КОЛОСОК ШОСТИЙ

Миронівський сорт «еритроспермум-264» вже вийшов на «пряму», його включили у конкурсний іспит. Ще через чотири роки він був районований у двох областях і швидко розповсюджувався. Перші мільйони гектарів засіяно, перші високі врожаї одержано, і то в умовах часом дуже несприятливих.

Саме тоді Інститут генетики Академії наук СРСР звернувся до одного з українських селекціонерів з проханням подати до спеціального збірника статтю про успіхи селекції пшениць на Україні. Селекціонер, як не дивно, відповів:

«Для мене сумнівними працями є:

1. Створення Миронівською станцією сорту озимої пшениці «миронівська-264»;

2. Одержання високозимостійких матеріалів з переробки сортів ярової пшениці в озиму;

Ряд даних свідчить, що сорт «миронівська-264» не одержано з матеріалів переробки твердої ярової пшениці «народна», а одержаний шляхом відбору з сорту озимої пшениці «білоцерківська-198».

На мільйонах гектарів щороку колосилась «миронівська-264», а учений сумнівався.

Не спростовувалася врожайність, зате піддавався сумніву родовід. Від кого вона, «миронівська-264»?

Дослідник з Білої Церкви твердить, що це його сорт.

Від Ремесла почали вимагати повторення досліду. Але для створення нового сорту потрібно не менше десяти років. Вивченням цього питання зайнялася Державна комісія по сортах.

Трапилось так, що ще до висновку Державної комісії газети опублікували повідомлення про черговий пленум Комітету по Ленінських преміях при Раді Міністрів СРСР. Ремеслу саме за «миронівську-264» було присуджено лауреата Ленінської премії.

А як же бути з повторенням досліду? Василь Миколайович Ремесло повторив дослід. І повторював його багато разів, але по-своєму.

Поки найстарша «донька» з родини миронівських пшениць успішно завойовувала все нові й нові площі, поле Ремеслове викохувало молодших її сестер. Ярова «артемівка» вже в третьому поколінні дала одинадцять рослин з однаковими морфологічними ознаками. Білий безостий колос, забарвлення листа темно-зелене, зерно велике, скловидне, овальної форми, колір червоний. Польові спостереження і облік врожаю підтвердили: сорт дуже перспективний.

Селекційний питомник мав номер 808. З нього і вийшла під цим номером нова «миронівська», якій судилося стати суперницею не тільки давно відомих кращих сортів, але й своєї безпосередньої родички-первістки.

Ще задовго до того, як була вона офіційно охрещена і районована в двох областях лісостепу України, несли з дослідної станції 808-у щасливчики, котрим вдалося домовитись з Ремеслом. Насамперед, звичайно, як і раніше, розбагатів Олександр Григорович Бузницький.

Коли говорять про миронівських майстрів хліба, мають на увазі і Ремесла, і Бузницького. Так склалося.

Вони близько познайомилися, коли перша Ремеслова пшениця за номером 264 була тільки в зародку. Одного разу Василь Миколайович повів Бузницького на свої ділянки, але не так розповідав, як розпитував. А сусідові вже тоді було чим похвалитися. Ішов десятий рік його головування.

Олександр Григорович добровільно залишив свій добре обладнаний кабінет в райконторі «Заготскот», де встиг заслужити і нагороди, і славу авторитетного, здібного господарника. Потім, уже в артілі, відмовився від штатної зарплати і перейшов на трудовні, «як усі». Здавалося б, такий вчинок ніхто не помітить, та й не з агітаційною метою діяв так учорашній фронтовик. Він просто звик у житті завжди по-справжньому підставляти власне плече під найважчу ношу, ділити з людьми труднощі. Якихось особливих привілеїв ніколи не шукав, не той характер мав. Але вже на другий день після пам'ятних зборів, коли на його пропозицію було скасовано штатну зарплату, відчув, що люди навколо нього ніби стали відвертішими, доброзичливішими. Не відразу, звичайно, з'явилася упевненість, що все зміниться на краще, якщо голова на рівному з усіма становищі. Але настрої у багатьох покращав, почалося оте «потепління», якого давно чекав.

Зобов'язання перед державою брали й раніше, подібних паперів у шухлядах повно. А в коморах? Що означає продати сто пудів хліба з гектара? Це ж треба зібрати принаймні двісті,— самим їсти треба, тваринницькі ферми забезпечити, створити насінневий та страховий фонди.

І ось виступив на чергових зборах, де обговорювалися чергові зобов'язання, механізатор Юхим Яременко.

— Мало говорити про комунізм, його робити треба. Робити своїми руками.

Олександр Григорович доручив колгоспному художнику написати ці слова і повісити гасло біля контори, щоб усім було його видно. Дуже сподобалася голові Яременкова конкретність. Відтоді у ждановців стало законом — не обіцяй того, чого неспроможний виконати. А коли вже взявся — не підводь ні себе, ні громаду. Думай, як це зробити.

Мабуть, з вічної книги народної мудрості черпав подібні афоризми Олександр Григорович, бо приживалися вони добре, вкорінювалися у свідомості і діяли.

Та й сам він ніколи не кидав слів на вітер, знав їм ціну, і коли повторював своє улюблене: «Тільки вперед!», то це означало, що вже вчепився Бузницький обома за щось нове, прогресивне, конче потрібне.

Безнастанні пошуки нового і привели його на дослідне поле Василя Миколайовича Ремесла. Потім і учений побував у Бузницького. На той час ждановці виходили вже на третій рубіж по виробництву тваринницької продукції. На сто гектарів угідь мали по 150 центнерів м'яса у забійній вазі, по 470 центнерів молока. А далі? Як бути далі з гаслом: «Тільки вперед!», коли вже на існуюче поголів'я не вистачає кормів, особливо фуражу?

І в тисяча дев'ятсот шістдесят другому перейшла з поля Ремеслового на сусідське «миронівська-264», а через рік-два «миронівська-808». В посушливому 1964-му зібрали ждановці на 436 гектарах по 25 центнерів пшениці, а в наступні по 40, так що за шість років додатково одержано було 27 тисяч центнерів хліба!

Делегатів трьох останніх всесоюзних партійних з'їздів Олександрю Григоровичу Бузницькому було про що доповідати. Здійснилася нарешті давня мрія. Середній урожай за роки восьмої п'ятирічки становив 210 пудів. Тепер вистачало і державі, і собі.

Хліб — усьому голова, завдяки йому зросло тваринництво, спершу воно стало рентабельнішим, потім прибутковим. Збільшилась кількість тракторів, комбайнів, електромоторів, розгорнулося будівництво господарських та житлових будинків, асфальтувалися дороги, сільські вулиці.

Коли обговорювали на зборах питання будівництва тваринницьких комплексів і оголошено було кошторис, у багатьох присутніх виник сумнів: чи вірно названо цифру? Невже справді одинадцять мільйонів?

— Так, одинадцять, — підтвердив колгоспний економіст. — І ось звідки ми їх візьмемо...

Серед головних статей прибутку названо зернові, насамперед — озиму пшеницю, нові сорти селекції В. М. Ремесла: «ювілейна-50», «іллівка». А може... може, і ті найновіші, котрі із «батьківських» ділянок підуть у широкий світ.

Яке ім'я дасть найкращому з них академік з Миронівки, не знаємо, а нам хотілося б почути таку назву: «дружба». Нехай сорт «дружба» символізує міцні і непорушні зв'язки між людьми науки і славними колгоспними хліборобами, які роблять спільну справу — годують нашу соціалістичну державу!

Ту чарівну торбинку, одержану Бузницьким давно колись з рук Василя Миколайовича, варто, мабуть, виставити в хліборобському музеї. Чудодійне зерно було в ній! Услід за Бузницьким подалися й інші прочани у пшеничну Мекку — колгоспні ватажки з Київщини, Черкащини, Полтавщини. Пізніше, в році тисяча дев'яност шістдесят дев'ятім, скаже про них академік другові-кореспондентові:

— У мене були діляночки, у них тисячі гектарів. Я по зернині збирав для них елітне насіння. Мій перший врожай можна було вмістити в жмені. А побувайте тепер у них, Володимире Івановичу, подивіться, що там і як. І він побував.

Ківшовата на Таращанщині. По весняній роз'юшеній дорозі машина не йде, а пливе. А обабіч хлібне поле. Зелене-зелене, і кінця-краю йому нема. Секретар парткому Віктор Винниченко розповідає про своє село, про колгосп імені Леніна. Протягом п'ятнадцяти довоєних років ківшоватський колгосп очолював його батько. Люди і тоді працювали сумлінно, земля радувала їх стопудовими врожайми, колгосп зростав. Втім, після фашистської навали труднощі здавалися непереборними, подолання їх дуже затяглося.

А потім головою обрали Сергія Івановича Онопрієнка. Скептики потішалися, коли поклав на стіл торбинку з насінням «миронівської-808»: «На пироги для голови вродить». У колгоспі шість тисяч гектарів орних, а того насіння Ремеслового — на латочку.

Засіяли вручну. Пропололи. Збирали по зернині. Весь урожай повезли до вченого. Чи така вродила? Така! Переробили її там, у Ремесла, краще зерно відбрали — сійте, мовляв, тільки чистосортним.

Так і зробили. Своім зерном уже сімнадцять гектарів засіяли. Люта була зима шістдесят другого, навіть «миронівська-264» постраждала.

Знову, мов біля дитини малої, ходили біля тих важких, тих золотих гектарів. Не шкодували ні часу, ні

рук. Називали пшеницю по-своєму: «надією». І не підвела їй того разу «надія». 27 центнерів дав гактар у неврожайному році. Не на паляниці поки що, а на насіння. Тепер свого насіння вистачило на 160 гектарів.

Наступне літо виявилось посушливим, з вітрами. Древа і ті пожовкли, зблякли. А пшениця? Що з нею буде? Проти морозу вона має імунітет, перезимувала добре, а проти спеки? І знову до нього за порадою. Чи є можливість врятувати дорогоцінне зерно, і як це зробити?

Василь Миколайович знав: стихії треба протиставити високу культуру землеробства, хліборобську майстерність науковця і колгоспника. Ні нові сорти, ні машинна техніка не дадуть добрих наслідків самі собою, все залежить від людей, від їхніх рук.

Вчений відрядив до Онопрієнка кращих своїх помічників. На раді, що відбулася в полі, вирішено було ще раз прополоти увесь масив, нехай кожна крапля вологи дістанеться рослині, напоїть її, додасть сил.

Вперше тоді ківшоватські хлібороби побачили, який у «миронівської-808» могутній і розгалужений корінь. До 2—2,5 метрів завдовжки, здатний брати воду й поживу навіть там, куди і бур'ян не сягне. Чи не це й виручило? Та ще, звичайно, старанно оброблений і заправлений ґрунт, ще добриво в сівалці, ще попередник горох, своєчасне повторне прополювання...

Мабуть, і врожаєм земля віддячує лише тоді, коли відчує, що не чуда якогось ждуть господарі, а терпляче самі дбають про неї, про її турботи. Ні, родючість з неба не впаде! Це справа самих хліборобів, чесного їх ставлення до землі — найбільшого багатства суспільного.

Розповідав секретар парткому, як того разу відступила стихія. Підтвердив цифру, записану кореспондентом ще у Миронівці: 41,9 центнера пшениці одержали тут у минулому році на кожному з 1800 гектарів!

Був урожай 20,4 центнера, а зріс удвічі!

...За день не об'їдеш ківшоватські лани. Озимина чудова! За балкою вже сусідній колгосп. І там не гірше. Бо сіють узяті в Онопрієнка «миронівську» золотоколосу. Скрізь вона не гостя — хазяйка. В колгоспі імені Чапаєва, в колгоспі імені Шевченка і далі — у Білій Церкві, Ростові, Молдавії, Тернополі...

Щось «Ремеслове» є в обличчі Сергія Івановича Онопрієнка, чимсь вони схожі між собою, спадкові ратаї хлібної ниви. Він у темному запилуженому плащі, в брилі, натягнутому до самих вух, щоб не злетів. Втоmlений, сивий. Але обов'язково хоче показати Отаманські гори — найврожайніше пшеничне поле. І кореспондент їде з ним на розорану отаманщину і думає, що людині, яка бачить на власні очі ось таку степову красу, обов'язково добре і працюється, і мріється.

— Впораюся з буряком — і в Миронівку. Поставлю заздалегідь заявочний стовпець. Не розумієте? А новий його сорт! Знаю, знаю — у Василя Миколайовича є свої таємниці, але ми з ним порозуміємося, я певен.

Трохи заздрить Онопрієнко Бузницькому, ждановському голові, у того «позиція» вигідніша. Йому не треба їхати. Варто перейти своє поле — і вже на Ремесловому.

Поговорити з Бузницьким кореспондентові довго не щастить. Олександр Григорович не може викроїти часу, щоб розповісти нарешті щось про себе. Зате при кожній новій зустрічі встигає познайомити з цікавим корінним миронівцем.

Їхати з Бузницьким в одній машині для кореспондента цікаво.

Кілометри, мов прожиті роки.

Сіється дощ. Дорога губиться у сірій мряці. Тільки червоні вогні машини, яка біжить попереду, свідчать: їхати можна. Тим часом давно вже настав ранок, і якби раптом вітер розігнав хмари, все навколо ожило б і засіяло неповторними барвами осені. Минув жовтень. Майже всі його дні були сонячні, сухі. Пощастило буряководам. Для збирання ж хліба погоди не було. В серпні, у вересні небо частенько було таким, як от зараз. Але тоді хмари висіли не над свіжою ріллею, не над молодою озиминою, а над розкішною, з важким колосом пшеницею. Злива ніяк не вгамовувалася. Бузницький згадує, як самовіддано працювали на збиранні механізатори, хвалить своїх винахідників: багато раціоналізаторських пропозицій внесли вони і самі їх одразу ж реалізували. І ось наслідок — врожай до зернини в коморах, а це ж не просто хліб, а насіння золотого Ремеслового фонду.

Поривчасті вітри, колючі зливи прочісували водяним віником зрілі хліба. Навіть по дорогах перекочувалися хвилі. А в окремі дні навідувалися на Україну і чорні бурі. Олександр Григорович згадує все це не випадково: умови були зовсім кепські. А потім називав цифри. По пам'яті. Вони живуть у ньому, цифри перемог на хлібному фронті.

— Врожай цього року: озима пшениця — 42 центнери, та ще й з пудом.

Стихія відступила перед людиною!

Тоді ще не було такого автобусного маршруту «Миронівка—Інститут пшениці». Він з'явився пізніше, але завжди існувало неписане правило — біля стрілки, котра показує в той бік, автомашини зупиняються. От і Олександр Григорович побачив здаля жінку з дівчинкою, які ховалися від дощу під одним плащем. Зупинився.

— Звідки так рано, Катерино Миколаївно?

— Та ось з донькою загостювалися, а їй сьогодні в школу.

— Ну, то сідайте.

Кузьмич упізнав найближчу помічницю Ремесла — Катерину Майданик. Чомусь раніше думав, що вона незаміжня. Власне, не уявляв собі цієї жінки в сімейних обставинах, у ролі матері. Все її життя, як йому розповідали, зв'язане з дослідною ділянкою, там вона працює від зорі до зорі. Малював собі портрет одержимої, для котрої ніщо особисте не існує, такою хотів «взяти» її у свою майбутню книгу.

— Ти до якого класу ходиш? — запитав у бистроокої дівчинки, допомагаючи їй краще вмотитися між ним і мамою.

— У перший...

— А як тебе звати?

— Ніна.

— А твій тато хто?

— Мій тато всякі машини знає, навіть супутник сам може зробити. Не вірите? Ага, ось побачите. Як у нашого директора Василя Миколайовича машина зіпсувалася, то одразу батька покликали.— Ніна весело жмурилася, задоволена тим, що їй приділили увагу. А ще їй сподобалися, певно, сріблясті зірочки на погонах військового, вона насмілилася навіть доторкнутися до однієї і потім подивилася на свій палець — чи не бли-

щить тепер і він. Була трохи розчарована: палець не змінився.— Ви Герой Радянського Союзу? — раптом запитала у Кузьмича, а почувши відповідь, здивувалася:— А чому ви не герой? Чому ви не такий, як Олег Кошовий?

Дівчинка замріялася. Посміхнувся лагідно Олександр Григорович Бузницький. Вів машину обережніше, ніж досі, на мокрих ділянках шляху пригальмовував, щоб не потрапити у кювет, не налякати маленьку пасажирку. Він теж батько, хоч діти вже дорослі, але для нього вони завжди діти.

Катерина Миколаївна з донькою зійшла біля центрального входу, а машина рушила далі, повернула на найдальшій лан. Там пообіцяв Бузницький показати миронівські пшениці, викохані ждановцями, хотів похвалитися, як вони хазяйнують. Мабуть, міркував так: коли вже надумала людина щось серйозне писати, то спершу повинна, мов бджола, з усякого цвіту нектар узяти...

Потяглася лісосмуга. Вона встигла підрости нівроку, це вже чудовий гайок, зелений оазис серед хлібного моря. З вибалка визирали білі й червоні будинки тваринницьких ферм. Побували і в дитячому комбінаті. Навколо нього осінній ліс з своїми неповторними пахощами, своїми таємничими голосами... А в теплих кімнатах — малеча. Розучують пісню:

Журавель, журавель
Облетів сто земель...

І знову дорога, дорога...

Думалося, говоритиме Олександр Григорович про врожаї, прибутки, достаток, називатиме знову цифри. А він раптом ні з сього ні з того згадав зовсім інше.

Недавно приїхали працівники документального кіно. Він був свідком їхніх суперечок і їхніх мук. Як показати на екрані подвиг вченого? Як за тридцять-сорок хвилин переповісти багаторічну історію творення нового сорту? Почали з того, що знімали чудові миронівські краєвиди, пейзажі. Обсажені молодими яблуньками дороги. Майданчики нових будівель і сільськогосподарську техніку. Переглядали зроблені кадри. Плівка зберегла не тільки кольори, а й відтінки: обличчя вченого з'являлося на екрані то освітлене ранковим сонцем, то його вихоплювали з сутінків кабінету «юпітери». В котрійсь мірі можна, звичайно, відчутти «настрій» кадру і зо-

браженої в ньому людини. Але що там не кажи, а фотографія — нехай навіть рухома, залишалася фотографією.

А де ж проникнення в сокровенну таїну безприкладного в селекційній науці і практиці експерименту? Де весь процес перетворення живої природи, сповнений високого драматизму шукань, злетів, дерзновенних думок, змагань і боротьби, поразок і перемог? Куди поділися всі ті, хто був з ним, Василем Миколайовичем Ремеслом, на передньому краї? Чому не згадано про маловірів і слабкодушних? Відомо ж, що Ремеслова дорога не вистелилася святковими килимами...

Ні, Олександр Бузницький почав би не з пейзажів, хоч вони тут і прекрасні. Маленька зернина і осіннє сонце. Звідси начало начал. Перемога не просто щасливий випадок, це зрілість наукового світогляду людини, що творить хліб, її вірність діалектиці природи. Розквіт вітчизняної агрономічної науки, бурхливий розвиток економічних сил суспільства — ось його визначальний плацдарм.

Чому б не розповісти мовою кіно про сформульований радянською наукою закон стадійного розвитку живої природи, про значення сонячної енергії, фотосинтезу рослини?

Він взяв би за епіграф геніальні слова Климента Аркадійовича Тімірязєва: «...кожний промінь сонця, не ввійманий зеленою поверхнею поля, луку або лісу, — багатство, втрачене назавжди, і за його розтрату більш освічений нащадок коли-небудь осудить свого неукі-предка».

Глядач мусить побачити своїми очима те, що бачить учений розумом і серцем! Уповільнена камера вміє чудово спостерігати. Ось бере нектарний пилок бджола. Ось розпускається на світанні троянда. Ростає гриб. Навіть те бачить «око», як з ікринки вилуплюється жива голочка майбутньої риби. Нехай би камера отак зафіксувала і перетворення, які відбуваються на чудо-ділянках.

Складно? Дорого коштуватиме? А хіба десять мільйонів гектарів, засіяних Ремесловим сортом, не дають права на подібну документальність?

Хлібний колос і людина. Два геніальні об'єкти для філософського і мистецького дослідження. Два дуже складні об'єкти земного буття.

Двоє в машині згадують.

Та ж Катерина Майданик. Скільки труднощів випало на її долю! Жила в сусідньому селі. Щодня чотири кілометри сюди, на дослідне поле, чотири назад. Її підопічні рослини особливої категорії, ціни їм не складеш. Від них залежить майбутнє хліборобської ниви. А в хаті — тяжко хворий батько. Саме в ті незабутні роки, коли досліди завершувалися, колгоспний ветеран Микола Майданик занедужав. Опустилися задубілі руки. Відмовлялися служити своєму хазяїнові ноги. Він від лави до ліжка перейти без допомоги неспроможний. Схуд, пожовтів колишній бригадир, у запалих очах оселилася туга. І нема біля нього, крім Катерини, нікого. Ні Михайла, ні Олексія, ні Варі. І нічого не вдієш: дітям треба вчитися, у них життя тільки починається. Роз'їхалися, полишили рідне обійстя... Полишили немічного тата свого. І все на одні руки, на Катю. Що там говорити, працювала вона тяжко. Не так заради тієї картоплі чи буряків, що виростуть на власному клапті землі, — старалася для татового спокою. Та ще для того, аби не тикали недруги пальцями: «Бач, і тут гуляє земелька, заростає бур'янами. Селек-ці-о-не-ри...» Аж потім, коли, заготована Василем Миколайовичем, переїхала вона з батьком на територію станції, в «міську» квартиру, їй трохи полегшало.

Другим помічником був Леонід Прокопенко. І він починав рядовим. Потім учився в Маслівці, в Білій Церкві, в Ремесла і в... Катерини Миколаївни. Поруч вони працювали. Але в Леоніда Прокопенка склалися свої особливі умови, які пробуджували в ньому потяг до пізнання наукової істини. Завідував кафедрою селекції у Білоцерківському інституті відомий автор популярного сорту пшениці «білоцерківська-198». У ті роки, коли Прокопенко вчився, та озима по праву вважалася однією з кращих, мала високі біологічні і господарські показники, давала сталі врожаї. Студенти поважали свого наставника, з кожним його словом, з кожною думкою рахувалися. І от саме від нього почув Леонід Прокопенко на черговій лекції для заочників, що метод спрямованої зміни живої природи, впроваджуваний у Миронівці Ремеслом, — річ сумнівна. Він твердив, послаючись при цьому на власний досвід, що нова форма пшениці «миронівська-264» «не є новою». Це давно, мов-

ляв, відомі сорти, покращені традиційним шляхом відбору. Він досить прозоро натякав, що в «жилах» «миронівської» пшениці тече кров «білоцерківської».

Студент Леонід Прокопенко не міг, звичайно, вступати в полеміку з професором, але в думці він йому заперечував. Він краще знав Миронівку і Ремесла.

Якось товариш по курсу спитав у нього:

— Тобі не здається, що нам мало говорять про нові сорти, які тепер сіє вся Україна?

— Що саме маєш на увазі?

— Лекції по селекції озимих пшениць. Згадай, що говорилося про Ремесла та його досліди. Між тим, саме миронівська пшениця дає урожай, якого світ не бачив.

Повернувшись із чергової сесії додому, Леонід Прокопенко працював з більшою завзятістю. Був не тільки сумлінним виконавцем: зроблене — його скромна частка в дослідженні, його відповідь професорові з Білої Церкви, його протест проти перекручення фактів. Те, що здійснював Василь Миколайович, відкривалося перед студентом у своїй складності і силі. Пізніше, одержавши диплом агронома, він почав мріяти про свою власну тему, про аспірантуру. Знав добре, що його тема «росте» тут, на Ремеслових полях.

Є в інституті ще один Леонід. Він завідує нині відділом селекції й насінництва ярих культур і трав. Як науковець Леонід Олександрович Животков довго плив у «руслі Ремесловому», дарма що шефом мав іншого, і зробив чимало самостійних висновків. З кожним роком міцніло бажання познайомитися ближче з миронівцями та їх дослідями, з усією «ремесловською» технологією.

Ознайомившись з його кандидатською працею «Озими пшениці», професор Галя Михайлівна Попова, науковий наставник аспіранта Животкова, захоплено мовила:

— Маємо ще одного однопумця Ремесла! Поздоровляю! Вам треба їхати у Миронівку. До речі, передасте Василю Миколайовичу привіт від мене... Я дуже поважаю цю людину.

Привіт він передав улітку, коли все зеленіло, цвіло, наливалось земними соками.

Животкову пощастило. Василя Миколайовича він застав на полі. Мабуть, гість йому сподобався, бо до самісінького вечора пробув з ним там, де на десятках гектарів зростали і знамениті, і ще зовсім нікому не

відомі пшениці. В конкурсному питомнику він побачив не знані досі форми, їх дало схрещення змінених пшениць. Побачив «іллівку», вона проходила нині сортоіспит у Державній комісії. Про неї вже було відомо, що в деяких господарствах Київської та Дніпропетровської областей врожай нового сорту перевищує «миронівську-808» на 11 центнерів! І побачив низькостеблі сорти напівкарликового типу з багатоцвітковим продуктивним колосом. Бачив перші рослинки-мутанти... Досліди миронівців підтверджували давній висновок Василя Миколайовича: можливості селекції невичерпні. В рослинах, побачених Леонідом Животковим, вкладено труд і розум уже не тільки селекціонера. З ним разом одну проблему вирішують агроном-генетик, фітопатолог і біохімік, економіст, технолог, лаборант. Країні потрібні високоврожайні сорти — це так... Але не лише це важливо. Вони повинні мати підвищену кількість цінних речовин: протеїну, лізину та інших незамінних амінокислот. Треба, щоб вони не боялися хвороб, шкідників. Співдружність вчених різних галузей, які тепер є в інституті, освоєння їхніх пропозицій на практиці — ось що вирішуватиме ефективність дослідів.

У різний час сюди прибули вчені, одні раніше, другі пізніше, як Юрій Порфірович Шалін, кандидат біологічних наук Віктор Іванович Озірський з Москви, як... Василь Карпович Блажевський.

Усім їм можна позаздрити: на миронівському меридіані звершуються справи державної значимості!

Для завідуючого відділом агротехніки Василя Карповича Блажевського дослідне поле Ремеслових пшениць — це багато мільйонів гектарів. Який сорт де сіяти і в які строки? Як запобігти весняним пересівам? Яку кількість насіння висівати? Що після чого сіяти? Як бути з так званими беззмінними посівами — це коли сорок років підряд «планується» пшениця по пшениці. За рахунок чого тут родить хліб? І чи не виснажується, зрештою, ґрунт? Як боротися проти іржі та інших хвороб? Словом, захищаючи докторську дисертацію, Василь Карпович показав себе гідним миронівцем, його праця по сортовій агротехніці має неабияке теоретичне і практичне значення. Багато корисних порад знайдуть у ній для себе агрономи, викладачі і студенти, сортовипробувачі і селекціонери.

...Науково-дослідний інститут — складний творчий організм. Тепер уже поряд з Василем Миколайовичем та його давніми помічниками працює великий колектив, від котрого залежить розвиток селекції на новому, вищому етапі. Лабораторія генетики і цитології. Відомі три головні генетичні явища, які забезпечують спадкові зміни: мутації генів, структурні зміни хромосом і кроссінговер. До кінця збагнути їхню сутність, увесь складний механізм дії мутагена — ось завдання номер один. Адже завітна мрія генетики — вирішити проблему одержання спрямованих мутацій. Керувати генами, цілеспрямовано змінювати їх. Що це означає на практиці? Це означає, що кращому високоврожайному сорту пшениці можна «прищепити» всі потрібні властивості: стійкість проти вилягання, хвороб, холоду, суховіїв, забезпечити високий вміст корисного білка, відмінні борошномельні та хлібопекарські якості.

Особливу роль у науковій роботі має зіграти фітотрон, який нині оснащується найновішим устаткуванням. У корпусі з вісьмома ізольованими блоками штучно створюватиметься клімат різних районів планети — від тундри до екваторіальних пустель. Там, де раніше дослідники керувалися лише багатою інтуїцією, їм допоможуть точні прилади, які забезпечать запрограмовані умови. Фітотрон, коли треба, «видасть на-гора» сніг, мороз, спеку, вітри...

Завідує лабораторією фізіології молодий учений Юрій Порфірович Шалін. Він же заступник директора по науковій частині.

Колеги називають Юрія Порфіровича мрійником. Можливо, вони мають рацію. Фітотрон спершу з'явився в уяві колишнього аспіранта, тема дисертації якого була «Селекція на зимостійкість».

Потім, працюючи в Одесі, кандидат наук Юрій Шалін став автором технологічної схеми селекційно-теоретичного першого на Україні фітотрону, який дозволяв прискорити процеси селекції, дав можливість дослідникам простежувати найскладніші процеси життя рослини незалежно від пори року.

Василь Миколайович Ремесло познайомився з ним, як і з Блажевським, у перший період заснування інституту. Виявилось, що погляди їхні співпадають, що набуток миронівської селекції відкривають перед фізіологом

нові горизонти і в той же час його власні шукання співзвучні майбутній діяльності миронівських науковців.

Так, йому нелегко було розставатися з місцем, де він народився і де став спеціалістом, продовжуючи справу батька, відомого у свій час селекціонера-генетика.

Але голос справжньої науки виявився сильнішим і переміг усі інші почуття.

І ось він у Миронівці. В інституті на кожному кроці відчувається його діяльний характер. Юрій Порфірович встигає, здається, всюди. За три роки інститутські лабораторії поповнилися найновішим устаткуванням, усі складні аналізи селекційних сортів виконуються тепер власними силами, що дає значну економію часу і не обмежує ініціативи дослідників.

Поки ще фітотрон тільки будується, поки десятки підприємств країни виготовляють його унікальні агрегати і прилади, лабораторія фізіології з успіхом користується холодильною камерою, спеціальними майданчиками, на яких небесному світилу допомагають потужні електричні лампи з різним спектром, де вже сьогодні вивчаються три варіанти якості світла: потоки, багаті ультрафіолетовим промінням, потоки, де переважають промені інфрачервоні, потоки комбіновані з двох попередніх, причому контрольним є четвертий «варіант» — світло звичайне. Отже, над кожним майданчиком своє сонце. Піддослідні рослини, мов курортники, купаються в зливні променів, запрограмованих людиною, і кожен листочок, кожен колосок, кожна зернина по-своєму реагує на цю турботу і по-своєму вдосконалюється або ж, навпаки, щось втрачає.

Але, звичайно, останнє найвагомніше слово скаже фітотрон.

Ні, миронівці зовсім не збираються гребувати світовим досвідом, але в проектуванні фітотрону, який вони споруджують, закладено багато принципово нового, свого, вітчизняного. Увесь він від найпростішого гвинтика до найскладнішого приладу створюється розумом і руками радянських вчених і радянських робітників! Щоб уявити собі грандіозність цього своєрідного «цеху», варто, мабуть, назвати орієнтовну вартість його, передбачену бюджетом, — дев'ять мільйонів карбованців!

З тих, кому багато дають. багато й питають.

Над чим працюватиме в новій п'ятирічці Василь Миколайович Ремесло і вся дружна сім'я миронівських науковців?

Чим порадує вона хліборобів, перед котрими XXIV з'їзд партії поставив завдання довести щорічне виробництво зерна до 195 мільйонів тонн?

Це — велика розмова. В інституті називають тільки основні проблеми, і звучать вони дуже вагомо. Розробити теоретичні основи і методи селекції. Створити нові високопродуктивні і високоякісні сорти культур, у першу чергу пшениць, як озимих, так і ярових, сорти, які добре реагували б на удобрення і зрошення, були б стійкими щодо хвороб і шкідників, мали підвищену зимостійкість і не боялися засухи. Методика дослідів та ж, мічурінська: спрямовані зміни найважливіших біологічних якостей і господарчо цінних ознак ярових пшениць в озимі. Спрямований індивідуальний відбір, а потім гібридизація кращих змінених форм. Як і раніше, основною базою є селекційні та насінневі питомники. Робота буде вестися як з місцевими, миронівськими сортами, так і з кращими номерами змінених тут ярових пшениць Канади, Австралії, Італії, НДР, США... Кращі наслідки селекційної роботи в нашій країні, а також за рубежом свідчать, що доцільно вести селекцію озимої пшениці методом гібридизації віддалених форм з наступним вихованням і відбором.

— Миронівці все це беруть на озброєння. Їх зацікавили також короткостебельні сорти мексиканців. Вони стійкі щодо вилягання, не бояться високих доз органічних та мінеральних добрив.

Селекціонери-біологи всебічно вивчають життя рослин. Так, наприклад, спостереження за складним процесом цвітіння допомагають ученим глибше пізнати механізм формування нового насіння і найважливіших ознак спадковості. Ось один з прикладів. Спостереження велися над сортами пшениць «миронівська-808», «ювілейна-50» та «іллічівка». Фіксували інтенсивність цвітіння пшеничного колоса по днях і протягом доби. І от виявилось, що найбільший процент квіток, які повністю розкрилися, «ювілейна-50» має вже на 2—3-й день від початку цвітіння, а «іллічівка» та «миронівська-808» тільки на 4—5-й день. «Миронівська-808» протягом доби має три максимуми цвітіння: перший з 4 до 6 ранку,

другий з 10 до 14 і третій з 16 до 18, а інші сорти із згаданих вище мають два максимуми... Що це дає? Вивчення часу та характеру цвітіння допомагає селекціонерів вибрати оптимальні строки для кастрації квітки, схрещення та вибору методів дослідницької роботи.

У кожного дослідника є свої приємні таємниці, і, бувало, оглядаючи разом з Василем Миколайовичем Ремеслом та його помічниками акуратні селекційні ділянки, особливо ті, де досліджуються конкурсні номери, гості запитували: а котрий з них піде у виробництво завтра? І що він дасть? Втім, миронівці ще ніколи не поспішали хвалитися журавлем у небі. Після «вісімсот восьмої» з'явилися ще кращі сорти: «ювілейна-50» та «іллчівка». 60—70 центнерів на гектарі одержують уже не тільки науковці та дбайливі експериментатори, а й звичайні хлібороби, колгоспи та радгоспи, кооперативи та приватні ферми за рубежом. І все ж мрією сучасника є, як про це писав нещодавно у «Правде» краснодарський побратим В. М. Ремесла академік П. П. Лук'яненко,— 100 центнерів. Шістсот пудів хліба повинен дати кожен гектар — ось над чим замислюються і над чим працюють нині передові вчені країни. Звісна річ, серед них і миронівці. Там десь, на одній з ділянок, віряться, наливається під щедрим сонцем і той жданий усіма колос під порядковим номером, до якого з надією придивляються очі вченого, колос нового сорту, родовід якого старанно зафіксований, форма якого і висота стебла, вага зерен кожного зокрема й усіх разом і всі інші якості наближаються до вимріяного еталону пшениці майбутнього. Віряться, що є вже такий багатообіцяючий номер, бо записали ж у своєму соціалістичному зобов'язанні на честь партійних з'їздів миронівці, що вони виведуть і не пізніше 1974 року передадуть хліборобам зимостійкий сорт озимої пшениці, який своїми якостями і врожайністю перекриє усі нині існуючі! А сам Василь Миколайович в одному з виступів заявив, що, на його думку, нові сорти повинні перевищити стандарти по врожайності на 10—15 процентів...

Одним словом, добре дбають про великий хліб у молодому інституті пшениці, дбають і навчають інших, як його взяти у природи.

Навчають, зокрема, і в друкованій праці. Ось бюлетень «Селекція та насінництво пшениці», № 1. Обкла-

динка золотавого кольору, такою буває нива у серпні. Кожен розділ репрезентований цікавим матеріалом. Про конкурсні іспити нових сортів пшениці розповідає Василь Миколайович Ремесло. Приємно дізнатися, що вісім номерів перевищили по врожайності «миронівську-808» від 8,6 до 16,6 центнерів. Автор повідомляє про перероблені ярові сорти, завезені з Індії, Кенії, що поряд з високою врожайністю вони багаті на протеїн і сиру клейковину, стійкіші проти бурої іржі, не вилягають. Це — майбутнє хлібного поля.

Про успішні миронівських пшениць в Татарії інформує кандидат сільськогосподарських наук М. М. Мулюков. Колгосп «Россия», наприклад, кілька років підряд одержує по 70 центнерів на гектарі.

Юрій Шалін присвячує свою статтю впливу світла на ростові і фізіологічні процеси в озимих рослинах, про досліді з дуговими і ртутними лампами, спектр яких збагачений короткохвильовим промінням, головним чином ультрафіолетовим.

Його колега кандидат наук Іван Ковтун ділиться своїми спостереженнями над складним процесом — біосинтезом пігментів у листі рослин.

Молодий учений М. І. Блохін наводить тривожні дані про зниження якості зерна озимої пшениці за останні роки і пояснює це скороченням чорних парів і посівів багаторічних трав, а також перенаснаженням сівозмін зерновими та пізніми просапними культурами при недостатньому внесенні добрив...

В. К. Блажевський обстоює високу сортову агротехніку, на підставі досвіду кращих зернових господарств робить висновок, що пересіви в більшості випадків бувають там, де ця агротехніка відсутня.

Дізнаємося, прочитавши статті цілої групи талановитих колег В. М. Ремесла — Н. Є. Немлієнка, Ф. П. Литвиненка, І. П. Трохименка, А. С. Майданіка, Д. М. Манжоса, А. Я. Степаненка, В. Ф. Сайка, А. Г. Блажевської та інших, що існують не тільки миронівські пшениці, а є миронівська кукурудза, миронівський клевер, миронівський горох, миронівський ячмінь. Понад двадцять авторів — працівників інституту і колгоспних агрономів учасники своєрідного форуму, трибуною для якого став «Бюлетень». Їхнє вагоме слово, звернене до хліборобів, сприятиме перетворенню в життя великих накреслень

XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України про подальше піднесення сільськогосподарського виробництва, повніше задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу.

КОЛОСОК СЬОМИЙ

Листи у Миронівку. Їх щодень більше. Листи-розповіді про врожаї. Листи-сповіді. Листи-подяки. Листи-пропозиції. А найбільше листів з просьбою: «Дайте ваше насіння». Добрі вісті ідуть звідусіль, але часом приемне переплітається з гіркотою, і тоді ще повніше вимальовується хліборобське життя-буття з його буднями і святами.

Листи — це ніби записи у вахтенному журналі великого хліборобського корабля-флагмана.

Вони в більшості своїй не потребують коментарів і є найправдивішими свідцтвами доби космічних польотів, атомних електростанцій і Ремеслових благословенних пшениць!

З Поволжя пишуть:

«У ювілейному році Радянської влади хлібороби Півхвистневського району Куйбишевської області сердечно вітають Вас і шлють низький уклін за створене Вами диво — могутній сорт озимої пшениці «миронівська-808».

Раді повідомити і доповісти Вам, Василю Миколайовичу, що одержане нами насіння використане вдало. З площі 176 гектарів валовий збір зерна склав 5606,4 центнера. Середня врожайність 31,8 центнера з гектара. А в тракторній бригаді В. І. Виходцева радгоспу «Північний ключ» на кожному з 34 гектарів одержано «миронівської-808» по 52 центнери. Під урожай 1967 року в районі засіяно миронівським сортом близько 7000 гектарів. Посіви «миронівської» пішли під сніг у відмінно-му стані, тільки по чистих добре угноєних парах».

З Білорусії:

«У колгоспах та радгоспах нашої області виведений Вами сорт озимої пшениці «миронівська-808» має широке розповсюдження. Якщо в 1964 році насінням цього сорту було засіяно тільки п'ять гектарів у одному господарстві, то під урожай цього року в основному всі посіви пшениці засіяні сортом «миронівська-808».

У наших умовах «миронівська-808» по врожайності перевищує всі сорти озимих пшениць, які будь-коли висівалися. Багато господарств на малопродатних дерново-підзолистих ґрунтах одержують 35—40 і більше центнерів з гектара».

Кромержиж, Чехословаччина. (Лист перший):
«Районний комітет КПЧ та районне управління сільського господарства в Кромержижі дякують Вам за безкорисливу допомогу — передачу високоелітного посівного матеріалу Ваших сортів озимих пшениць та за тісне співробітництво з робітниками сільського господарства нашого району.

Ваша кваліфікована допомога у вирощуванні Ваших сортів повністю виправдала себе, що створило передумови для одержання високого врожаю пшениці в цьому році. Як вам уже писали, Чехословацька сільськогосподарська академія разом з Інститутом зернових культур у Кромержижі, під керівництвом міністра сільського господарства ЧССР, готує виробничо-економічну конференцію, присвячену успіхам і перспективам вирощування сортів озимої пшениці радянської селекції в умовах нашої республіки. Ми були б глибоко вдячні Вам за згоду прийняти наше запрошення. Заздалегідь радіємо зустрічі з Вами і Вашою дружиною в колі Ваших друзів — працівників сільського господарства Кромержижського району».

Кромержиж, Чехословаччина. (Лист другий):
«Збирання врожаю закінчилося добре, погода була чудова, так що мали змогу повністю використати механізми. Втрати мінімальні. Весняна посуха і спека напередодні збирання негативно вплинули на врожай, особливо пшениці. В цих несприятливих умовах найкращою виявилася Ваша «миронівська-808», тоді як нас зовсім розчарували західнонімецький «ювіляр» і наша «діана-11». У нас поки що немає детальних даних про врожай з гектара. Пришлемо Вам, як тільки ми їх одержимо».

Ставрополля. Колгосп «Россия»:

«Погодні умови в цьому році для нашого господарства були дуже несприятливі. Під впливом пилових буревіїв та низьких температур у січні і лютому загинуло

3842 гектари озимої пшениці в основному з насінневих ділянок. Але й у цих умовах посіви миронівської «ювілейної» збереглися на 100 процентів.

Дуже просимо Вас, Василю Миколайовичу, підтримати нас, виділити додатково 50—100 тонн цього сорту».

Колгосп імені Горького. Запоріжжя.

«Два дні тому ми закінчили збирання, підбрали останні валки на насінневих ділянках. З великою радістю повідомляємо про наслідки. Ми глибоко переконалися, що навіть у дуже важких зимових умовах Ваші пшениці гарантують людству достаток, а хліборобу велику радість. Адже врожай 54—57 центнерів з гектара можуть дати тільки особливі сорти, і такою виявилася миронівська «ювілейна-50». Від усієї душі дякуємо.

Іван Пархоменко, голова колгоспу».

Радгосп «Солнечное», Московська область.

«Шановні товариші з Миронівського ордену Леніна Інституту селекції та насінництва пшениці!

Колектив радгоспу «Солнечное» Московської області Солянчогорського району дуже вдячний Вам за насіння «ювілейної-50». Ми одержали вже 800 кілограмів і посіяли на площі 3,5 гектара, а врожай одержали всього 21 тонну.

Ми тепер дали насіння «ювілейної» багатьом радгоспам Московської області, вона користується у нас великою популярністю і витісняє всі інші сорти своїми якостями і врожайністю.

Агроном Ф. Г. Коваленко».

Млинів Ровенської області.

«Шановний Василю Миколайовичу!

Звертається до Вас головний агроном Млинівського управління сільського господарства. Юрій Григорович Лотоцький.

В 1964—1965 роках завдяки Вашій допомозі ми завезли з очолюваного Вами інституту насіння «миронівської-808» і розмножили у себе.

В окремих господарствах, і зокрема таких, як ім. Чапаєва, «Шлях до комунізму» та деяких інших, врожайність озимої пшениці сорту «миронівська-808» становила 48—58 центнерів з гектара. Щорічно окремі наші госпо-

дарства на ділянки розмноження беруть у Вас насіння еліти. Ми переконалися, що елітне насіння, одержане з Вашого інституту, дає на 3—4 центнери врожай більший, ніж насіння еліти, одержане з насінницьких радгоспів нашої області.

У минулому році ми, скориставшись Вашою рекомендацією на республіканському з'їзді колгоспників, вперше провели осіннє підживлення на площі понад 30 процентів до посіву пшениці.

У нас є прохання до Вас, Василю Миколайовичу, відпустіть нам з врожаю цього року для осіннього посіву на насінницьких ділянках 250—300 тонн насіння еліти озимої пшениці сорту «миронівська-808», а також хоч кілька десятків центнерів насіння озимої пшениці сорту «іллічівка».

КОЛОСОК ВОСЬМИЙ

Ось і знову гості! Приїхали у Миронівку студенти Української сільськогосподарської академії, майбутні агрономи, прибули науковці з НДР. Студентів веде на ділянки білявий юнак років двадцяти-двадцяти двох... Він теж ніби гість, але, певно, не вперше тут, бо не просить дати їм екскурсовода і про знамениті сорти розповідає не по писаному.

Рано у цьому році прокинулося поле. Теплі вітри вже в кінці березня прошелестіли крилами над Росавкою, і все одразу ожило, зазеленіло. А в кінці травня пшеничний колос почав наливатися, затужавів. Гарний він, цей колос! Його можна малювати для підручників, а то й просто фотографувати, підмальовувати не доведеться. Все в колосі досконале, неначе сама природа протягом віків формувала його, немовби це не злак, що дає людині хліб насущний, а казкова квітка. Хлопчина розповідає, що ось там, за лісосмугою, ділянки світової колекції. З двадцяти двох країн найрізноманітніші сорти пшениць. Як поведуться вони на Миронівському меридіані? Кому з них пощастить породичатися з місцевими, завоювати собі постійну «прописку»?

Зелені квадрати озимих. Тисячі номерів. «Вісімсот восьма», «ювілейна-50», «іллічівка». А ця... Ця ще назви не має. Про неї, про інші, які упевнено тягнуться вгору,

юнак говорить, не приховуючи свого захоплення. Безіменні пшениці — завтрашній день хліборобської ниви! Миронівці готують уже зміну навіть своїм найкращим сортам. Безперервне підвищення врожайності — ось мета академіка Ремесла. Від п'ятдесяти центнерів до сімдесяти, а потім... Ні, сто центнерів на гектарі не є дуже віддаленою мрією!

— Ось тут було знайдено ті перші кілька рослинки, які вижили. Пам'ятаєте, я розповідав вам, — каже юнак, зупиняючись біля кілочка з тризначним числом.

— А ти їх теж бачив? — цікавиться висока дівчина в білому светрі.

— Звичайно. Катерина Миколаївна привела мене на ділянку в той же день. «Дивися, — сказала, — і запам'ятай. З цього все починається!»

На центральній садибі, куди екскурсанти повернулися надвечір, виблискували проти сонця деталі баштового крана. Він саме підіймав на третій поверх новобудови важений бетонний блок.

Те, що недавно було лише на листах ватману, в уяві зодчих, нині народжувалося в натурі.

До студентів приєдналися й науковці з НДР. Слухають уважно білявого гіда, один одному розтлумачують окремі, не зовсім зрозумілі слова.

— Данке шен! — дякує на прощання один з них — сивуватий, з чималою колекцією значків на шкіряній куртці. Залишає юнакові свою візитну картку. Він науковий співробітник департаменту землеробства, а не просто турист. Діставши блокнот, каже, що хоче записати юнакове прізвище, листуватися з ним.

— Будь ласка, звати мене Володя. Володимир... А прізвище Ремесло.

— Ремесло?! Майн гот! Син Васілія Ніколаевича!

Науковець цікавиться, яка професія у молодого Ремесла. І, почувши, що він студент агрономічного факультету, схвально киває головою.

— Отшень гут! Отшень. Данке шен, Ремесло!

За що він дякує? І якому Ремеслові? Молодому за розповідь чи старому — за хліб? Німець вимовляє знамените прізвище з такою врочистістю, що воно сприймається вже не тільки як власне імення, а й як визначний усіма, хто вирощує хліб, заклик до трудових і наукових звершень в ім'я людини!

Гості довго не розстаються з ділянками. Але й на території майбутнього міста є на що подивитися. Зростає, перебудовується колиска врожаїв. Ні, не скажеш тепер, що на берегах Росавки тихо. Баштові крани, бульдозери, десятки потужних автомашин... Все в русії. Вже напередодні партійних з'їздів колектив, що споруджує головні об'єкти — «Мостопоїзд № 511» тресту «Південзахідбуд», довів, що вміє працювати з вогником. Зараз справи ще кращі. Сприяє цьому і те, що безперервним потоком ідуть з місцевих київських заводів будівельні матеріали, устаткування. Бригада будуправління № 149, яка споруджує школу, завершує опорядження. Поруч із старими досвідченими майстрами, такими, як Костянтин Георгійович Марков, відмінну якість дають бригадир Василь Дразач, майстри Юрій Кисляк, Микола Шафаренко (студент-заочник Харківського інституту інженерів залізничного транспорту, він на четвертому курсі). Спеціаліст, що здійснює контроль по якості будівництва, Катерина Дмитрівна з особливим задоволенням говорить про Шафаренка. На його і на інших будівельних майданчиках спочатку не було налагоджено ущільнення ґрунту під фундаменти. Декому здавалося, що й так обійдеться, ґрунт, мовляв, досить міцний. Втім, аналіз показав, що ущільнення потрібне. Чим і як це робити? Ніяких механізмів під рукою не виявилось. Але Микола Шафаренко наполягав на своєму: «План планом, а якість — насамперед. Я не покладу жодного блока без попереднього ущільнення». І не поклав. За його участю на місці виготовили механічну бабу, і це дало можливість створити потрібні технічні умови, як слід підготувати «ложе» майбутнього будинку.

Те, як працюють люди з «Мостопоїзда», можна висловити одним словом: натхнення! Віталій Бубнов — вихованець Київського будівельного технікуму. У нього диплом, датований 1971 роком. Але юнак встиг завоювати повне довір'я, керує бригадою. Ним задоволені, і він задоволений.

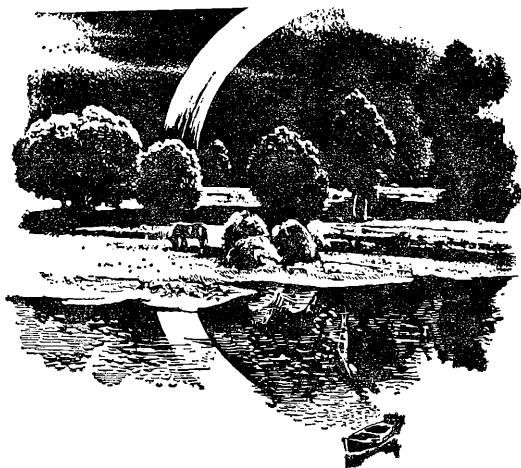
— Пощастило мені, — ділиться своїми думками Бубнов, витираючи піт, який щедро зросив чоло. — Скільки людей побачив! Гості щодня, з усіх кінців країни. І зарубіжні. Чехи, німці, угорці. Ось і сьогодні один молодий угорець, майбутній агроном, сказав мені: «Хлібну Мекку будуєш, товаришу. Будуй добре, ми у вас

вчимося».— Віталій Бубнов на мить замислюється, потім продовжує: — Учаться вони, звичайно, у академіка Василя Миколайовича Ремесла, як великий хліб вирощувати, але й на нас дивляться. І ми не маємо права відставати. Хлібне місто повинно бути цілком сучасним, затишним, гарним. Щоб його мешканцям хотілося в ньому жити і працювати.

Слова ніби прості, звичайні: «Щоб хотілося жити і працювати». Але думка в них глибока. Давно минули ті часи, коли вчений чи педагог, їдучи на роботу в провінцію, заздалегідь прирікав себе на невлаштованість побуту, нудьгу. У нас немає глушини. Перебудовуються на новий лад усі міста і села, соціалістична культура прийшла в найдальші кутки, до кожної людської оселі. Що ж говорити про таку новобудову, як Миронівка, котрій судилося стати центром розповсюдження сільсько-господарських наукових знань і методів, творцем і сівачем нових сортів. Тут повинно бути все для задоволення потреб людини-трудівника.

Генеральним планом забудови передбачено багато. Споруджується школа, житлові будинки на 500 квартир, великий гуртожиток, клуб на 400 місць, створюється парк, буде свій басейн і пляжі на Росавці, запроектовано універмаг, продмаг, пошту, стадіон... Все це виростає поряд з грандіозною і унікальною спорудою — фітотроном, давньою мрією селекціонерів, поряд з великим корпусом, де розмістяться лабораторії, обладнані найновішими приладами. Ні, не випадково до Миронівки прибули такі прославлені майстри, як Микола Іванович Войтов, котрий споруджував столичний Палац культури «Україна», комуніст, інженер-електрик Анатолій Андрійович Коцюба, що набував досвіду на багатьох будовах країни, не випадково їде сюди талановита молодь.

Дуже гуманній будові віддають свою працю, своє натхнення. Місту, де вершить свій життєвий подвиг сільський хлібороб, академік, державний діяч соціалістичної країни Василь Миколайович Ремесло.

І. КІНОСТРІЧКА З АРХІВУ

Нас було небагато в районному Будинку культури, куди ми прийшли подивитися стрічки давньої сільської кінохроніки. Але як тільки почалося демонстрування фільму, стіни немовби розступилися. Вся колгоспна Мар'їнка тих минулих літ, про які розповідалося на екрані, раптом зробила крок завдовжки майже в чверть віку і опинилася з нами в сьогодні.

— Дивіться, дивіться! Данило Степанович! Наш Ваняряха,— обізвався хтось у передньому ряду, і в голосі тому чулася не тільки повага, а й печаль.

— О! Агітаторку бачите? Це ж Людмила Климівна Нещадим. Боже, яке дівча! Думали, студентка до нас на практику, а вона — вчений агроном...

Потім упізнали Свирида Бешулю, Парасковію Мозгову, Івана Горелова, вже й тоді старого Йосифа Демидовича Ярошенка.

Знов і знов чулися вигуки здивування. Глядачі називали то одного, то другого, весело окликали добре знайомих хліборобів, з котрими з'їли, як мовиться, не один пуд солі. Скільки ж відтоді часу пролетіло! Голови багатьох тих козарлюг зробилися сивими, важко й зга-

дати вже їх такими молодими, як оце на екрані. Ось у кадрі тодішній перший секретар райкому. Молодий, підтягнутий, серйозний. Розмовляє про щось з механізаторами біля комбайна.

— Як ви гадаєте? — нахилився до свого сусіда той, що тільки-но вітався з людиною в кінокадрі.— Хвалить Захар Миколайович механізаторів?

— Хвалить. Вони заробили. А що серйозний такий, зрозуміти можна: не любить перед кінокамерою позувати. Я його добре знаю, замолоду такий...

Незвичайний сеанс продовжується, перед очима нові й нові кадри. Жінки й чоловіки на машинах, прикрашених прапорами і зеленими гілками. Вінки з пшеничного золотого колосся. А в степу скирти високі, як Гімалайські гори. Мчить машина — то червона валка з хлібом нового врожаю. І над нею гасло: «Тобі, Вітчизно, від колгоспників Мар'їнського району». Свято! Воно на обличчях трударів, у піснях колгоспниць, що й зараз звучать дзвінко у кінозалі, дарма що записані на плівку чверть століття тому.

Можна зрозуміти операторів, які знімали ці святкові кадри. Не хотілося затьмарювати радість бодай найменшими натяками на пережите горе під час Великої Вітчизняної війни. Об'єктив не зафіксував ще не відвойовані тоді в бур'янів гектари, покалічені яблуневі сади, обшарпані хати, куди так і не повернулись з війни хазяїни.

На екрані свято. Пливають у золотих хвилях комбайни. Один, другий, третій... На дорогах — колони автомашин з хлібом. Чиї потрапили в кадр, якого господарства, хто вже встиг так забагатіти? Наче й не було тут війни, наче й не орали ще зовсім недавно коровами колективну ниву!

Стара стрічка говорить серцю не лише про те, що в кадрі, вона ворухить людську пам'ять. І згадуються вже не тільки свої, мар'їнські, закадрові тодішні події, а постає перед зором вся країна, постають живі картини нової історії. Згадуються перші військові паради на Красній площі в Москві, легендарні наркоми Михайло Фрунзе, а потім Клим Ворошилов на білому коні. Грізну, незламну силу своєї армії демонстрували тоді перед партією, перед своїм народом полки, народжені і загартовані у полум'ї громадянської війни і жорстокої боротьби з найманцями буржуазії.

Давні кінокадри розповідали про щедрість землі мар'їнської. Але вони й не натякали, як буває трудно, якою примхливою частенько видається тут погода, скільки сил, уміння, впертості докласти треба, щоб зростила земля зачате в лоні своєму. Оті он механізатори, що гомонять з секретарем райкому, добре знають: не завжди їхня праця приносить бажані плоди, не завжди цілорічний труд увінчується радісним святом. Он за теми акаціями лісосмуги, наче за театральною декорацією, річка Сухі Яли. Тільки весною ранньою, як розтануть сніги і випадуть перші дощі, оживає кременистий каньйон. Прошумить вода гостею прадавніми своїми шляхами, та й зникне, як привид. Гуляють над полями і сто, і двісті днів на рік південно-східні суховії... Часом щадять вони лише татарський катран, що був колись неодмінною прикметою Дикого поля. Катран... Тільки на мить уявить собі хлібороб майже безлисту рослинку — і губи відразу шерхнуть від спраги, нестерпним стає бажання швидше відчутти смак води, без якої не прожити людині, як не прожити їй без хліба насущного.

На мар'їнські ниви рідко коли випадають дощі, хоч небо тут буває голубе, мов криниця, а про дощі рукотворні ще нічого, певно, не відомо було у ті дні, коли прославлявся перший після війни подвиг ратаїв на колективній ниві.

Що ж зробити для того, щоб хліборобське свято ніколи не обминало мар'їнців, щоб Сухі Яли нарешті стали повноводими і напували щедро пшеничний лан і яблуневий сад? Чи не про ці проблеми гомонів ото з передовими механізаторами, вибравши слушну годину, перший секретар райкому партії?

2. РАЙДУГУ ТВОРИТЬ ЛЮДИНА

Можливо, і не цей спогад про людину, що зналася з «нечистою силою», дав головний поштовх для роздумів і пошуків, але він жив у ньому завжди, спогад далеких років знов і знов виринав з глибини пам'яті.

Захар Глухов народився на Одещині, але не біля моря, де багато сонця і вологи, а там, де річки зовсім пересихають і де влітку часом земля репається, як

стиглий кавун, дарма що Кодима — район на півночі області, а його село Тимково — найпівнічніше. Відколи пам'ятає себе Захар Глухов, годувала його земля. Спершу тільки батьківський клопот, а далі й куркульські десятини. Але і власна, і та, на котрій наймитував, чомусь не хотіла коритися, тільки зрідка радувала повнозерним колоском — як не обробляй її. Ще вчора, здається, зеленіла пшениця, а налетів суховій, погуляв у полі і випив усю його красу й силу, виснажив кожну стеблину, пригнувши до сухої землі. Тікали люди з Тимкова світ за очі, влаштовувалися на виноградниках у Молдавії, в портах дунайських і чорноморських, у рибальських артілях. Збирався вже й син бідняцький, тринадцятирічний Захарко, в дорогу, а тут — революція.

Комнезамівські землевпорядники нарізали з клину місцевого багатія поле і Миколі Глухову. «Господарюй, чоловіче, разом із нащадками на своїй, не відпускай Захара десь кращої долі шукати, нехай тут її своїми руками добуває». І випадково сталося так, що наділ той межував з нивкою колишнього миколаївського солдата Ягора. А треба сказати, що в Тимкові про діда Ягора, одразу як оселився він у видолинку, поповзли різні чутки. Хто «чужим» його називав, посилаючись на те, що після доброї чарки дід і лається не по-нашому, хоч сам тутешній родом, і вживає якісь незнайомі слова, а хто твердив, що нібито він, як і Ганна Чередникова, знається з нечистою силою. Мовляв, сховайся поблизу його садиби в заростях бузини і почувеш, що там діється. Там і вищить, розповідали, й кувікає, мов поросля голодне. А вранці після такого шабашу сєє садиба Ягорова, ніби полита весняним дощем.

Настрахані розповідями люди помітили, що сусідній ривчак чомусь саме уночі міліє так, що й води не зачерпнеш.

Перші сільські комсомольці і їх ватажок Захар Глухов не вірили, звичайно, ні в бога ні в чорта. Але й вони дивувалися, пересвідчуючись, що літня спека ніби обминає Ягорову садибу, на ній росте і родить краще, ніж в інших. Пшениця і жито, картопля й огірки, помідори і звичайні гарбузи визрівають і радують око хазяїна, а сусідів дратують. У чому ж Ягорів секрет?

Однієї ночі, як тільки завищало в бузині, хлопці вискочили з своєї засідки. Не встиг миколаївський солдат

сховати «нечисту силу» — саморобний механізм, схожий на пожежний ручний насос. Знайшли комсомольці й шланги. Один, товстий, пив воду з рівчака, другий, з наконечником на кінці, розбризкував її. І признався спійманий на гарячому хазяїн садиби, що робив він це, ховаючись, тому, що боявся. Води в рівчаку мало. А що ж буде, коли всі почнуть її насосами качати?..

На другий день селяни роздивлялися на те диво, і котрийсь з хлопчаків на все горло вигукнув:

— Дивіться, мамо, райдуга, райдуга сотворилась!

Хіба ж можна забути той день, той радісний крик хліборобської дитини, яка побачила сотворену людиною райдугу.

Через багато років, опинившись у Мар'їнці на Донеччині, де природа багато чим нагадувала кадимські рідні місця, Захар Глухов згадав Ягорів секрет. Як потрібні тут свої майстри рукотворних дощів! І, можливо, якби не війна, вже в сороковому новий перший секретар райкому повів би в наступ на стихію спершу найміцніші господарства, а потім і весь район. Уже тоді, вивчаючи матеріали про розвиток сільського господарства на донецькій землі за Радянської влади, відкрив Глухов для себе дуже важливий ленінський документ. Володимир Ілліч, виявляється, ще в двадцять першому році вимагав... звернути увагу на піднесення місцевого землеробства шляхом організації зрошення. Мав на увазі Ленін води Дінця. Створення шлюзів на ньому, іригація дали б змогу одержувати гарантовані врожаї. Чому б не використати і ці сухі річки мар'їнські?

Метод, який свого часу влаштував діда Ягора на його нивці, зовсім не підходив для великого господарства. Не врятує тисячогектарні лани і так званий чигир. Велике дерев'яне колесо крутилося за допомогою кінного приводу і спеціальними ковшами брало воду з річки. Далі вода потрапляла в нарізані у ґрунті борозни, напувала рослини. Масштаби колективного землеробства вимагали іншого вирішення.

Пошук мав би починатись з простого, здається. Хто почне? Для зачину потрібна була людина-ентузіаст, керівник нового складу, здатний сміливо, але розумно ризикувати, вистояти в поединку з маловірами, з труднощами. Багатьох керівників знав Глухов особисто, зустрічався з ними ще тоді, коли на початку сорокових

років очолював парторганізацію радгоспу, а потім став там директором, коли, нарешті, обрали його головою виконкому Мар'їнської районної Ради депутатів трудящих. Географія району, звичайно, вимагала в першу чергу орієнтуватися на ті господарства, де були кращі умови для експерименту. В блокноті секретаря райкому, який можна назвати «Вахтеним журналом боротьби за воду», з'явилося кілька важливих записів. Першою кандидатурою значився колгосп імені Червоної Армії. Глухова давно зацікавила глибока балка Лозова, що розділяла землі артілі на дві частини. Навіть простим оком легко було визначити: якщо збудувати тут греблю, утвориться чимале водоймище, здатне напоїти сотні навколишніх гектарів. Поруч — районний центр, неподалік — завод, від якого можна сподіватися технічної допомоги... «Кошти?» Це слово було двічі підкреслено в блокноті — і все ж біля нього так і лишився знак питання. Глухов не встиг тоді його розшифрувати навіть орієнтовно, хоча б для себе: війна. А через кілька років — відбудова зруйнованого фашистами.

Але якщо передивитися старі і не зовсім старі блокноти першого секретаря Мар'їнського райкому, якщо простежити за головним напрямком пошуків і роздумів партійного керівника, то неважко відчуті: ніколи не згасала, не виходила з голови заповітна його мрія. Рукотворні райдуги над хлібними нивами! Зрошені поля вздовж усієї сорокап'ятикілометрової траси Сухих Ялів! Він думав про людей, з якими почне.

А кадри, як і дощі, не падали з неба. Багато комуністів, ветеранів колгоспного руху загинуло на фронтах, у партизанських походах.

А тих, що повернулись і мали досвід керівної роботи, посилали й у інші райони: в Донбасі вже давно повелося, що саме мар'їнців висували найчастіше, особливо ж на «сільський» фронт.

У райкомі і після війни та сама людина — Захар Глухов, пощастило району. А в колгоспах, селах? Майже всюди нові люди: вчорашні офіцери, солдати, вдови. І за ланкових, і за бригадирів, і за голів. Приходили помалу і вихованці інститутів, партійних шкіл, спеціальних технікумів. Ентузіазму, бажання працювати людям не бракувало. А досвід? Де його позичати? До того ж скрізь свої труднощі, свої складності. Скаржиться Глу-

хову голова колгоспу, вчорашній учитель біології: «Не знаю, що робити, Захаре Миколайовичу. Потурили ми свого огородника, дуже вже він нецензурно керував бригадою. Замість нього жінку поставили — передову, активну ланкову. Ця не вміє лаятися, зате... плаче. Як щось у неї не ладиться, так і сльози. Знімати чи нехай виплачеться?»

Захар Глухов посміхався якимсь своїм думкам. А потім, подумавши, відповів ученому біологові, що ходить у незвичному для нього ранзі голови правління колгоспу:

— Болить їй, що не все так робиться, як життя вимагає. А коли болить — буде з неї і хороший керівник. Дайте людині оговтатися, повірити в свої сили, осягнути свої обов'язки і свої права. А головне — підтримуйте чесного трудівника, бороніть його авторитет, як свій власний. Отоді діло буде...

— Освіти нашим висуванцям часто не вистачає, Захаре Миколайовичу. Ні спеціальної, ні звичайної.

— Вірно. Багатьом хорошим людям війна не дала змоги довчитися. Вихід один — надолужувати. Ми з вами і за це відповідаємо, а не тільки за врожай та за поголів'я на фермах.

А ще через день нова історія, нові скарги, нові непорозуміння. Недарма кажуть, що скільки людей, стільки й характерів.

Часто виникають ситуації, коли не просто сказати собі: роби так чи так. Потрібен аналіз глибший, ніж спершу здається, де свою думку слід перевірити, вислухавши ще й ще думки інших, які б вони не були далекі, на перший погляд, від твоїх власних. Після багатьох років практичної роботи приходять та зрілість, яка говорить тобі: «Не спіши, коли вирішуєш питання про людину. Немає постійного рецепта на кожен ситуацію. Там, де все здається дуже простим, є й «підводні течії», яких відразу й не відчуєш. Будь принциповим, рішучим, але справедливим суддею, якщо від тебе залежить доля людини».

Ті люди, які зростали як організатори і керівники на його очах і з часом разом з ним без вагань взяли за велику справу «малого зрошення» і вивели, зрештою, район на широку дорогу звершень, не народилися «в сорочці», їхні здобутки й успіхи зав'язалися в мар'їнському здоровому «кліматі».

Були, звичайно, і випадкові люди, шукачі легкої слави, кар'єристи й слабодухі. Такі швидко потрапляли то під холодний, то під гарячий душ і сходили з авансцени, ховалися в тінь, перечікуючи бурю, або прощалися назавжди з Мар'янкою, сподіваючись зробити собі «солодке життя» десь в інших краях.

Як зерно до зерна калібрується і загартовується щоразу для посівної, так калібрувалися і гартувалися в року в рік мар'янські кадри.

3. ПРИЄМНИЙ ФІНАЛ

Приїхала в район комсомолка Парасковія Мозгова. Дівча зовсім, вихователькою її у дитячий садок призначити б, а диплом засвідчував, що вона агроном і знає свою справу відмінно.

То був сорок шостий рік. Перші бурхливі радощі — війна скінчилася, над фашизмом здобуто перемогу — породили й великі надії. Всім хотілося якнайшвидше відчутти щастя мирної праці, позбутися злиднів, страшних наслідків окупації. Хотілося вдосталь мати хліба у кожній хаті. Хліб! А де його візьмеш, як у коморах майже порожньо і правління прийняло рішення забезпечувати гарячим приварком раз на день тільки тих, хто безпосередньо працює в полі чи на фермі. Ні коней, ні тракторів, ні автомашин. Лише людські руки, втомлені руки матерів і вчорашніх воїнів, руки підлітків, старих дідів.

— Куди ви Пашу рекомендуєте, в який колгосп? — запитав Захар Миколайович у працівника земельного відділу.

— До товариша Мелешка. У нього жодного кваліфікованого спеціаліста. Я вже розповідав Парасковії — погано у них з агротехнікою, зовсім нікудишній обробіток.

— Не лякай дівчину, товаришу начальник. Для того й посилаємо, щоб покращало. На місці живим словом і прикладом вчити усіх треба. Навчи, а потім уже вимагай...

— І нас так інструктували, — згодилася Мозгова. — Гуртки організуємо зимою, а тепер практична робота в полі...

— От-от... Мар'їнська земля, товаришко агроном, не-
йогана. Докласти до неї рук, дати один-другий до-
щик...— Глухов зітхнув і подивився крізь вузьке вікно
свого тимчасового кабінету на небо, старанно виметене
вітрами, які загостювалися в донецьких степах. Ви,
Пашо, вже побували в полі?

— Так. У вас чорноземи багаті, але видно, що
скрізь безводдя.

— По-перше, не у вас, а у нас. У нас з вами, Пашо.
А про воду... Є тут у нас... з вами хороший план. Зріє
він, дозріває у думках. Підемо в бій на безводдя, як
трохи вберемося в пир'ячко, забагатіємо. Дайте час...
Бажаю вам успіху, Пашо. Привіт передайте товарише-
ві Мелешкові від Глухова.

Хоч якою короткою була перша розмова, але, здало-
ся, не програв Андрій Петрович Мелешко. Довго дове-
лося йому одному тягти, а таки дочекався. Теоретична
підготовка Мозгової, а його вимогливість та організатор-
ські здібності — чого ж іще? Належав Андрій Петрович
до тих висуванців, що швидко звикають до найскладні-
ших обставин і труднощів.

Невдовзі довелося секретареві райкому зустрітися
з головою. Чекав, що той подякує, але не дочекався
і запитав про Пашу: як там вона влаштована. Зробив
вигляд Мелешко, що не зрозумів одразу, про кого мова,
не знаю, мовляв, такої, але за мить захитав головою.

— Ще не було коли, Захаре Миколайовичу, толком
погомоніти з нею. Ви ж знаєте, я в конторі не сиджу.
Мотаюся, як скажений. У нас люди душевні, певно,
хтось узяв її на квартиру і без моєї команди.

— Ви що, чимось незадоволені? — запитав Глухов.—
А хто скаржився і відставання пояснював тим, що один,
мов перст, що ні на кого покластися? Агроном — права
рука голови, а Мозгова — вчений агроном.

— Навіщо мені додаткова права рука, Захаре Ми-
колайовичу? Свої власні, слава богу, маю,— хотів жар-
том відбутися Мелешко.— Я в райкомі і трактори про-
сив, хоч би дві-три машини... На реманент заявки подав.
А де воно все? З агрономом і почекалося б, як гово-
рити одверто. Коли ще з такої молоді люди будуть?
От мимохідь чув: прийшла моя, як ви кажете, «права
рука» в ланку, а баби їй сапку вручили — і давай, ка-
жуть, позмагаємося, а вчити нас не треба...

— Ну, а Паша ж як повелася?

— Образилася, мабуть, молоде ж воно, зелене. Не просто, либонь, з такими жінками, як у нас, спільну мову знайти. Мені і то буває нелегко. Ти їх по-доброму просиш, агітуєш, а вони як затяті.

— Я ваш спосіб агітації знаю, Андрію Петровичу. Один тракторист якось розповідав...

— Один! Наче їх у мене хтозна-скільки. Отой, що поскаржився вам, один-однісінький на весь колгосп і є. Спасибі товаришеві Горелову, директорові МТС, забезпечив механізований обробіток. Нічого не скажеш! Дав один старенький трактор...

І того дня, і в наступні думав Глухов, що треба зустрітися з Пашею, хотів почути від неї, як працюється. Якесь неприємне передчуття непокоїло його, і він знов робив припущення, що Мелешко не був з ним до кінця одвертий. «Невже з першого ж знайомства між ними виникло якесь непорозуміння? Мелешко прикидається байдужим, недостатньо поінформованим і чекає, що нехай краще вона поскаржиться в район, ніж це має робити він, авторитетний і немолодий уже керівник».

Працівники райкому, яким Глухов доручив поцікавитися при нагоді, як там поживає у колгоспі імені Першого травня молодий спеціаліст, з чого почала свою діяльність, розповіли йому згодом багато цікавого. Паша Мозгова, виявляється, встигла збунтувати проти себе членів правління і голову. Скрізь вона бачила недоліки, недоробки,— і шукала винуватців. Якщо осот і пирій глушить ділянку, то чия вина, кому нараховано за її обробіток трудовні?

На кукурудзяному полі виявила, що не все воно засіяне високоякісним сортом і не все своєчасно підживлено. Заміряла невикористані великі ділянки — зорані, але чомусь не засіяні, забуті. Бригадири, з якими розмовляла, спершу жваво оповідали Паші, де в них сівозмінна запланована, але самі заплуталися.

Андрій Петрович, вислухуючи одного, другого з тих бригадирів і ланкових, де побувала Мозгова, сердито морщив чоло і ледве стримував гнів. Він бачив — каються його підлеглі, визнають, що з обліком у них зовсім погано. Але чому ж досі мовчали? Чому треба було чекати, поки прийде хтось і почне ревізію? А головне, перед ким змушені червоніти і вони, і він, голова?

Перед дівчиськом, що, може, на те тільки й здатне, щоб каламутити воду, псувати людям нерви?

Недовго мучився Андрій Петрович, недовго шукав вихід із халепи. Не став він вислухувати «ревізорку», не захотів. Попередив офіційно, що надалі забороняє їй втручатися не в свої справи, бо, мовляв, досвідченіші за неї перевіряли колгосп не раз.

«Треба поїхати в колгосп, спитати товариша Мелешка, що він собі думає», — вирішив Глухов.

А на другий день несподівано з'явився Андрій Петрович.

За його словами виходило, що тепер він тільки те й робить, що уладнує різного роду конфлікти між новим агрономом і бригадирами. Толку від Мозгової, мовляв, ніякого, а неприємностей багато. Знову згадав історію з сапкою.

— Не влаштовує мене такий агроном. Поки не дійшло діло до скандалу, переведіть Мозгову кудись.

Глухову неприємно було слухати, він був кращої думки про Мелешка і як про людину, і як про керівника.

Помітивши, що секретар райкому одвернувся і дивиться у вікно, Андрій Петрович посмутнів.

— А Мозгова часом цими днями не була у вас? — стривожено запитав.

— Ні. Не була. Збиралася? Якщо збиралася, нехай приїде. Так, обов'язково нехай приїде. Зранку, звичайно. О дев'ятій завтра чекатиму. Думаю, що все буде гаразд, Андрію Петровичу. Розберемося. Врахуємо обов'язково вашу думку і ваші побажання. Все врахуємо...

Мелешко добре знав Захара Миколайовича Глухова і тому зрозумів, що справа обертається не так, як хотілося б.

Паша Мозгова була в тій самій короткій жакетці, в білій блузочці. Але міську свою зачіску не зберегла, ніколи, певно, було нею займатися. Лице засмагло.

— Ну сідай, Пашо, розкажуй.

— А розказувати особливо нічого. Не справляюся... Не слухають моїх порад, нікому вони не потрібні. Переведіть на якусь нижчу посаду, під чийсь руку. Молода я дуже, щоб самостійно керувати. Я їм кажу одне, а вони посміхаються тільки і посилаються на всілякі об'єктивні причини. Навіщо їм агроном, коли так?

— Ви сідайте, Пашо... Параскові Олексіївно. Дуже мені цікаво послухати вас. Сідайте і розповідайте все.

Те, що він почув від неї, не було для Глухова відкриттям. Район у цілому ще не спромігся запровадити у всіх колгоспах правильну сівозміну, тільки одні керівники не робили з цього таємниці, просили допомоги, а такі, як Мелешко, на словах і на папері все спланували, а фактично сіяли як попало, сіяли хліб по хлібові. Чорні пари, правильне чередування попередників — про це лише мріяти доводилося. У зобов'язаннях бригад намічено було багато агротехнічних заходів, а хто їх виконував?

Мила людино! Тебе добре вчили твої педагоги, які люблять землю, шанують її, як найбільше багатство. І які б важливі пояснення не давати тобі зараз, все одно право захищати землю, не виснажувати, а, навпаки, підвищувати її родючість залишається за тобою, за агрономом.

Ні, він не сказав їй усіх цих схвильованих слів, не виголосив свого монолога перед дівчиною, яка просила-ся відпустити її, але знав уже, що робити.

Минуло кілька днів, і в райкомі зібралися сільські керівники.

Мозгова розповідала про свої перші кроки, про свої плани, і з того, що мала робити, як агроном, які проблеми розв'язувати найближчим часом, впливало само по собі розуміння справжнього стану речей у господарстві.

«Воно, звичайно, без правильної сівозміни, без наукового підходу довго не погосподарюєш, в банкрути вийдеш,— згоджувався з тим, що говорилося, і Андрій Петрович Мелешко.— Хто цього не знає. Але не забувай, розумнице, і про об'єктивні причини!» Він сподівався, що скінчиться і сьогоднішня бесіда так, як уже бувало.

Вислухають на нараді наукову лекцію, доповідь про міжнародне становище, а під завісу слово візьме секретар райкому. І все.

Але цього разу скінчилося інакше. Побажанням Парасковії Олексіївни, а також усім її колегам в інших господарствах великих успіхів в боротьбі за впровадження досвіду науки у виробництво, чесного і неухильного виконання свого обов'язку.

Перший секретар пообіцяв повну підтримку усім агрономам, усім спеціалістам.

Так почався трудовий шлях Парасковії Мозгової багато років тому в Мар'їнському районі, а нині вона удостоєна почесного звання Заслуженого агронома республіки.

А де ж Андрій Петрович Мелешко, що ж з ним?

Прийшов час, і він сам попросився на бригаду. Але «що в іншому колгоспі». І сам вибрав собі той інший укрупнений колгосп «Червоний Жовтень», де, до речі, головним агрономом не перший рік працює його давня знайома П. О. Мозгова.

4. СЛОВО ПРО ПЕРШУ РАЙДУГУ

Як зміцнів колгосп «Червона Армія», той, чиї землі над балкою Лозовою, де мріяв Захар Миколайович поставити ще до війни греблю, як піднявся економічно і переступив через довоєнний рубіж «Жовтень», а з ним пішли вгору «Радянська Україна», імені Тімірязєва, імені Леніна, «Родина», саме життя підказало: пора! Пора, щоб заграли оті «ягорівські» райдуги над полями.

Старомихайлівка — село на підвищеній рівнині. Яри та горби, кам'яністі вибалки. Стечуть по них талі води — і нема. Прощумить влітку злива, а на другий день сухо, ні краплі вологи. До сорока градусів спека з червня до серпня. Дві шахти, що поблизу, відкачують велику кількість підземної води, та й вона, як ті зливи, стікає без користі.

Восени тисяча дев'ятсот шістдесят першого року Захар Глухов сказав керівникам колгоспу, завітавши до артільної контори:

— А що, друзі, пересунемо вашу гору?

Голова Іван Гринцов знав, про яку гору мова. Про ту, що звисає над найбільшою балкою. Ходили ж разом з Глуховим не раз, шукаючи вигідного місця для греблі, вивчаючи, куди похилені ґрунти, куди тече снігова, куди дощова. Готувався нову справу зачинати, але не думав, що так скоро.

Де те все брати — кошти, техніку будівельну?

Та коли Захар Миколайович ось так конкретно й рішуче, наче з викликом, запитав, чи «пересунемо гору», повірив Гринцов: так і буде. Ніколи ще не кидав слів на вітер перший секретар. Присутня при розмові Людмила Климівна Нещадим, агроном артілі, не приховувала свого збудження.

— Невже правда, Захаре Миколайовичу? Тоді негайно посилайте мене на курси. Сама навчуся і людей потім навчу. Овочі на поливі, хліба на поливі! Це ж нове, не знане досі.

Засміявся Іван Гринцов:

— Бистрий народ жінки. Думкою вже у дорозі...

— І практичний,— підтримав Людмилу Климівну Глухов. — Про кадри меліораторів слід подумати уже зараз. Ану, давайте трохи помріємо...

Він цілу годину ділювався своїми думками, малював картини багатирських урожаїв на политих землях. Дивувався Іван Григорович Гринцов: «Коли Захар Миколайович устиг про все подумати?» Адже кілька днів тому вони говорили лише в загальному плані.

Старий керівник районних механізаторів, давній друг Глухова Іван Титович Погорелов з'явився на місці майбутньої греблі з своїми досвідченими помічниками. Оглядали поля над балкою, береги, те місце, куди мала перейти гора.

Ще день, ще два — і ось уже худенький, мов юнак, технік-меліоратор Анатолій Костенко вивів механізований загін на трасу. Потужні машини, схожі на самохідні гармати, врізалися сталевими ножами в гору. Перші кубометри ґрунту з гуркотом посипалися в прірву, а бульдозери, скрепери знов і знов набирали нові порції. Рокотали мотори, перегукувалися машиністи. Сірий пил сідав на машини, на обличчя, на одяг. Легковушки від'їхали трохи, а господарі на місці, вони, здавалось, з насолодою вдихали змішаний запах рушеного ґрунту, мастила і пального, що розтікався над балкою Лозовою.

Восени почали — і до морозів балку перетнула перша в Мар'їнському районі гребля! І перші тисячі кубометрів води, відкачаної з шахт, перші дощові потоки, зупинені греблею, утворили перший став. Отоді-то, свідчать місцеві люди, почалося паломництво на греблю в Старомихайлівку. Голови колгоспів, агрономи. Секре-

тарі парторганізацій і передовики виробництва. З усього району. Потім з усієї області. За тим, як прокладалися тимчасові зрошувальні канали, як укладали трубопровід, як будували регулюючі басейни, стежили сотні очей!

А в червні наступного року перший полив на площі близько трьохсот гектарів у польовій сівозміні. Перший рукотворний дощ! Може, тоді й зародилося свято, яке вже стало для мар'їнців традиційним, Свято першого поливу.

Найчастішим гостем, згадують, був тоді голова колгоспу імені Мічуріна Мефодій Тимофійович Лук'янець. Він всюди заглядав зі своїми правліннями, усім цікавився. Мучив Гринцова: «Покажи, будь ласка, ще раз, покажи все спочатку».

Земля мічурінців поблизу балки Сухі Яли, і це дало їм добрий козир у руки: дзеркало майбутньої водойми, яку вони потім збудували, більше за старомихайлівське.

Услід за мічурінцями звів собі греблю «Октябрь», потім і «Червоний Жовтень», «Радянська Україна», «Донбас», «Родина»...

І пролилися щедрі дощі не з неба над пшеницями, над садами, над плантаціями буряків, картоплі, гороху, кукурудзи.

Дощувальні апарати, мов велетенські птахи-птеродактилі, розкинувши під небом широченні стометрові крила, гордо й упевнено просуваються вперед, струшуючи на землю животворну вологу. Відсвіжені, наснажені нею рослини, здається, вдячно посміхаються колгоспним юнакам і дівчатам, які працюють на поливі. З шістдесяти шести ставків і водойм нині п'ють воду чудодійні птеродактилі, і якби дощ вимірявся гектарами, то можна було б сказати, що на замовлення мар'їнців його випадає одночасно десять тисяч гектарів! Що б сказав чарівник тимківський, дід Ягор, якби побачив, скільки рукотворних райдуг спалахує нині над полями там, де працює першим секретарем райкому його земляк Захар Миколайович Глухов, Герой Соціалістичної Праці, депутат парламенту республіки!

Старі кінокадри, розмови про минуле, про шлях, пройдений мар'їнськими хліборобами за останні роки, — все позаду. А перед нашими очима сьогоднішня Мар'їнка. Під самими стінами міста гуляють морські хвилі. На місці сухої балки голубіє великий став. Спокійне, чисте плесо. Часом то тут, то там скинеться рибина. В прибережних заростях гелгочуть качки.

Осінь. Урожай зібрано. На поливних і на неполивних землях. Ось, тут, наприклад, на узбережжі нового моря, створеного спільно колгоспниками артилей імені Шевченка і «Россия», зрошений гектар дає в півтора-два рази більше хліба, солодких коренів, ніж на суходолі. Чистого ж доходу в грошах іригація, як підраховано, дає в шість разів більше. Створені людьми штучні моря вписалися навечно в древній ландшафт Дикого поля.

Захар Миколайович кладе руку на плече райкомівського шофера, і той звертає під лісосмугу. Акація біла. Стара лісопосадка — пам'ятка про післявоєнний всенародний похід за перетворення природи. Але водоймища змінюють клімат, і скрізь понад ними вже не акації, а верби, дуби, тополі. У багатьох місцях у колгоспах «Україна», в «Родине», в «Октябре» дерева зімкнулися кронами, тут влітку прохолодно і темно, як у лісі.

Біля такого молодого гайка, ровесника першого моря, зупиняємося нарешті після довгих мандрів. Водій відчиняє багажник і з новенького кошика виймає кавуна. Крає його тоненькими скибками, — по лезу, по руках стікає липкий червоний сік, і нам шкода кожної краплини цього пахучого нектару, смачного і сонячного. Білу паляницю Захар Миколайович розрізає сам, і знову ж на всю широчінь ножа. Ось такі велетні «бутерброди» одержує кожен з нас: білий донецький хліб і червоний донецький кавун, — що може бути смачнішого і поживнішого? Пригадується побачена стара кінохроніка, і я запитую у Захара Миколайовича про долю тих людей, які потрапили в кадр. Про Ванярху. Про Нецадим. Про інших, чий прізвища в моєму блокноті.

— Ванярха... Данило Степанович. Ми любили його, всі любили. Можна сказати, що він згорів на роботі. День і ніч у колгоспах, в дорозі. Був, пригадую, такий випадок, — посміхнувся своїм думкам Глухов. — Запитує

обласне начальство у колгоспних механізаторів: «Секретар по зоні часто у вас буває?» — «Ні, ми його не бачили». — «А Ванярха?» — уточнює тоді Захар Миколайович. «О, майже кожного дня!» Ну, Людмилу Климовну ви сьогодні побачите... Вона — головний агроном... Ще ким цікавитеся?

Глухову приємно дивувати мене — один з тих, про кого я запитав, тепер у Москві. Він — міністр. Ще один був міністром на Україні, пішов на заслужений відпочинок. Колишній голова колгоспу — секретар обкому партії. Є колишній агроном — голова одного з облвиконкомів.

І знову ми в дорозі. І нові розмови, нові проблеми. Захар Миколайович говорить про тваринництво. Один з опорних пунктів його — колгосп «Родина». Тут з року в рік виробляється по 600—700 центнерів молока та по 70 центнерів м'яса на 100 гектарів угідь. Головний корм — люцерна. В ній багато рослинного білка, а це дає можливість збільшити вміст протеїну в кормовій одиниці.

Пересвідчуюся, що для Захара Миколайовича немає таємниць і в складній «технології» перетворення кормових одиниць на молоко, він говорить про це з професійним знанням справи, називає цифри, порівнює показники, які свідчать: «мале зрошення» і для тваринництва відкрило нові обрії.

Ще здалеку чути — десь у степу гудуть потужні мотори. Ми спускаємося в долину, потім піднімаємося вгору, і перед очима постає гребля, її хазяїн — колгосп «Родина». Сьогодні гребля має тільки 6,5 метра у висоту, дзеркало її — п'ятдесят гектарів. Але тут і зараз ведуть якісь роботи.

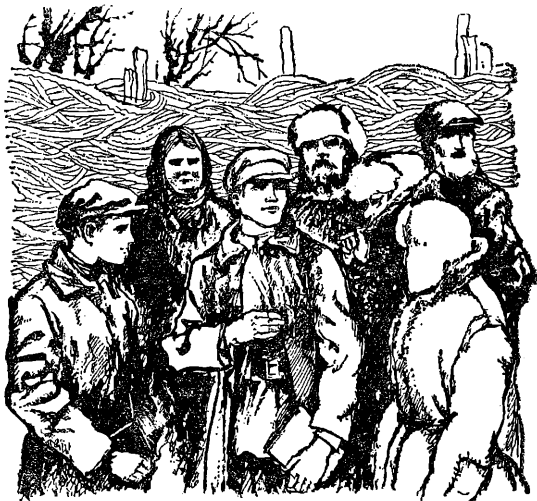
— Сьогодні 50, а завтра... Наступної весни водою ма дасть нам удвічі більше води.

Це говорить Олексій Степанович Литвиненко, голова колгоспу. Тут пізніше, ніж в інших місцях, «запрягли» суху річку Лозову. Десять дощувальних апаратів мають що робити, всі озимі на поливі. Нині «Родина» одержує сталий урожай — більше тридцяти центнерів пшениці з гектара!

Творчі шукання породили новий цікавий задум. І знову на берег штучного моря прийшли механізатори: загін добровольців — з радгоспу, з будівельного управ-

ління ДРЕС, колгоспні шофери. Вони здійснюють новий проект. Рішення просте і мудре: підняти греблю ще на 5,5 метра, рельєф місцевості дозволяє.

Глухов прислухається до того, про що захоплено розповідає Олексій Степанович Литвиненко, він задоволений. Понад тридцять років виношував Глухов свою мрію і ось тепер має чудових однодумців і тут, і по всіх мар'їнських селах. Посушливий край перетворюється їх працею у край голубих озер і дощів на замовлення, у край рукотворних райдуг.

До райкому подзвонили з прокуратури.

— У нас тут цікава знахідка, Павле Кириловичу. Анонімка, котрій більше сорока років. І нам була адресована, прокуратурі.

— Де ж це вона блукала так довго?

— Примостилася собі за сейфом, павутинням обснована.

— Ну й що ж у ній? Я анонімкам не вірю.

— Ця — особлива. Пише людина із Стольного. Друкованими літерами. Видно, щоб почерку не впізнали. Ось слухайте, Павле Кириловичу: «Громадянине прокурор! Як тільки одержите мого листа, одразу ж і робіть щось, бо загинуть хорощі люди. Учора вночі потайки складено список, кого убити, а кого втопити, чию хату підпалити. Каюсь, був і я з ними, а тепер не хочу, не хочу нового гріха на душу брати... Повідомляю вам список, рятуйте людей ні в чому не винних. А не підписуюся я тому, що страшно мені дуже. Довідаються про цей лист, винищать усю родину мою під корінь...»

Голос у трубці, схвилюваний і тривожний, затих, чути було, як той, що читав анонімку, передихнув.

— Ось що, дорогий раднику юстиції, несіть-но листа до мене. Разом почитаємо, гаразд?

З хвилину Павло Кирилович дивився на комутатор, де тільки-но погас сигнальний вогник, потім протер окуляри і почав переглядати папери. Робив свої позначки на щоденному зведенні сільгоспуправління. Дійшов до Стольного, зупинився, підкреслив олівцем якусь цифру. На широкому повному обличчі з'явилася посмішка. Здалося, перший секретар райкому оце тільки-но виставив стольненицям оцінку «п'ять». Вузуваті пальці знову лягли на телефонні клавіші.

— Борис? Машина в порядку — газик? От і добре. Підскоч, будь ласка, до Макошина. Скажеш Віктору Андрійовичу: нехай все кидає і до мене.

Двері м'яко розчинилися, молоденька секретарка з веснянками на обличчі доповіла про відвідувача.

— Нехай заходить.

Синій шевйотовий кітель, з золотою окантовкою, з галунами на рукаві, ще зовсім новенький; обличчя в радника юстиції таке ж чистеньке, добре уходжене, як і його мундир.

А службу, певно, добре знає, зупинився, як тільки переступив поріг. Коричнева папка під пахвою, а рука притислася до стегна, закам'яніла.

— Добрий день, Юрію Івановичу. Сідайте, прошу вас, — гостинно зустрів Павло Кирилович працівника прокуратури. — Давайте... вашу знахідку.

Радник юстиції розкрив папку, поклав її перед секретарем райкому. Сам ще постояв мить, готовий дати пояснення. Лише тоді, як побачив, що хазяїн кабінету взяв листа і зацікавлено розглядає його, відступив на крок і скромно присів на краєчок м'якого стільця.

Павло Кирилович спершу намагався прочитати на поштовому штемпелі дату. Остання цифра була схожа і на дев'ятку, і на нуль. Зате марка збереглася добре, на ній зображено легендарний криголам «Челюскін» серед крижаних скель. Конверт саморобний, з палітурки шкільного зошита, заклеєний хлібом. А ось і побляклий аркушик... «Громадянин прокурор...»

З кожною миттю обличчя Павла Кириловича смутнішало, очі його тьмяніли, хмарилися. Широкі кущуваті брови то вигиналися догори, то опускалися, перелічені в анонімці прізвища вимовляв якось здивовано, окремі

з них повторював уже. голосніше, немовби це були знайомі йому люди.

Машиналино потягнувся до столика, де стояли прикриті серветкою пляшки з боржомом. Налив собі повний стакан, випив пожадливо, ніби тамуючи внутрішню спрагу.

Новий відвідувач увійшов без попередження. Засмаглий, сивоголовий, але з молодим обличчям.

— Можна?

— Просимо, просимо,— підвівся йому назустріч Павло Кирилович, вийшов з-за столу, потис руку й одразу ж звернувся до радника юстиції.— Не знайомі? Це і є товариш, який займається анонімкою, якщо, звичайно, він цього забажає... Маю честь представити вам, товаришу радник юстиції, колишнього військового літератора. Віктор Савич. Чули, мабуть! До певної міри ваш колега. Він, як і ви, спершу досліджує, детально вивчає, а потім уже сідає за стіл і творить. Я свідок.— Секретар райкому повернувся до свого столу, взяв листа і передав Савичу.— Анонімка, якій сорок років. Унікальний у цьому жанрі документ, скажу я вам. От які ми бюрократи, виявляється. Чотирьох десятиліть не вистачило, щоб розглянути сигнал по суті.

— А може, його розглядали, а потім уже загубили? — обізвався радник юстиції, захищаючи, очевидно, честь своєї установи.

...Заінтригований Савич читав похапцем. Він, як допіру Павло Кирилович, то повертався до попередніх рядків, то забігав наперед, уголос називав імена. Далі витяг блокнот і почав ці імена переписувати. Йому не заважали. Павло Кирилович задоволено поглядав на Савича і чекав, що той скаже з приводу анонімки, захоче чи не захоче вести розслідування... через сорок років. Коли Савич поклав листа перед собою й, примруживши в задумі очі, відкинувся на спинку стільця, секретар упевнено, як про цілком вирішене, сказав:

— От і домовились! Стольне ви вже трохи знаєте, Вікторе Андрійовичу, але тут, як я розумію, нова зовсім позиція для спостереження. З глибини нашого віку, з минулого, як із космосу, прийшов сигнал, і нам його треба розшифрувати.

— Справді, дуже цікаво,— похитав сивіючою головою Савич.— Цей лист збудив у мені давні картини,

рідне село. Щось подібне коїлося й у нас... Скільки ж мені тоді було?..

...Спогад, мов спалах уночі, за одну мить бачиш багато. Савичу згадалося, як він жив, командував групою неозброєних комсомольців, котрих називали бригадмілівцями. На дванадцять осіб — один наган і сім патронів до нього, виданих під розписку уповноваженим карного розшуку з Покотилівського підрайону Волошонком. Тоді саме у місцевому лісі об'явилася банда розкуркулених, очолювана душевно хворим інвалідом з Дону Павлом Леоновим. Тому невдатному «отаманові» вдалося пограбувати кооперативну підводу, на дорозі між Бабаями та Яструбівським лісом та ще, здається, розігнати комсомольське весілля. Складено було й список, кого мають бандити скарати насмерть. Усі місцеві сільські активісти: парторг Василь Забара, голова сільради Іван Муляр, колишній котовець, нагороджений орденом Бойового Червоного Прапора Омелян Ольшанський, Волошонок з карного розшуку, Андрій Хміль — дільничний міліції та він — Віктор Савич. То був рік, коли ліквідували в їхньому селі куркульство, як клас, а воно взяло та й пішло у ліс, прихопивши двостволки й обрізи. Погрожувало звідти селу, яке стало на шлях суцільної колективізації. Усе, правда, скінчилося до першого снігу. Приплентався якимсь уночі Леонов сам один на «переговори», з ним розмовляли у Савичевій хаті, так що він усе чув і все бачив. Қаявся Леонов, просив у Василя Забари пощади, і її йому пообіцяли при умові, що він усю свою ватагу обеззброїть і передасть сільській владі. Так воно потім і сталося. Завів ватаг свою банду до однієї хати, роздобув горілки і харчу, повпивалися на радощах, що в теплі... Отоді-то й подав сигнал Леонов, а міліціонери та комсомольці, серед котрих був і Віктор Савич, враз удерлися в хату й пов'язали без пострілу усіх до одного, ще й для «порядку» самого отамана.

А як усе скінчилося в Стольному? Як у сусідніх селах, згадуваних в анонімці — у Бірківці, Макошині, Слобідці, Дяговій, Блистівій? Що сталося з тими людьми, яких хотів врятувати невідомий автор листа?

На це відповів Савичу Павло Кирилович:

— Є ще учасники й свідки тих подій. Ми їх, Вікторе Андрійовичу, розшукаємо. Декого і зараз назву.

Записуйте: у Мені проживають Юрченко Федір Федорович, Максименко Олександр Микитович. В Стольному — Проходець Панас, Гамза Семен, в Блистовій — Нижник Павло Овсійович... Зустріньтеся й поговоріть. Вони обов'язково назвуть ще багатьох інших. Отак потроху й розшифруєте знайдену анонімку. Це ж, Вікторе Андрійовичу, невигадана повість. Літопис нашої боротьби за нове життя на Поліссі.

...Віктор Савич у той день записав у своєму блокноті ці слова, і вони, як перші цеглини в фундамент будови, міцно лягли йому в душу.

Коли Савич був у Стольному два роки тому, почув, що зовсім недавно у місцевому колгоспі «Праця» гостювали чехи. Шкодував тоді, що прогавив цікаву подію. І раптом чехи нині знову прибули. В конторі Віктору Савичу сказали — всі там, у Палаці культури, і голова, і секретар парткому. Дивитимуться кінострічку місцевих аматорів. А може, навіть і кольоровий документальний фільм, створений столичною кінохронікою. Ще на екрани він не вийшов, але ніби столянцям обіцяли показати, адже вони герої цієї стрічки.

Останнім часом свято за святом. Відсвяткували п'ятидесятиріччя Стольненської парторганізації, та ось вже Ленінський ювілейний рік — сторіччя з дня народження великого вождя. За всіма показниками «Праця» — одне з кращих господарств у районі. Не дивно, що сюди їдуть, як на прощу. Хочеться на власні очі людям побачити, за які такі успіхи присуджено столянцям перехідний Червоний прапор і Ленінську ювілейну грамоту.

А в Стольному, в колишньому графському селі, є справді на що дивитися. Там, де за високою брамою височів колись похмурий панський палац, стоїть нині чудовий Будинок культури. Неповдалік від нього триповерхова десятирічна школа, і в тому ж ряду цілий квартал новеньких цегляних будинків, які належать господарям колгоспного Стольного — механізаторам, тваринникам, агрономам і вчителям. Із старих будівель, які належали відставному царському вельможі, залишилися тільки стайні; вони нині аж ніяк не вписуються в архітектурний ансамбль і, певно, скоро зникнуть.

Віктор Савич опинився в залі. Зеленими, блакитними, червоними вогнями світився екран, миготіли кінокадри. По-святковому вбрані люди, серед котрих багато жінок, зібралися біля високої стіни з викарбуваними на ній прізвищами. Ага, це список загиблих у роки Вітчизняної війни на фронтах і в підпіллі. Золотими літерами викарбувано: «Гамза». «Бут». «Бредюк». «В'ялько». Знов і знов повторюються популярні у цих краях прізвища, тече кам'яна стрічка, довго залишається в кадрі. Бо В'яльків і Бредюків, Бойків і Мироненків, що впали за рідну землю, кількасот. Промовляє до односельців, які зібралися на мітинг, секретар партійного комітету колгоспу Павло Іванович Товстоног. Бойові і трудові нагороди прикрашають груди комуніста і воїна, бідняцького сина Товстонога, і такі ж знаки пошани і слави у багатьох із тих, кого бачить Віктор Савич на екрані. Секретар парткому називає цифри: понад тисячу стольненців пішли на фронт у перший же день призову — 12 липня 1941 року. Менша половина з них повернулася назад. А скільки героїв полягло ще в роки громадянської! А в роки колективізації! І знову прізвища, прізвища... Віктору Савичу здалося, що названо і тих, про кого йдеться в анонімці: Микола Борщ, Петро Бут, Олексій Щербина, Степан Пуховий, Тихін Бендя. А може, то йому тільки почулося.

Сеанс продовжується. Могутні екскаватори розчищають дно загаченої ділянки Думниці, поглиблюють джерела, звідки вона витікає. На дорогах, що ведуть до села, на греблях — скрізь працюють механізми: бульдозери, екскаватори, котки, автокрани. А скільки автомашин усіх марок — і старих, і зовсім нових, гігантів білоруського заводу.

Очі вже звикли до напівтемряви, і Віктор Савич бачить і гостей братньої Чехословаччини. Вони поперед, десь у п'ятому, здається, ряду: принишкили, зосереджено стежать за екраном, щоб нічого не прогавити. Товстоног, Берізко Іван Кирилович, голова колгоспу, механізатор Герой Соціалістичної Праці Павло Іванович Шишига — теж глядачі, вони сидять між гостями, але одночасно то один, то другий з них з'являється і в кадрі. Фільм про них, ветеранів праці, і про молодь, яка творить свій подвиг нині. Особливо подобається гостям, як це помітив Савич, епізод, де зафіксовано

зустріч партійного ватажка з сином, що приїхав з далекого гарнізону.

«Ні, сьогодні, звичайно, не доведеться займатися розшифровкою анонімки»,— думає Савич, але вже й ті події, що на екрані, допомагають йому. Савич ніби зіставляє в думках минуле і сьогодення.

Свято є свято, і з Палацу культури усіх запрошено за щедрий стіл. Вацлав Снетку, секретар Окружному КПЧ з Західно-Словацької області займає місце поруч з Павлом Кириловичем Сичем. Праворуч від нього член ЦК Мирослав Кроужек, далі Станіслав Трмал, Іржі Халупа. Розмова йде про комуністів Стольного. Вацлав Снетку записує: в 1919 році їх було 5, під час колективізації — 12, перед війною — 23.

— А тепер? — цікавиться Снетку.

— Тепер нас 109,— відповідає Павло Товстоног.— Тричі народжувалася наша парторганізація і тричі майже повністю гинула — від рук білогвардійців і націоналістів, від кайзерівських окупантів і гайдамаків, від фашистів.

— Ви — як птиця фенікс! — згоджується Іржі Халупа і цікавиться, яким був матеріальний збиток від останньої окупації.

— Маємо точний підрахунок. Двадцять два мільйони в сучасному обчисленні. Порівняйте. Навіть нині валова продукція дає нам щорічно лише два з половиною мільйони. Ціле десятиріччя треба на покриття збитків...

— Прошу, який у вас чистий прибуток? Ну, скажімо, за минулий важкий на погодні умови рік?!

— Дев'яносто тисяч... Ми народ, як бачите, грошовитий,— посміхається голова колгоспу Іван Берізко.

І знову Вацлав Снетку:

— У нас на колгосп припадає приблизно 500—600 гектарів. А у вас?

— Шість тисяч п'ятсот. В цьому відношенні ми багатші за колишнього графа. Йому належала в Стольному тільки одна тисяча десятин.

Дружня розмова ведеться довго, гості цікавляться стабільністю і рентабельністю колективного господарства, їм хочеться переконатися, що Стольне не виняток, не якийсь показовий острівець серед моря зовсім інших, слабших. А може, це просто своєрідний екзаме́н з конкретної економіки для місцевих товаришів? Ну що ж,

і Павло Іванович Товстоног, і Берізко Іван Кирилович виявилися справжніми керівниками, озброєними наукою, підкованими і в питаннях планування, і в нелегких проблемах постійного підвищення рентабельності господарства, щорічного зниження собівартості продукції. Це вже не просто ентузіасти, які інтуїтивно намацують вірні шляхи, це ті, що без арифмометра, без точних розрахунків не підуть на будь-який ризик.

Гості задоволені. Задоволений і Павло Кирилович, партійний керівник району. Дає свої наслідки «Мала Тімірязевка», як назвали постійну школу керівних кадрів, створену кілька років тому при районному Управлінні сільського господарства. Віктору Савичу навіть здалося, що перший секретар підморгнув йому з цього приводу, нагадуючи про ту розмову, яка виникла у них якось раніше: секретареві тоді не сподобалося, що він, Савич, без особливого захоплення поставився до місцевої «Тімірязевки».

Чехословацькі гості поїхали. Віктор Савич залишився. Ночував у старому приміщенні контори. Його збудили голоси дітей. З вікна видно широку вулицю з купами білого піску, щебеню. Мовчать умиті нічною росю бульдозери, які гуркотіли допізна. Тут прокладають нову дорогу. Але зараз робітників на трасі немає, ще рано. Свіжу колію по утрамбованим котками піску проклали возики з малечею. Напівсонні хлопчики й дівчатка прибули у дитячий садок на цілий день. У ранковій тиші дзвенять-переливаються дитячі голоси, мов пташиний щебет. З найдалшої бригади наймолодших громадян привезла знайома Савичу сіра правлінська «Волга». Начальство сяде на неї пізніше, «Волга» обслуговує не лише голову, маршрути худенького шофера Володі і ближні і дальні. Але завжди, як звечоріє, має він забрати звідси свою постійну клієнтуру. До речі, і сам Володя не так уже й давно одержав паспорт і права водія, він добре пам'ятає ті дні, коли тюпав по роз'юшеному шляху через усе село в оцей дитсадок, тюпав не нагодований мамою, бо з хлібом у ті роки було сутужно, особливо навесні, а в садку випікали свій, пшеничний і пахучий. Володю не возили ні легковою машиною, ні возиком, бо нікого не возили. Ще не мав колгосп свого автотранспорту, а живе тягло працювало від

темна до темна, накручуючи на своїх «спідометрах» десятки кілометрів щодня.

Віктор Савич мимоволі про це думає зараз, прислухаючись до веселого гамору, згадує добре обладнані класи Стольненської школи, де побував учора разом з гостями братньої країни. Шкода, не бачили гості цікавого експонату сільського музею, а він, Савич, добре простудіював рукописний літопис, перший запис у якому зроблено майже сто років тому. Сидів тоді над ним цілу ніч. Читав і виписував собі все, що могло придатися для майбутньої книги про поліщукив. Нотатки носив із собою в польовій сумці, з якою не розлучався. Ось і зараз зошити перед ним, і йому пригадується, що є там відверті зізнання автора літопису про тогочасну Стольненську школу...

Вмивався надворі під комбінатівським рукомийником, низеньким, зручним для малечі. За парканом серед яблуневого саду дивився в небо дерев'яний космічний корабель. Гойдалки і каруселі теж були схожі на кабіни літаків, на ракети. І на майданчику розваг, бач, коників майже не видно, вони поступилися місцем сучасній техніці. Савич таки знайшов потрібний блокнот. Ага, ось і той запис, датований 1893 роком. «С 10-го числа школа грамоты открыта в доме землевладельца, местного благотворителя Григория Ивановича Шевелева, вблизи церкви. Две старые скамьи по моей просьбе отпустил из монастырского училища попечитель оного М. Рудаковский».

І другий запис: «Октябрь, 20. До сего числа дети исправно посещали школу. Появился какой-то злоумышленник, который пустил ложные слухи, будто бы за помещение от каждого школьника будет взиматься плата в количестве 1 рубля за учебный месяц. Некоторые дети оставили школу, несмотря на то, что приходской священник неоднократно разъяснял своей пастве нелепость ложных слухов, выходящих из уст людей коварных — врагов всего хорошего».

І знову цікаве свідoctво:

«С 7 марта псаломщик Петровский переехал со своим семейством в Городище. С этого времени прекращены занятия в местной школе, в которой состоял учителем псаломщик Петровский. Об этом своевременно сообщено Сосницкому отделению учительского совета

с просьбою выслать учителя для школы, т. к. в означенной школе заниматься было некому, ибо оставшийся псаломщик Каминский малограмотен и неспособен для ведения школьного дела. Школа существовала без всяких средств в приюте для нищих».

А ось і резюме. Ось що думає піп Петро Лебедев про столянців взагалі, про їх культурний і моральний рівень. «Во время совершения литургии пел хор певчих, состоящий из местного юношества. Пение отличалось до безобразия крикливостью, что вполне удовлетворяло вкусу деморализованого Стольного, сего простого народа. Присутствовавшие в храме, кроме благородных дворян, некоторых немногих почтенных стариков из простого народа, насколько я сразу мог заметить, положительно не умеют держать себя в храме божьем. Без всякой надобности переходят с одного места на другое, толкают друг друга, громко разговаривают между собой, улыбаются и т. д. и вообще ведут себя крайне безобразно».

Можливо, саме ця оцінка, яку давав прихожанам Петро Лебедев, і вивела його в «люди», бо дуже скоро вередливий пастир робить у «Літописі» і такий запис про самого себе: «Получено 15 декабря распоряжение Епархиального училищного Совета, утвержденное Его Преосвященством, согласно которому священник Андреевской церкви м. Стольного утвержден наблюдателем церковноприходских школ в 3-м благочинном округе Сосницкого района».

...Ще вчора Віктор Савич бачив: у школі закінчуються останні приготування до нового навчального року: фарбуються двері, миються вікна, натирається підлога. В пришкільному садку, на дослідних ділянках поралися юннати. Це їхні квіти були вручені гостям із Чехословаччини. Сьогодні юнаки і дівчата прокинулися теж рано, вони квітами оздоблюють школу. Скрізь червоні і голубі прапорці, портрети. Відчувається, що мине кілька днів і двері сільського храму науки розкриються перед онуками тих, кого піп Лебедев назвав «деморалізованими».

Приємно вранці пройтися сільською вулицею, бачити, як починається трудовий день сучасного хлібороба. У гаражі вже гудуть мотори, шофери один за одним виводять свої лайнери. Фуркоче рейсовий голубий авто-

бус біля крамниці, на ньому табличка: «Стольне — Чернігів, через Мену — Березне». Пасажирів небагато, всі, хто мусить працювати — працюють, але кому дуже треба їхати, будь ласка. Прибув з Березного автофургон, з нього вивантажують свіжий хліб. Цистерни з молоком важко погойдуються на пружних ресорах, доярки вже впоралися, і їхня продукція за якусь годину перетворюватиметься на комбінаті в масло, сметану, сир, в смачні кефіри та ряжанки. З колишніх стаєнь панських вивантажують дебели мішки з комбікормом, тут пахне жмихами, травами, трав'яним і хвойним борошном. Через вулицю перегукуються два радіорупори: говорять одні і ті ж слова, але до вуха вони потрапляють не одночасно, наче навмисне диктор повторює, щоб краще запам'яталося. Київ передає останні новини і все більше про хліб, про те, що у важких погодних умовах зібрано на соціалістичних ланах України добрий урожай.

Знає Віктор Андрійович, що в конторі зараз ні Березка, ні Товстонога немає. Вони на виробництві, повернуться трохи пізніше, тому вирішує поговорити з комсомольцями. Петро Максимець — санітарний фельдшер місцевої лікарні, нещодавно обраний секретарем. Петро саме пише звіт про авангардну роль комсомольців. В осередку майже дев'яносто комсомольців-виробничників, а ще є 100 учнів і 16 учителів. Про кожного хочеться згадати.

Та й у Савича інше питання, хоч і воно стосується стольненських комсомолят. Тих, що з покоління двадцятих років.

— Аякже, звичайно, знаємо. Чули і про Миколу Борща, і про Бута Петра. Та докладніше, мабуть, розповість вам Панас Прокопович Проходець. Він їхній ровесник. Ходімо. Панас Прокопович працює в сусідній кімнаті.

Одразу згадується: Панаса Проходця названо і в старому листі. Може, це той самий. Отже, він живий, не загинув. І ось уже Савич стискає руку людини з анонімки.

— Так, ми разом вступали до комсомолу. Микола Борщ був моїм другом. Признатися, я все життя каюся, що не встеріг чудового ватажка молоді. Він загинув трагічно... А міг і не загинути.— Савич добув з польової сумки пожовклу анонімку, розгорнув її перед

Проходцем, той став читати, але потім зупинився схвилюваний несподіваністю. Взяв із шухляди свої окуляри. Кілька хвилин панувала тиша, нарешті Панас Проходець глибоко зітхнув.— Тут ще немає його напарника... Олександра Шлейка. У той день їх обох не стало... Я добре, дуже добре все пам'ятаю. Ми інколи втрачали пильність, виявляли необережність. І ховали бойових друзів... Ось тут згадано Олексія Щербину. Знав і його... З нашим Миколою дружив, вони познайомилися в окружкомі, листувалися. Олекса був робселькором. У своїх кореспонденціях згадував Колю і ще декого з наших. Скрізь тоді було однаково важко, але й однаково цікаво працювати. Колективізація! Вона, власне, тільки починалася...

...Того ж вечора Панас Проходець, офіцер запасу, активний учасник боїв з бандами в році двадцять дев'ятим і з гітлерівцями під час цієї війни, розповів про свого друга-комсомольця, одного з тих, що названі в анонімці. Микола Борщ, виявляється, таки загинув... Йому не виповнилося й двадцяти років.

ОПОВІДЬ ПАНАСА ПРОХОДЦЯ

Товстоноги, Власенки, Шостаки, В'яльки і Мироненки, Бредюки... Багато і тепер на Поліссі таких прізвищ. Родовід іде ще від тих спадкових хліборобів, які на графській землі свій кріпацький піт проливали, а потім виборювали собі зі зброєю в руках і землю, і волю, і кращую долю. Зі Стольного в роки громадянської вийшли прославлені командири, бійці-кіннотники Іван та Дмитро Саєнки, Онуфрій Власенко, Микола Голубцов, Гамза Семен, Олійник Євмен... Слава їхня і честь живе і в ділах нащадків, з гордістю називають онуків і правнуків спадкоємцями чесних солдатів революції, зачинателів нового життя в глухих селах понад Десною. Ні, не з неба впали вони! «Что касается жителей самого Стольного,— записував піп Петро Лебедев у «Літописі» (а потім і на окремий аркушик крамольників переписував і відправляв його по начальству),— то здесь имеется больше злых людей, чем добрых. Выдающимися недобрыми людьми следует считать,— доповідав він уже напередодні революції,— отставного сол-

дата Василя Ігнат'євича Шостака, его брата Івана Шостака, его приятеля Ксенофонта Антоненко, Фому Вялька, Трифона Мороза, Уара Тосенка и им подобних лиц. Из жителєй Стольного особенной беспощадностью отличаются обитатели улицы Морозовка, где живет самый главный деморализатор Василий Шостак,— враг церкви, школы, благотельного прихода и... государства». Ні, піп Лебедев не називав «выдаючимися недобрыми людьми» місцевих глитаїв, які заодно з поміщиками та графами дерли шкіру із своїх односельців. Не згадував пастир і тих, хто групувався навколо нього, навколо церкви, таких як Григорій Ример, Носовець, Омелян Бредюк, як хуторські куркулі Іван Нашивайко, Хрущ із синами, що вчилися десь у Києві на священнослужителів, а стали бандитами.

Але вони обізвалися самі, нагадали про себе в роки колективізації.

...Згадує колишній комсомолец Панас Проходець давнє і ніби висвічує з сутіні минувшини події, що їх сколихнула та знайдена анонімка.

...Микола прийшов додому пізно, він з комуністом Олексієм Титовичем Бредюком перевіряв сторожів біля комор із хлібом та на конюшні. Сестра Саша подала йому записку.

— Довго чекав той незнайомий хлопець? — Микола Борщ з цікавістю розглядав досить дивнє послання, підписане однією літерою «С».

— Подався од нас, як стемніло. А то лежав у садку під яблунею і немовби ховався від когось.

— І нічого тобі не казав? Для чого я потрібний «друзям з хутора», як він пише.

— Нічогісінько. Мені здалося, що він не з добром явився.

— А чому ти не порадила йому знайти мене в сільраді чи в колгоспній конторі?

— Радила, але хлопець сказав, що тут дочекається.

Саша старша від Миколи, але так уже повелось в них, що і вона, і брат Іван, майже Миколин ровесник, вважають авторитетом для себе середульшого в сім'ї. Другий рік як Микола секретарює в комсомольському осередку, його часто викликають то в Березне, то в Сосницю, і звідти він щоразу привозить важливі для села новини. Особливо ж відзначився Микола Борщ, як

пішли описувати за невиконання плану хлібоздачі куркульське господарство Омеляна Бредюка. Біля хвіртки зупинив усіх хазяйський син Михайло, широкоплечий, з потемнілими від злості очима. Аж сюди притягнув він дровітню, навмисне розкидав навколо неї дрова, а колун тримав у руках.

— Клич, Михайле, батька. Така, значиться, справа. Або гроші і хлібець давай, або опишемо майно. Маємо ось постанову,— об'явив Михайлові Бредюку секретар сільради.

— А як їх дома немає? Я ж не хазяїн...

— Є, Михайле, є дома Петро Омелянович,— наплягав секретар.— Як підходили, то він з вікна визирав.

— Кажу — нема! — опутивши очі, стояв на своєму Михайло.

Семен Прокопович Гамза, колишній щорсівець, й собі насупився, виступив наперед.

— Як нема... то й без нього справимось. Пускай, хлопче, по-хорошому.— Він ступив ще крок, і саме тоді Михайло раптом випростався, стис колуна. Тієї ж миті Микола Борщ взяв його за плечі, відштовхнув у двір. Сказав куркуленкові різко:

— Не жартуй, Мишко, ми ж не на вечорницях з тобою, де можна по-всякому своє парубоцтво показувати,— потім узяв колун і кинув його іздовому сільрадівської брочки.

Вже не в першому куркульському дворі побувала комісія, і всюди не так уже й важко було знайти схований хліб, навіть закопаний у сиру землю. У декого намащували залізними щупами по дві-три ями в клуні, на городі, а то в сінях або в кухні, де тримають звичайно у невеликому погрібнику запаси картоплі, овочів на кожен день.

Не дочув старий Петро Бредюк, що там їм казав син, вилаявся тільки грубо на його адресу, назвав у душі щеням. «Не в мене пішов, вилупок. Я не так у двадцятім розмовляв з комнезамом»,— і, спересердя відкинувши ногою стільчик, вихопився з хати.

— Здрастуйте, люди добрі! — голосно кинув ніби й звичайні слова, а вони впали на прибулих важко, мов мерзле груддя.— З чим бог послав, чи то пак... забув, що ви ж без бога живете. Що вас пригнало сюди, який вітер?

Секретар сільради і йому сказав те саме, що допіру Михайлові, навіть постанову сільської Ради зачитав.

— Так! А печать є на твоїй бамазі?

— Є і печать.

— А підпис? Хто підписав мені оцей вирок? — червонів, наливався кров'ю.

— А хто ж — Бредюк і підписав. Олексій Титович Бредюк. За голову, значиться, підписав, котрий відсутній на даний момент.

— Ага. На даний момент... А ви поспішаєте дуже. Славно. Виходить один Бредюк закопує живим у землю другого... свій свого. Щоб чужі духу боялися. Чуєш, сину. Од Бредюка Олексія ці браві гості. Знову від нього, як у революцію... Ще тоді хотів турнути нас з дороги, вислужувався перед... мати його за ногу. Шкода, не поквитався здуру, як зустрівся з ним тоді в Думницькому лісі... на вузькій стежці.

— Громадянине Петро Бредюк, — обірвав спогади хазяїна Семен Гамза. — Ваші слова ми запам'ятаємо, спасибі, що були з нами одвертими хоч цього разу. А зараз повторюю: внесете ви податок? Здасте сто пудів хліба, як належить? Чи... описувати?

Похитнувся Бредюк, захитався. Прорік, немов самого його забирали, а не по зерно прийшли:

— Будьте ви прокляті, голодранці! Ось вам гроші! — Смикнув торбинку з кишені, мотнув нею у повітрі, і під ноги людям посипалися самі мідяки. — Беріть, настав для вас, — потім випростався, набрав повні легені повітря і застогнав, здіймаючи вгору руки. Рушив до брами, але, зробивши кілька кроків, повернув круто кудись убік. Вискнула хвіртка садова від його чобота, зелена сутінь вихлюпнулася йому назустріч та й сховала в собі. А Михайло одійшов, ліг на топчан під розлогою шовковицею, над якою гули бджоли, ніби збайдужів до всього на світі. Чужі кроки долинали до нього то зліва, то справа, то від гнойовища за сараєм, то від клуні. Потім почув: загомоніли голосніше, збуджено. Продер очі. Заціпенів: «Знайшли-таки те, що шукали». Мов п'яний почалапав до них. Микола Борщ вправно орудував трійчатами, розкидаючи гній саме там, де мала бути схованка. «Програли ми з батьком. Не допомогло і те, що прорік гній бур'янцем зверху». Один з прибулих уже запряг їхнього світлолобого коня Гайдамаку,

другий накривав старанно воза новою повстю, не питаючи ні в кого дозволу, наче і кінь, і повсть, і зерно, яке зараз почнуть виносити з ями, належали по закону їм, а не Бредюкам. Микола Борщ носив тугі, дебели лантухи, згинаючись під ними, і, здавалося, робив свою справу весело, наче оце він особисто розбагатів, а не для громади старався. Ось із одного мішка цвіркнуло зерно, підскаочив Семен Гамза, заткнув віхтем соломі дїрку, а те, що було на землі, став збирати. «Дивися, який живучий,— подумав про нього Михайло Бредюк із задрістю.— Зажили, виходить, як на собаці, сліди від шабельок гайдамацьких...»

До пізньої ночі товклися на садибі і в хаті, переписували реманент, оцінювали будівлі. Давно повернулася з пасовища мати, Михайло чув, як вона сварилася з Семеном Гамзою, і ніби не за те попрікала, що майно описували, а що низькі ціни визначили. І гірко, і смішно стало Михайлові, він аж плюнув спересердя, увійшов у хату. Чув, як запропонували матері поставити свій підпис на протоколі. І що їй на схорону те і те передається, попередили і знову дали розписатися. Образливо було, що на нього не звертають уваги, ніби й немає Михайла зовсім, ніби особисто йому нічого тут не належить.

От уже, здається, і впоралася комісія. В скриню зазірнув Микола Борщ ніби так, для порядку, одяг перекидав з місця на місце, обмацував кишені кожухів, шукав чогось. І таки знайшов якусь цяцьку, замотану у дівочий рушник. Став розмотувати біля столу. Ага, це золотом обшиті погони козацького урядника. Але замість царської корони на них — тризуб петлюрівський.

Семен Павлович Гамза спокійно запитав у хазяйки:

— Петра Омеляновича добро?

— А чие ж... Я на війні не була.

— А що — запишемо і це до протоколу,— мовив розсудливо Семен Гамза.— Ціни ніякої погони не мають, однак прояснюють дещо... І для музею в майбутньому можна буде використати. Яка тільки погань над народом не збиткувалася.

...Разом з Миколою Борщем від комсомолу брав участь у комісії і Панас Проходець. Коли верталися від Бредюка, Микола сказав йому переконано:

— Якщо беріг він тризубець, то береже і зброю. На нас. Сам по собі тризубець не стріляє.— І розповів тоді Микола про те, що чув в окружкомі комсомолу. Від куркульського терору впало багато товаришів... В Ольшаному під Сосницею ще в 1928 році загинув секретар партосередку Іван Рисак. Тоді саме починалася там колективізація, а сільраду очолював ворог, учасник підпільної банди Маркіян Скиба. Він прикидався активним борцем за колгосп, за нове життя, брав участь у всіх важливих нарадах, засіданнях, все знав. Зрозумівши, що комуніст Рисак користується великим авторитетом серед бідноти села і що він поведе їх за собою, Скиба склав план нападу на нього, а заодно і на комсомольського ватажка Олександра Кугура. Виконання вироку поклав на багатія Семена Лавриненка; а той залучив ще кількох своїх поплічників.

...Теплої травневої ночі Іван Рисак помалу йшов вулицею. Гули на вишнях хрущі, пахло медовим пилком, ще не зібраним бджолами. Якись птахи пересвистувалися в кущах на кручі, а з того боку, де стоїть його хата, чулися співи. Парубки виводили голосно, а дівчата то озивалися, то примовкали, наче соромлячись слів старовинної пісні: «А я свого милого налігала та й повела на базар, до терниці прив'язала». Стиха підспівував й Іван Рисак. І йому ніби полегшало. Стала забуватися щоденна клопітня в товаристві спільного обробітку землі, яке от-от мало реорганізуватися, стати артілью. Виникло багато проблем: на яких умовах приймати новеньких, якими привілеями користуватимуться ті, що були фундаторами тсозу, приймати усю сім'ю чи окремо кожного дорослого. Син хоче, а батько ні, ще не надумав. А кінь у господарстві один, а віз один. І ніхто до пуття не знав, як бути. Уповноважені з округу і ті вагалися. Дзвонять кудись, радяться, щоб не помилитися, бо знають, що вже колись було таке: створили комуну, жили, як солдати на котловім утриманні, а потім пересвідчилися, що поспішили, що не з цього треба починати. Тепер дбали про створення артілі: на таку форму господарювання націляла преса, про це директивно говорилося на партійних нарадах у Сосниці.

Змовкла одна пісня, виникла друга, цього разу сумовита. «Ой машино, ти залізна, куди милого завезла». Ближче, ближче колоди, на котрих зібралася молодь.

«Нічого,— думає собі Іван Рисак про ті колоди,— ось почнемо хазяйнувати по-новому, побудуємо клуб... Кінокартини привозитимуть. Радіо говоритиме.— Йому подобалося слухати, як бував у окружному центрі, коли раптом звичну тишу порушував голос, що виривався з чорної, схожої на грамофонну, труби: «Пролетарі усіх країн, єднайтеся! Говорить радіомовна станція наркомпочтелю на хвили...» А потім ще якоюсь іноземною мовою: «Пролетарію, дечію й ляндю унуїджо...»— Буде така труба й у нас,— переконував себе секретар комячейки Іван Рисак. — Дайте тільки трохі...»

Назустріч йому від гурту відокремився хтось, здається дівчина. Світла хустка на голові із зав'язаними під бородою кінцями. В руках букетик квітів.

Зирнулися у сутіні — очі в очі. І раптом з букета — вогонь і короткий ляск. Потім ще один постріл, ще...

Урвалася пісня. Для Івана Рисака одразу й навіки. А той, хто стріляв у секретаря комячейки, гайнув у садок. Продирався навпростець, ламаючи куші, і зник у кручі. За вбивцею побігли двоє чи троє, ніхто так і не зрозумів — доганяють його чи то тікають спільники.

Парубки взяли на руки Івана Рисака — впізнали його,— понесли в хату, усього ж десяток кроків залишалося до неї, а не дійшов.

Наче на пожежу вдарили у дзвін. Хвилин п'ять безперервно гула, розривалася церковна мідь, і важко було зрозуміти — людей скликає дзвін, щоб не дали зникнути вовкулакам, чи то ворожа засторога, що й іншим те буде, хто насмілиться продовжувати справу загиблого Івана Рисака.

На другий день з'явилася міліція, свої ж поліщуки — колишні щорсівці та примаковці. Розпитували в людей, як те все сталося. Назвав, певно, хтось сміливіший ім'я того, хто переодягнутим, ніби для сміху, крутився серед молоді ще звечора. Міліціонери почали людей викликати і серед багатьох інших і того, на кого найбільша підозра. Вишикувалося недалеко від страшного місця рівно тридцять чоловік. З автомашини випустили вівчарку на короткім ланцюжку, повели спершу туди, де на землі залишилися сліди злочину, а потім дали їй волю, попустили ланцюжок. Крутнулася вівчарка, нагнула голову. Важко хитаючись, наче п'яна, сама по-

тягла до шеренги. Першого, другого обнюхала, дали заскавчала й кинулася до Семена Лавриненка. Аж на груди йому поклатала лапи і гав... гав... гав...

Зблід і закам'янів Семен Лавриненко, поточився, ноги відмовилися йому служити. А таки відразу ж і зібрався з силою, вхопив пса руками за горло.

— Облиште, Лавриненко!—кинувся розбороняти провідник, з усієї сили потягнув повідок до себе. — Назад, Князь!

Здивовано і разом з тим з надією дивилися на поєдинок ті, що стояли в шерензі. Що там не кажи, а цей Князь розумне створіння. Міг же на кожного кинутися, і тоді доказуй свою непричетність.

Вдруге повів міліціонер вівчарку на страшне місце. Тонкий хвіст її дрібно, дрібно тремтів. Знову все повторилося. І аж заскиглив від страху і злості Семен Лавриненко, і захиталася шеренга, здалося, от-от простягнуться десятки рук до злочинця і неминуче відбудеться самосуд, бо це ж він, глитаї з глитаїв, стара контра, пролив кров, увірвав життя хорошій людині, посиротив трьох дітей безневинних. І через нього змушені чесні селяни стояти в цім строю підозрілих, приймати таку осорому.

Повели Князя і втретє, мабуть, так годилося робити, щоб не помилитися, не взяти гріха на душу. І втретє вівчарка знайшла Лавриненка. Загавкала знову, ставши як стій біля нього на варті, а потім тихо завилала, мов на покійника. Він не просився, не закликав людей Христом-богом вірити йому, а не псові, затих, наче йому заціпило. Два міліціонери стали обіч нього, тримаючи наготові нагани.

— Просимо пробачення, товариші, що довелось вас турбувати. Ви вільні. Можете йти додому. Усі вільні...— Начальник оперативної групи із шпалою на петлиці зняв картуза, хусточкою витер його всередині, певно, упрів добряче. Наказав щось провідникові і той, нахилившись до Князя, погладив його і через мить раптом мовив якесь слово. Князь незадоволено покрутив головою, невесело гавкнув: «Чого вам ще треба від мене, хіба я не знайшов убивцю?» Та провідник наполягав на своєму, і Князь це зрозумів. Він обнюхав чоботи Семена Лавриненка, землю, де він увесь час стояв, — і потяг. Стрибнув через паркан, продерся між кущами,

повернув у кручу. Ледве устигав за ним провідник, а за провідником ледве устигали хлопчики, бігло навіть кілька босоногих дівчаток. Усі скоро зникли у прибережній лозі.

Семенові Лавриненку зв'язали руки і посадили на сільрадівську бричку.

— В кручу б його, душогуба,— обізвався хтось із тих, хто вистояв своє у шерензі.— Камінь на шию — і нехай би раків годував.

— Нехай спершу признається, хто ще з ним заодно. Не сам був.

— Мовчатиме, падлюка. От згадаєте моє слово. Язиком не ворухне, такий затятий.

— А як полоскотати його трохи, так, щоб кривавим потом умився?

— Закон не дозволяє...

Ціла валка людей рухалася за підводою, а міліціонери, тюпаючи поруч неї, пильнували, щоб не прогавити, бува, якоїсь халепи. Було вже так. Вели, вели бандита, який необмолочену скирту підпалив, а потім вискочив один дядько з гарби наперед і торохнув його по голові люшнею, тільки бризнуло...

Надвечір приніс сільвиконавець вість: вівчарка повила на хутір Мокрець і просто на садибу до Лавриненкового старшого брата. Докази речові там знайшли — хустку братової, заляпану кров'ю, й наган з нагаром у стволі.

...Оповідав усе це Микола Борщ, наче з книги читав. Панаса Проходця аж дрижаки брали. Не в їхньому селі те сталося, але чути було й тут — якась банда кочує, то під Макошином людей перестрива, то за Десною в урочищі, яке Квашнею зветься, перечікує ніби чогось.

Нагадав Миколі:

— Той хлопець, про якого ти казав, більше не з'являвся?

— А ні.

— Дивися, Миколо. Сам не відлучайся. Усяке може трапитися. Добре, якби видали нашим хлопцям зброю. Не обіцяють?

— У протокол ми записали, просимо...

Сестра Миколина, Саша, зустріла їх біля хвіртки.

— Ху, набридло чекати. Усю душу вимотав, герой.

— А що хіба?

— Тривожно мені, Колю. Знову незнайомий хлопець — уже інший, по нашій вулиці вештався взад-вперед. До нашої хати придивлявся.

— Вигадуєш, сестро. На біса здалася йому наша хата.

— Не знаю. Треба зарання додому вертатися, ото й усе. Чуєш?

На другий день стало відомо, що і старий і молодий Бредюки, майно яких було описане, зникли, нікому нічого не сказавши, навіть хазяйці. Сама вона про це заявила голові сільради: прокинулася вранці, а їх і слід прохолов. Забрали гроші з собою, ті, що збирали вони на податок. Бідкалася Бредючиха — залишатися їй в описаній хаті чи йти до дочки в сусіднє село. Порадили поки що залишатися, а далі видно буде.

Минуло кілька днів. У середу надвечір прибігла в сільраду стривожена Саша Борщ.

— Миколи нема... Поїхав за сіном і нема...

— Один поїхав? — запитав Панас Проходець.

— З Олександром Шлейком. На луг, що понад Пулкою.

— Може, десь у трясовині застряв, або віз їм уломився.

— Не знаю, що й думати, Панасе. А може, тепер уже дома? Іншою дорогою повернувся? Є з лугу інша?

— Звичайно, через хутір. Але тудою довше.

— А ти, Сашо, не хвилюйся. Нічого з ним не трапилось.

Того вечора Микола з лугу так і не повернувся. Пішли до Шлейків — і Олександра нема. Зібралися в правлінні сільські активісти, дехто з'явився з мисливськими рушницями. Ніч опускалася на Стольне темна і волога: на дощ. Ні зірки в небі, ні пташиного голосу в садах. З вікна видно, як щось світить зеленими очима на даху сусіднього будинку, мабуть, кіт мишкує. Семен Прокопович Гамза ні з сього ні з того буркнув:

— Так і є, в банду подалися.

— Хто в банду?

— Бредюки. Я такої думки, що розкуркулених висилати десь треба. Щоб не шкодили односельцям. Пацькаємося з ними. А це ж Полісся. Шукай вовка в лісі.

— Вірно. Це тобі не степова Україна, — підтримав його Олексій Бредюк. — Кожен кущ — схованка, кожен

пеньок — позиція. Самі колись по лісах від гайдамаків та німців ховалися, знаємо: голку в кожусі легше відшукати, як поліщука в лісі.

— Може, отак гуртом рушимо на луг до Пулки? — запропонував хтось із присутніх.

— І що там зараз побачиш? — заперечив йому інший. — Нехай хоч трохи розвидниться.

На тому й порішили.

Ніколи, мабуть, не була такою довгою, такою нудною ніч. Про що тільки не згадували колишні червоні бійці Товстоног Костянтин, Онуфрій Голубцов, Саенко Іван. А коваль з новоутвореного колгоспу Борис Мойсейович Гуревич, рід якого майстрував підкови та ободи ще графові Андрію Безбородьку та його зятеві Мусіну-Пушкіну, раптом почав розхвалювати прапорщика Валетку, що не побоявся самого князя Миколадзе, командира 260 Брацлавського полку. Скликав Валетко Першого травня мітинг солдатський і підняв над бруствером, ніби над трибуною, червоний прапор. То було давно, в році тисяча дев'ятсот сімнадцятім на позиціях під Карле-Бата, поблизу свіжих солдатських могил. А потім після палкої промови Валетка розправилися солдати з білим генералом Радзишевським і обрали свій революційний комітет...

На світанку захеканий прибіг сільвиконавець і повідомив: запряжений у воза прийшов до брами колишнього свого хазяїна кінь Гайдамака. Віз без всякої поклажі, заюшений кров'ю. Побачили це першими сусіди годині о п'ятій ранку й одразу ж сповістили сільвиконавцю.

Похнюплений, мокрий від роси стояв Гайдамака перед сільрадою, винувато мружив очі на людей, немов відчував, що сталося нещастя, а він, безсловесна тварина, нічого не може сказати, чия то кров на возі і чия пішла робота.

Гайдамаку одвели до колгоспної стайні. Посіддали коней — і чимдуж на луг...

Павло Кирилович розмовляв по телефону з головою колгоспу Берізком. До кінця року небагато часу, мовляв, залишилося, а графік молокоздачі шкутильгає. Потім, ніби між іншим, запитав, як там ідуть справи у Віктора Савича. У Стольному він чи, може, вже десь поїхав.

— У нас, Павле Кириловичу. Ходить з хати в хату, більше з ветеранами радиться.

— А ви йому все господарство покажіть, розумієте мене? Сучасне Стольне. Як живуть діти й онуки тих, про кого нагадала анонімка. Зрештою, це головне.

— Обов'язково усе покажемо, Павле Кириловичу. Сьогодні ми разом і на Пулку поїдемо. Є там у мене дід інтересний.

— Артюх Опанасович? Як він, до речі, себе почуває? Скаржився якось на серце. Нехай ваші лікарі добре його оглянуть, може, путівку треба.

— Спасибі, що нагадали, Павле Кириловичу. Тільки не любить він з Пулкою розлучатися. А путівки є. Плати тридцять процентів вартості — і паняй в Ялту...

— І що ж, беруть? Чи «горять» путівки?

— Чого їм горіти! Ви, Павле Кириловичу, анекдот солдатський чули? Питає генерал рядового: «Харчуєтесь добре, вистачає?» — «Ще й залишається, товаришу генерал». — «А куди ж ви рештки діваєте?» — «Доїдаємо, товаришу генерал». Так і у нас з путівками.

— Ну, добре, вітайте літератора. Треба розшифрувати анонімку для себе і для історії. До побачення, я скоро буду у вас.

Зміст цієї розмови Берізко одразу ж передав Савичу, і той, посміхаючись, записав щось у блокнот, можливо, діалог солдата з генералом. Голова відпустив шофера додому, а сам узявся за кермо. «Волга» і зовні, і всередині мало була схожою на своїх сестер-чепурух, яким випало стати горожанками. Пилюка сільських доріг змінила колір оббивки; крила й дверцята, особливо внизу, вичовгалися в глибоких коліях та на межових бур'янищах, амортизатори від постійного похитування на випадкових не грейдерованих путівцях втратили свої властивості, і пасажирів не колисало, а трясло, аж дзвеніли пружини. Та все ж машина — не віз на дерев'яних колесах, підкованих залізним ободом, у машині затишніше, і біжить вона швидше за найпрудкішого коня. Якби не машина, коли б то встиг голова або головний агроном побувати на ланах та фермах. Лише угідь шість з половиною тисяч гектарів.

Від контори Берізко виїхав на місток через Думницю, тут зупинився. По роз'юшеному дну повзали бульдозери, вигортаючи масний намул. По сусідству на

узвишші працював невеликий екскаватор. Одна за одною під ківш ставали автомашини, екскаваторник вправно висипав у кузов чергову порцію. З-під бортів прискало на всі боки, і щоразу хлопчаки, які крутилися довкола машини, напівголі, з ніг до голови в багнуці, мов чортенята, голосно й захоплено верещали. Маленькі карасики, плітки, коблики, теж чорні, ніби обвуглені, вистрибували з ковша й довго трепетали в калабанях, чи то шукаючи глибокої води, чи то втікаючи від цупких рук веселих риболовів.

— Намул вивозимо під городину. Кращого добрива на світі немає,— мовив Іван Берізко.— Третій рік наводимо лад, визволяємо Думницю з полону.— Він повів Савича на нову греблю, де працювали бетонярі, хвалився: — Граф Мусін-Пушкін тільки перед своїм палацом тримав воду чистою, а нижче і вище завжди було болото. Грузько, і горобцеві по коліна. Як цікавиться, розпитайте у Кравченка Василя Степановича, здається, в 1903 році востаннє чистили, він тоді грабарював за полтиник у день... Он хата його нова на прадідівській садибі. На розі вулиці, бачите?

Ще раз зупинилися над річкою в пониззі. І тут багато людей, багато механізаторів.

— Широким фронтом наступаєте! — мовив Савич.

— Третій рік чистимо, пора кінчати. Мусін-Пушкін собі на штик поглиблював, а ми від метра до трьох. На весь комплекс 600 тисяч виділено, з них половину освоєно. Як треба буде, не поскупимося. Граф для своєї сім'ї робив, для дочок, для синів, а ми — для своєї, колгоспної.

І мріяв далі уголос стольненець з діда-прадіда, комуніст Іван Берізко.

— Каскад ставів — чотири підряд. А це вода для зрошення, вирощуватимемо городину на поливі. Зарибнимо усі стави. Може, оповідали вам, була у вершині Думниці така криниця, з якої дозволялося брати тільки на чай. Особлива якась вода, смачна дуже. А ми розкрили джерела, п'ємо досхочу смачної. У тій же долині торф знайшли. Маємо своє паливо...

Ось уже й луки почалися. Здала, видно, запримітили «Волгу», хтось скаче назустріч. Зупинився Берізко, почекав верхівця.

— Знайомтеся, наш Артюх Опанасович. Ну, як діла?

Дідом Артюха не назвеш. В сідлі, як пакіл у ґрунті, не схитнеться. Чабанський гарапник у руці, змахне, наче шабля просвистить у повітрі.

Оглянув луки голова, задивився на череду під ліском. Спохмурнів.

— А де ж то хлопці пасуть? На чужому? — запитав строго.

Артюх покрутився в сідлі, відповів тихо, озираючись на Савича.

— Вітром худобу туди погнало. Зранку, наче чорти розгулялися, дме й дме — не переймеш.

— А намагалися переймати?

— Вроді намагалися...

— Це ж хто там, Петро Лукавенко?

— І Петро, і Абдула.

Очі в Берізка подобрили.

— Ну, коли й Абдула вітру злякався, був, певно, підходящий буревій. Та однаково, Артюше дорогий, ніхто нам не дозволяє чуже випасати. Свого хіба не досить? Глянь — море зелене, отава зріє густа, мов оксамит.

Од лісу, од чужої частки луґу, прирізаної сусідньому прибережному колгоспові, струмлять пахучі потоки різнотрав'я. Далеко, далеко видно в степу. Видно і чорного великого птаха у небі, і зайця, вистеженого ним, — дожене, чи врятується, бідолаха? Вершники помалу пливають, мов чорні паруси, завертають, певно, череду, догадалися, що перепаде від голови. Один з них піднявся на стременах.

— Абдула! — впізнав Берізко.

І нашвидку розповів Савичу: приїхав до них у службі й справі працівник міліції, туркмен за національністю Чарієв Абдула. Побачив луки, озера, яких тут багато, попросився, щоб коня йому дали. Не згледілися — зник у тумані, як вихор. Недовго наче й скавав, з півгодини не було його. А потім виявилось, що не тільки степ і бездонне небо побачив колишній пастух, а й встиг на Катерину, молоду доярочку — дочку сліпого жорника Аврама Гребеня — оком кинути. І стала згодом Катерина не Гребень, а Чарієва, і відпросився Абдула з міліції, працює пастухом.

— Живуть поки що на хуторі, але не тут будуватимуть нову хату, а в центрі нашому, в Стольному. Уже

й садибу їм підібрали над Думницею. Дамо кредит, матеріали. З осені почнуть, казав Абдула Аминович...

У тіняві вербового гайка закопано стовпець. Напис на ньому свідчить, що тут упали від рук куркульського вбивці комсомолец із села Стольного Микола Борщ та молодий колгоспник Олександр Шлейко.

З Іваном Берізком, з Савичем підійшов до пам'ятного місця й Артюх. Зняв шапку, схилив сиву голову.

— Хіба він один...— промовив сам до себе Артюх, помацав стовпець рукою по-хазяйськи, чи не пора міняти. Зірвав молоденьку стеблину бур'янцю на стежині поруч і пішов. Дивлячись на його спину, Савич подумав, що ось такою ходою від могили побратима ідуть згорьовані, стомлені, але не зламані солдати. Ідуть у новий бій.

Тут і там білили на лузі печериці, наче яечка в кубельцях. Вони нагадували, що незабаром осінь. З-під кам'яної брили, яка невідомо як потрапила на луг, наче її хто скинув з неба, вигинався лозовий прутик, світло-зеленого кольору, з кількома ніжними листочками. При самій землі він задерев'янів, але кінчик був тендітний, наче травинка. «Вживе?» — подумав Віктор Савич, і йому чомусь зробилося сумно на душі.

...Біля хатки над степовим озерцем несміливо курилося багаття. Дід Артюх конем примчав сюди швидше, ніж прибігла «Волга». Він не обминав ні калабань, ні рівчаків, знав тут кожну стежку, як свою долоню. І він, і його коник, вік якого залишився б загадкою і для ярмаркового цигана.

Під вербами над озером вкопано довгий стіл, лавиці. В березі криничка, далі лози, очерети, а ще далі загадкова сутінь Пулки. Дід Артюх сновигав від хатини до багаття, від багаття до кринички, брязкотів посудом. На вогні жарилася чимала рибина, виловлена Артюхом ще вранці і збережена живою у лозовім кошику, зануренім в озеро. На великій сковорідці шкварчали печериці. Пахучий дух вечері лоскітливо висне над вогнем, над столом, з кожною хвилиною яскравішим здається багаття, чорнішою видається мерехтлива залона крайнеба, навколишній живий світ ніби стискається, вужчає на очах, його поглинає ніч. Вдивляючись у той бік, де залишився дерев'яний стовпець, Віктор Савич згадує давню трагедію, в його уяві постає картина нерівного пое-

динку, з якого одні ідуть у безсмертя, а другі в безслав'я.

Мабуть, Іван Кирилович розуміє, чому примовк гість, і тому за столом ні про що інше поки що не говорить, а тільки про Миколу Борща та його напарника Олександра Шлейка.

Про те, що було далі після тієї події, згадує під час вечері Берізко, згадує третій за столом — дід Артюх.

Правду кажуть, що шила в мішку не сховаєш. Хоч ніби ніхто нічого не чув і не бачив, а виявилось — свідок є. Малий, неповнолітній, який і назватися боявся, а як і назвався, то тільки згодом, коли заприсяглися перед ним у міліції, що нікому таємниці не розкриють.

Пастушок із сусіднього села випадково забрів до річки Пулки, збирав печериці, а тут — бандитський самосуд. Хлопчик сховався у кущах, тремтів від страху, та все ж слухав і дивився, дивився і слухав. Двоє на підводі мовчали. А піші зі зброєю — їх аж четверо було — стояли впритул до воза, і один, кучерявий, туго підпрезаний, вичитував напам'ять свій «отченаш».

— Сякі-такі ви, більшовицькі вилупки, молитесь богу, бо це не ми перед вами, а ваша смерть. Особливо багато тобі молитися треба, Миколо, — звертався до хлопця з комсомольським значком на сорочці, — особливо тобі, бо першим помреш. Ти знаєш добре, що провина твоя перед нами велика і неспокутна. Хотів ти, Миколо, щоб і ми думали, як ви, щоб жили, як голодранці, але зась! За добром нашим ходити більше не будеш... Нагодуємо тебе зараз свинцем і землею, Миколо, по зав'язку. Ну, молися ж востанне, кому хочеш молися — богові чи дияволу, скажений собако!

— Хто з нас скажений, я чи ти? Ми ж разом за одною партою сиділи, Михайле, одні вчителі нас учили, а ти не людина, а звір. Батечко твій куркуль, завжди у ліс дивився, це ще мені зрозуміло, а тебе чого туди потягло? Нові часи, по-новому і жити треба, а не в бандити записуватися.

— Агітуєш? Чуєте, хлопці, він і нас у свою віру повернути хоче. Ха-ха-ха! — зареготав Михайло Бредюк на весь голос, аж луна над лугом покотилася. А потім до того «ха-ха-ха» вплелися й постріли з нагана. Стріляв Михайло. В обличчя, в груди, в живіт. Схилився

Микола Борщ, упав на бік. Відсахнувся від нього, закривавленого, другий приречений, впав на землю. Хотів його один з бандитів тут же й пристрелити, але Михайло Бредюк рукою одвів ствол обріза. Помилував, може?

Злякано озиралися бандити, видно, ще не звикли вбивати, нове це для них діло. Ще хтось прибіжить на постріли. Чорнобородий бандит, схожий на місцевого дядка, тільки трохи молодший за нього, зробився смертельно блідим, ніби не на Олександра Шлейка оце смерть, а на нього самого.

— Кінчай! — підганяв другий бандит із зав'язаним ганчіркою оком.

— Кінчу, не бійся...— тішився своєю владою Михайло Бредюк.— Ну, молися! Ти ж, я знаю, до церкви ходиш.

— Ходжу...— признався хлопець, якому дуже не хотілося вмирати.

— Ти і в комсомолі не записаний?

— Ні... Мені ще років мало...— аж плакав, просився підліток.

— Ага! Дурний ти, як пень, сам признався, що запишешся. Але ні, того не буде. Помреш і ти... Хоч убивати тебе, сопливого, буцімто нізащо, а помреш. Щоб не виказав нас.

— Не викажу, от вам хрест!

— Викажеш. Потрапиш у депеу, заговориш. Там примусять, хоч би й не хотів.

— Я втечу з села сьогодні ж. Назавжди.

— Втечеш? Ой, не вірю! Ні, не вірю. Одурити нас хочеш? Молися.

Ще жила в Олександра Шлейка, певно, надія,— станеться диво, його помилують. Що буде далі, він не думав, тільки б помилували, відпустили. Коли побачив, що знову піднімає Михайло Бредюк руку з наганом, заквилив і заблагав: «Не треба, не треба мене вбивати».

Покрутив головою Бредюк, пальнув... Куля, певно, потрапила хлопцеві в плече, він схопився за ушкоджене місце, закрутився на місці, запричитав не своїм голосом: «Ма-а-амо, уби-вають. Р-р-ря-туйте, мамо!» Тоді вистрелив і бандит із зав'язаним оком, майже впритул у потилицю.

Пастушка сканудило у схованці, він довго не міг отямитися, гикав і тремтів, наче його била пропасниця,

а потім, як трохи очунав, нікого на лузі вже не побачив. Відповз трохи, і тоді знову почувися йому голоси бандитів. Десь метушилися вони поруч, можливо, заковували побитих. Знесилений, ще довго лежав — перечікував, благав у бога, щоб швидше настала ніч і щоб можна було зчурнути звідси додому.

Серед численних родин Бредюків, яких у Стольному, можливо, набереться кілька десятків, шукав Віктор Савич якихось бодай далеких родичів убивці. Його, кажуть, впіймали, судили і розстріляли, але поки що не всі це підтверджують. Хотілося до того ж знати, як склалася доля інших із сім'ї розкуркуленого Петра Бредюка. Невже всі вони пішли в бандити?

Родичі Михайла Бредюка не об'явилися. І це можна зрозуміти, кому з ним хотілося родичатися? Зате кожен, з ким розмовляв Савич, називав обов'язково «своїм» Бредюка Олексія Титовича, одного з перших комуністів Стольного, Бредюка Антона, позапартійного більшовика, колгоспного ветерана, знатних людей села, що в труді на громадській ниві прославилися,— Бредюк Оксану і Бредюк Варвару, словом, багатьох.

Ще про одного Бредюка — Миколу Никандровича — порадили Савичу прочитати у «Великій Радянській Енциклопедії» і в колгоспній виробничій. Він зацікавився і в той же день у місцевій бібліотеці взяв потрібні томи.

Так, це про нього, інженера-механізатора стольненського Миколу Никандровича Бредюка.

«У колгоспах та радгоспах широко застосовується запропонований машиністом М. Н. Бредюком, удосконалений ним метод організації молотьби (робота за погодинним графіком, особливий розподіл робітників молотильної бригади, розміщення скирт, вагів і віялок, рух полови, збоїн), який забезпечує високу продуктивність праці — по 60 тонн і більше зерна на добу від кожного агрегату. М. Н. Бредюк в 1951 році на молотарці МК-1100 показав рекордний добовий намот: більше 160 тонн зерна на добу при нормі 24 т.»

Згодом потрапила Віктору Савичу до рук книга Василя Кучера, українського радянського письменника, про знатного машиніста молотарки Миколу Никандровича Бредюка. І хоч, здавалося б, не мала вона

безпосереднього відношення до розшифровки анонімки, Савич з цікавістю перегорнув її — сторінку за сторінкою. Кучер побував у Стольному в повоєнному тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році, саме тоді, як прославився Микола Бредюк. Але не тільки про нього книга. З любов'ю і повагою до людей, до хліборобської праці розповів автор про багатьох стольненців, про старих ветеранів і про гідну батьків працьовиту зміну. Перед Савичем ожили картини нелегкого поступу на землі, пошматованій плугом війни, засіяній бруктом снарядів і авіабомб, вщерть скропленій кров'ю. Письменник радів з того, що знову у полі «жито високе і чисте, іти в ньому важко», радів— буде хліб у кожній хаті, буде він і в хаті піонера стольненського Стьопа Голівця, з котрим зустрівся у полі біля молотарки.

Василь Кучер запитав тоді в хлопчика:

— Як тебе звати?

— Стьопа.

— А чий ти будеш?

Хлопчик метнув швидким, як блискавка, поглядом і якусь мить зважував, що йому відповісти, а тоді трусонув русявим чубом, сказав:

— Я буду колгоспний, сам свій, значить.

— Як то колгоспний?

Стьопа щиро засміявся, задоволений, що його не розуміють, поважно підсмикнув довгі штани на новенькому ремінному поясі, споважнів:

— Ну, значить, круглий сирота буду. Мій тато Андрій Голівець на фронті в бою загинув. Мама померла. Нас четверо зосталося, всі до школи вже ходимо. Я у п'ятий клас ходжу.

«Сам свій» Стьопа Голівець був сином одного з перших механізаторів села, а крім Стьопа, у Андрія Андрійовича Голівця було ще шестеро дітей. Як же склалася їх доля після тої давньої зустрічі з письменником Кучером?

Савич вирішив піти слідами Василя Степановича Кучера, і вони привели його в садибу на центральній вулиці Стольного, вулиці Леніна. Чепурний будинок у садку над річкою Думницею. Криниця стоїть так, що воду може брати хто хоче, не заходячи на подвір'я. Савич уже знає, що в Андрія Андрійовича Голівця було два сини і п'ять дочок... І ось він чує веселі голоси

в садку, на його «добридень» вийшло з кущів гарненьке чорняве дівча, губи чорно-червоні, але то не від якоїсь модної помади, а від соку смородини. Ще одне обличчя з'явилося: повне, круглооке, як у рафаелівської мадонни.

Чорнява назвалася Олею Олександрівною.

— Ви до мами? Вона на роботі, а тато в полі...

— А хто твоя мама?

— Валентина Андріївна! Хіба ви не знаєте її?

— Ні, хочу познайомитися. А вас як звати? — звернувся до другої дівчини.

— Мене — Таня.

— Теж Голівець?

— Теж. Тільки не Олександрівна, а Степанівна.

— Невже дочка Степана Голівця?!

— Так, — відповіла білява мадонна.

— А сам він де, Степан Андрійович?

— Далеко. У Харкові. Я одна поки що гостюю.

Дізнавшись, що мама Олина от-от має прийти на обід, Віктор Савич повів розмову з дівчатами, показав їм маленьку книжечку Василя Кучера «Стьопа».

— Читала, читала! — жваво відгукнулася чорнява Оля. — Вона в нашій особистій бібліотеці є, це ж про мого дядька...

— А я книжки не бачила, — призналася Таня.

— Обов'язково прочитай, — радила їй чорнява Оля і дивувалася. — Оце так, книжку про свого батька не читала!

— Він мені нічого не казав, — виправдовувалася перед Віктором Савичем Таня.

Згодом прийшла і Валентина Андріївна — працівник місцевої аптеки. Дочка на неї схожа. Мати чорнява, швидка, як степовичка з Молдавії чи Херсонщини, не скажеш, що поліщучка, де більше світлих, голубооких.

...То правда, виростили діти загиблого солдата Андрія Андрійовича сиротами круглими. Йї, Валентині, найстаршій, до війни ще й у школу ходити не довелося, мала була, а найменший Льоня в сороковому народився.

Батько... Над усе любив він машини, біля них днював і ночував. За хорошу роботу на виставку у Москву їздив і привіз тоді дітям повний чемодан небачених іграшок і дуже смачних цукерок. Ото він перший раз із дому одлучався, на цілий тиждень, а вдруге як

відлучився, то вже назавжди. Один-єдиний лист прийшов з-під Конотопа, писав батько, що воює, б'є ворога і, мабуть, переведуть його скоро у танкову частину, бо він же добре на моторах знається і має до механізмів особливий хист. Потім уже не він, а за нього написали: «Не повернувся з бою жорстокого кулеметник Андрій Андрійович Голівець, пропав безвісти».

Може б, і подалася мати під той Конотоп шукати батька мертвого чи пораненого, але невдовзі вдерлися в Стольне німці, пролягла вогняна межа на рідній землі: по той бік була воля, а тут окупація.

Разом з німцями прибув розкуркулений Римар, і першою акцією його, як старости, було те, що вигнав він усю сім'ю Голівців із хати, яка йому колись належала і перейшла у власність новоутвореного колгоспу. А другою — постійний нагляд було встановлено за цією сім'єю і за всіма іншими, батьки й сини яких пішли у сорок першому на фронт.

Валентині Голівець тепер є що згадати. Не знає, як і вижили. Коли б не добрі сусіди, не дочекатися б їм, сиротам, перемоги. Та ось почав відроджуватися колгосп, дітей загиблих воїнів громада годувала, зодягала, вчила. Степанка й Льюню повіз тодішній голова колгоспу Іван Василенко у Прилуки — в дитячий будинок. Підросла Галя, теж поїхала у Седнів учитися на зоотехніка. А Валентина стала провізором. Молодша сестра Ніна закінчила десятий клас, обрала собі професію доярки, вона і зараз працює на фермі. Одна з кращих доярок у районі, член Комуністичної партії.

А де ж тепер хлопці — Стьопа і Льюня? Вони обидва живуть у Харкові, мають синів і дочок.

Валентина — найстарша в сім'ї, а вчитися їй довелося пізніше за інших, як уже звелися усі «на ноги». Колгоспний електрик Олександр, ставши Валиним чоловіком, разом з нею ходив у вечірню школу, і ось уже два атестати принесено в хату, у неї за номером 662, у нього 663.

І подумалося Віктору Савичу, розглядаючи новенькі документи, що ось такі атестати зрілості одержали, виходить, у Стольненській вечірній майже сімсот молодих громадян! Це ж вони тепер хазяйнують у багатогалузевому, механізованому господарстві рідного села, поповнили ряди місцевої інтелігенції, стали вчителями і

агрономами, лікарями і економістами, командирами виробництва. Як же тепер не згадати попа Лебедева і не посміятися з нього. Це ж він твердив: «...собрать певчих и организовать сколько-нибудь порядочный хор в приходе, имеющем исключительно невежественную паству, было делом нелегким, грамотность плохо развита; вежливость и уступчивость мало присущи местному населению, добродушие и чистосердечность — редкость. Между пороками развиты: воровство, особенно конокрадство, отчасти пьянство, гордость, заносчивость, злоязычество и сутяжничество... Пастыри обеих церквей непрестанно стремятся к искоренению тех пороков... хотя полного успеха в этом можно достигнуть тогда, когда духовенство будет материально обеспечено от казны, а не от своей паствы...»

«Невежественная паства» — так охарактеризував стольненців «наблюдатель» церковноприходських шкіл третього благочинного округу, пояснивши при цьому, що серед прихожан є багато «грубых, невежественных и заносчивых вожаков, поселяющих вражду между своими братьями и дворянами». Рядки ці писалися в році 1895, а від нього не так уже й далеко було до подій першої російської революції. Віктор Савич ще минулого разу, приїхавши на Чернігівщину, познайомився з документами, які були справжнім літописом народного життя, а не злбним шаманським просторікуванням чорноризника. Ще в 1904 був створений Поліський Комітет РСДРП, і невдовзі грізною луною прокотилися по економіях графських в Стольному, Макошино, Носівці страйки і заколоти. Ті самі селяни, котрих називав піп Лебедев «невежественными», звернулися в Думу з петицією. Ось виписка з неї: «Земля повинна бути громадською, а не приватною власністю. Ми вимагаємо: 1) Щоб нас зрівняли правами з іншими сословіями, ми хочемо, щоб не було ні панів, ні дворян, нехай кожен собі заслужить звання, а не так, щоб коли його дід і батько були дворянами, то й він дворянин. 2) Щоб введені були всі свободи, які цар обіцяв у Маніфесті 17 жовтня, але не так, як міністр Вітте вдався до погромів. Хіба нам погроми потрібні? Нам землі і волі треба. Потім ми вимагаємо, щоб були звільнені всі люди, які гниють в катівнях за те, що захищали право народу на волю. 3) Щоб учили безкоштовно на рідній

українській мові. Нехай і наші діти будуть вченими і правителями в державі, а не тільки діти багатіїв... Якщо міністри цього не знають, то ми їм скажемо: пани не голодні, одягнуті, взуті, а мужик голий, босий і частогусто голодний. Хуже, як нам тепер, вже не буде. Під цією петицією стояло три тисячі підписів козаків і селян.

...Розмовляючи з хазяйкою хати Валентиною, двома комсомолками з роду Голівців, знайомлячись з їхньою домашньою бібліотекою, в якій на чільному місці була «Фата моргана» земляка — письменника Михайла Коцюбинського, Віктор Савич занотував собі: «Обов'язково знайти документи про дореволюційне минуле Стольного, про тих людей, що готували велику революцію й очолили в Жовтні 1917-го народну владу на місцях і зокрема ось тут, над річкою Думницею».

«Ми з вами ровесники, Василю Степановичу. Пам'ятаєте, як разом повторювали за панотцем Петром Лебедевим, царство йому небесне, «отчешаш».

— Пам'ятаю, добре пам'ятаю шибеника Івана Бредюка. А щодо царства небесного, то зась! Ми попа нашого в пекло спровадили, як зрадника.

— Хто це ми?

— Комнезамівці. У вісімнадцятому році. Тоді саме ми пішли до Щорса, в дев'яносто перший полк».

Хата Василя Степановича Кравченка, де стояла ще за панування Мусіна-Пушкіна, там і зараз стоїть. Звичайно, якби пан устав із могили та навідався на правий берег Думниці, волав би він на цілий світ, що і цегла, й дерево, й покрівля — все в нього бидлом вкрадено, бо хіба міг кріпак на такий будинок чесно спромогтися. Ну, а якби далі пішов граф, на вулицю механізаторів, і угледів нові садиби трактористів, міського типу житла комбайнерів, шоферів, порахував би, скільки власних машин та мотоциклів у гаражах колгоспників, то з подиву, можливо б, тут же й помер удруге.

Василів батько, Степан Олександрович, як був кріпаком до царського указу про «волю», так ним до кінця

життя свого й залишився: на пана працював увесь рід, усі сусіди, дарма що декотрі були записані реєстровими козаками. До причалів виходили щодня чоловіки, жінки і підлітки, чекаючи ласки управителя, чи не гукне той, що потрібні вони для роботи в маєтку. Потрапляв туди на острів вкупі з батьком і Василь: обкопував і обмазував дерева, згрібав листя, руйнував гнізда галасливих чорних круків на старезних дубах та липах, які й досі задивляються верховіттям у Думницю, набагато пережили вони свого пана. Розкішні, наче намальовані, павичі, білі, з довгими шиями лебеді, оранжерея, за склом якої звисали з гілляк золоті дивовижні плоди... Все здавалося хлопцеві несправжнім, загадковим, він кліпав, бувало, очима, сам собі не вірив, думав, що спить і уві сні таке бачить. Як тільки повертався на «свій берег», одразу потрапляв у баговиння, в роз'юшений, перемішаний з намулом чорнозем. Тут і повітря здавалося іншим, насиченим гірким випаром гнилизни. Загружали одразу колеса, ледве переставляв ноги стомлений коник, доводилося підставляти своє плече поруч з батьковим і штовхати, штовхати воза до самої хати. З мужицької сторони на поромі часом переправляли на острів фури з дровами, збіжжям, овочами, але ніколи ніхто не бачив тут, на цім боці, чорної, з шкіряним верхом графської карети, тієї самої, що зіткнулися з нею в негоду Кирило Бредюк та його син Іван. Каретний сарай розкривав свою ковану браму на центральну вулицю Стольного, звідти і вислизав шестерик баских, вівсом нагодованих коней на шлях, везучи ясновельможних до інших, розташованих на поліських землях маєтків — у Дремайлівці, Макошині, Носовці, або до сусідів-поміщиків у гості в Блестову.

Тільки одного разу пощастило Василю Кравченку побачити, як переправляли тайкома на їхню сторону осідланих коней, як металися чорні людські тіні в глухих очеретах, почути сплески поромних весел і приглушені, стривожені голоси панської челяді. А на ранок побачили стольненці, що над білим палацом тріпотить у тумані на осінньому вітрі червоний прапор.

І до Стольного докотилася революція. Ось чому, виявляється, не погребував граф «мужицьким» чорним ходом для втечі, не побоявся, що забрюхається на багнистій дорозі.

На майдані перед палацом вирувало людське море. Солдати в шинелях без погонів, мужицькі свитки, скуйовджені хлопчачі голови. Є і жінки, але вони тримаються поки що оддалік, стежать стривожено за чоловіками, синами, щоб ті, бува, не встряли в якусь халепу, а як справді революція ділитиме по закону панське добро, то щоб не прогавити. Біля самої брами добре знайомі усім Семен Гамза, Костянтин Товстоног, Іван Саенко, Євмен Олійник, з ними ще якісь у кожушках, зі зброєю. А он і Андрій Мельник, той самий, блистовський. Чого тільки не розповідали про нього в хаті Кравченків! Батько казав, що Андрій Петрович більшовик, що він має доручення самого Леніна. Звідки ж узявся тут Мельник, коли його, кажуть, зав'язаного повіз начальник державної варти в Чернігів, а потім ніби бунтаря відправили далі, аж до Німеччини.

Щохвилі наростав невдоволений гомін. Ватажки, як видно, стримували тих, хто хотів самостійно проскочити до маєтку. По списку викликали найбідніших і казали, що кому належить одержати з рук революції. Але не всі з них і погоджувалися, багато було таких, що вагалися, їх лякав папір, де записано їхні прізвища, лякав білий день, він не годився для такої справи: кожен знатиме все про іншого, і, не доведи господи, повернеться стара влада або прийдуть німці, що тоді робити, як сховатися від біди!

Ударив невпевнено церковний дзвін, закликаючи людей до церкви. В теплій піддъовці, одягнутій поверх довгої до п'ят ряс, пройшов поважно отець Петро: жінки шанобливо розступилися, дали йому дорогу, кілька з них пішли услід, хрестилися набожно, ступаючи на посипану свіжим піском стежину, яка різко виділялася серед густо замішаного чобітьми, порізаного колесами майдану. Стежка обривалася біля паперті.

Мітингували, сперечалися, чути було — й лаялися між собою стольненці, декотрі молодші вже перемахнули через кам'яну стіну і зникли у заростях парку: хтось пустив чутку, що комнезамівці навмисне тримають усіх біля брами, а своїх друзів переправляють тим часом через Думницю, човнами і поромами вивозять усе, що їм під руку потрапить. Посунув натовп, потис, захиталися ажурні ворота і тріснули, розлупилися на дві половини, як підсушений волоський горіх. Потягло, наче у вир,

Василя Кравченка, не зогледівся, як кинуло його на залізні пруті, ще потягло — на дерево, на куші, по колючках якихось незнайомих квітів з білими, мов сніг, бурюльками поміж листям. Люди поруч — зліва і справа, люди попереду, обличчя червоні, пітні, нікого й не впізнаєш відразу. Немов не свої стольненці прийшли ділити між собою добро, яке належало їм по праву, а чужі, випадкові зайди, ласі підживитися на дурничку.

— Ось що таке стихія, хлопче, — почув Василь Кравченко хрипкий голос і впізнав того, хто випадково опинився поруч з ним, впізнав Андрія Мельника. Вони одірвалися від юрби, передихнули трохи. Андрій Петрович сховав у кишеню наган. — Своїх стріляти не будеш... — він посміхнувся до Василя невесело, але й гніву в його очах не було. — Р-ре-волюційна стихія, хлопче, штука серйозна. Інколи не то віжки, посторонки рве... Сам бачиш... Он вікна б'ють такі, як ти, молодці, бронзових графиньок на мотузках до води тягнуть. Чудні. Живих ворогів треба топити, під корінь скрізь нищити, а вони забавляються, мов діти... Ну та нічого, і не така повинь увіходить в русло. Введемо...

Маєток невдовзі нагадував розорений вулик, у його численних кімнатах-щільниках щось гуло, тріщало, падало й з гуркотом котилося по сходах униз, збиваючи з ніг тих, хто запізнився, скло висипалося з рам людям на голови, на килими, на паркет, а тим часом вельможі дивилися з портретів на весь цей розгардіяш самовпевнено, без жодної ознаки страху, говорячи цим бунтарям, що пани як були, так і будуть панами, а ті, хто насмілився кривдити їх зараз, не довго тішитимуться.

Якийсь чоловік у шинелі, упізнавши Андрія Мельника, зраділо мовив:

— А тебе скрізь шукають. Збираємося в графській конторі.

Мельник осмикнув на собі одержу, рукавом утерся, розчесав п'ятірнею густе парубоче волосся.

— Ти Кравченків? Степана Олександровича син? От і добре. Підеш з нами. А як зустрінемо на дорозі твоїх друзів, клич... Нам багато людей треба, щоб революцію захистити. Біла наволоч, німці, петлюрівці.. Василем тебе звати? Так ось, Василю, Радянська влада переможе скрізь. Росія Україні допомагає... Але й нам братися за зброю пора. За Щорсом іти, за Примаковим та

Коцюбинським. Чув про них? Це наші чернігівські більшовики, посланці Леніна... Палац розгромити не штука, а далі що? Знаєш ти, Василю, що далі робити? Ні, не знаєш.

...У конторі головного управителя кімнати маленькі, коридор вузький і довгий. Нанесено сюди чобітьми бо-лота — хоч город копай. Чоловік тридцять-сорок набилося з вулиці, усі ніби свої, ті, кого покликано. Обидва брати Саєнки — Іван та Дмитро — при зброї. Олійник Євмен за столом щось записує на обкладинці шнурованої книги...

Семен Гамза, побачивши Мельника, підкликав його до себе. Чужий худорлявий чоловік дивився на вікно, за яким уже бралось на ніч. А поруч із ним Іван Бут.

Василь Кравченко заздрить йому. Петрові зброю довірили, він боець загону особливого призначення, «чоновець».

Євмен Олійник розстібнув верхній гудзик грубої сорочки з стоячим високим коміром, відкашлявся.

— Рано чи пізно це повинно було статися. Хотілося б, звичайно, щоб без руйнації обійшлося. Чие нищимо? Свое ж, нами нажите, нашими батьками, графи повтікали, управителі поховались, вичікують. У них свої думки, все, мовляв, перемелеться. Було ж в дев'ятсот п'ятому. І громили, і палили панів, а потім самі ж усе відбудовували під нагайками та шомполами.

— Тепер не бунт, а революція. Чуєш, Євмене? Наша ре-во-лю-ція! — Іван Бут стукнув кулачищем по тендітному столику з клітинками для гри в шахи. Мабуть, оці клітинки й підказали йому думку, яку одразу ж весело й переконливо висловив: — Ми їм, Євмене, то все тільки шах оголошували, а тепер, бач, совокупно — шах і мат!

— Дивися, з панами, видно, навчився їхній гри, — здивовано й заздрісно констатував Семен Гамза. — Шах і мат, кажеш, совокупно?

Чужий чоловік прислухався, а сам мовчав. Прізвище його не всі й знали, тільки брати Саєнки та Олійник перешіптувалися з ним, називаючи його Владиком. Про щось радилися. Видно було, що знаються вони між собою. Що він не просто випадковий гість, а можливо, офіційний представник нової влади. Йому першому й надав слово Семен Гамза, закликавши людей до тиші.

— Досі ні німці, ні гайдамаки до вас, товариші, ще не заглядали, хоч гарнізони їхні поблизу. Розгром у графському маєтку для ворога привід. Плує він на те, що зона наша нейтральна. Це, на жаль, так. Ми повинні будемо захищатися,— із-за халяви чобота Владик витяг складену вдвоє чорну книжечку, став з неї читати прізвища, називати щойно призначених командирів, кому скільки буде видано зброї. До ранку всім названим наказано зосередитися на західній околиці Стольного, звідти загін вирушить далі... Тільки тоді, як стольненці добре підготуються, проведуть розвідку і матимуть повні дані, що собою уявлятиме їх супротивник, які його сили, тільки після цього одержать бойовий наказ...

До окремого кабінету управителя маєтку покликані були щойно призначені командирами Товстоног Костянтин, обидва Саєнки — Іван та Дмитро, Мироненко Іван. А ті, що залишилися, гомоніли про те, як буде з ними. До кого підуть — у третю роту Тарашанського полку, котру починали вже раніше таємно формувати, чи до загону Віталія Примакова... До ранку світилися вікна контори, рипіли двері — одні входили, другі виходили, можливо, поспішали попрощатися перед дорогою з дружинами, з дітьми. Форкали в темряві коні, скрипіли колеса. Розвиднялося чомусь не на сході, а на північному заході, там, де Березне. І ось уже хтось приніс розгадку — пожежа. Може, горіли маєтки, підпалені сільськими повстанцями, а може, війська кайзера та Скоропадського світили собі дорогу в так званій «нейтральній зоні», знищуючи оселі непокірних поліщуків.

Вислані стольненцями кінні дозори підтвердили: горять хліборобські оселі, наступають на безоружних німці та самостійники.

Ранок не впізнав Стольного, таке воно було тихе, принишкле, сповнене таїни, мов придеснянські лози та очерети перед грозою. Десь годині о дев'ятій у сусідньому селі бевкнув дзвін. Раз ударив і замовк. Потім від хутора Мочного долетіли звуки пострілів. Ще трохи — і на брукований Новгород-Сіверський шлях виповзла з лісу військова колона. Із дзвіниці храму великомученика Андрія Критського добре видно піших барабанщиків і вершників-офіцерів. У кінці колони знову кілька вершників, і між ними чималий гурт людей у якійсь незвичайній одежі, наче в натільній білизні. Ось з

флангів розгорнулися півескадрони, помчали вперед, стріляючи вгору для того, певно, щоб настрахати столянців. Ніхто їм не чинив опору, і вершники досягли нарешті околиці. Ось тоді-то і в Стольному обізвався дзвін, попереджаючи населення про небезпеку, а тих, хто відступив у Думницький ліс, про те, що ворог поруч, що в рідне село вдерся окупант...

...Так, Василь Степанович Кравченко, син кріпака графського, добре пригадує той ранок. Тишу раптово скаламутив тривожний дзвін міді. Він бачив із свого двору, як німці, мов гусінь, розповзлися по території маєтку.

А через годину гайдамацький комендант зажадав від сільського старости, щоб усі як один громадяни Стольного з'явилися негайно на майдан.

Розмову із селянами гетьманець повів одразу на високій ноті: графське майно повернути все до крихти, у кого щось потім буде знайдено — розстріл... Назвати верховодів і передати їх владі... Чоловікам і жінкам усім без винятку завтра на роботу в маєток.

Німецькому вифранченому полковникові перекладач із гайдамаків запопадливо перекладав цю не дуже делікатну промову, і той схвально похитував головою: «Гут»... «гут»... «гут». Все було йому «гут», все подобалося, все він схвалював, але наприкінці щось строго пробелькотів перекладачеві, і той одразу звернувся до натовпу чистісінькою українською мовою:

— Гер полковник Ганс Краузе попереджає: німецька військова адміністрація суворо каратиме кожного, хто насмілиться порушувати виголошений щойно наказ. Німецька військова адміністрація попереджає, що вирок може бути один — розстріл. Німецька військова адміністрація попереджає, що за кожного вбитого німецького солдата буде розстріляно десять місцевих жителів... Ось тут, на майдані, їх жде кара...

Панотець, настоятель Андріївського храму Петро Лебедев, дійшов до полковника і, перехрестивши його широкими жєстами руки, як хрестять не окрему особу, а натовп, передав німцеві якийсь папір. Перекладач пошептався з Гансом Краузе, і той знову «гутнув». Потім слово дали й попові.

Отець Лебедев звів очі і руки догори, наче радився з тим, хто був на небі.

— Я не читатиму вам проповіді, брати і сестри. Не час! Але я вас закликаю коритися законній владі, яка бореться проти червоного антихриста і яка прислала нам охоронців святої віри і справедливості. Згадайте слово божіе...

Та поки панотець Петро Лебедев викладав перед мирянами мудрість господню, полковник Краузе, той самий гетьманець, що оголошував наказ, перекладач і ще кілька військових чинів встигли ознайомитися з паперами, які були в пакеті, де рукою попа було виведено: «Суворо конфіденційно». Краузе чогось розгнівався, не згоджувався з іншими, потім раптом гаркнув на одного з офіцерів. Піп читав слово боже і додавав до нього своє, а тим часом майдан оточили з усіх боків німецькі солдати, гвинтівки з широкими багнетами вони тримали напоготові.

І знову наперед вийшов перекладач.

— Увага, громадяни! Я читатиму прізвища, і кожен, кого назву, повинен обізватися. Чуєте? Цих, названих, пан полковник Краузе запрошує до себе як ватажків села, з котрими бажав би встановити особистий контакт і виробити з ними спільний документ про співдружність і співпрацю у демілітаризованій зоні. Краузе нагадує, що військо його величності кайзера Вільгельма не воювати сюди прийшло, а для підтримання спокійного порядку.

Перекладач став голосно вигукувати, як на переключці: «Семен Гамза!» «Олійник Євмен!» «Саенко Іван!». Зупинився, оглянув натовп безмовний і вдруге назвав ті самі імена. Але ніхто не озвався і цього разу.

— Продолжайт..— гаркнув на перекладача німецький полковник, заглядаючи через його плече у список.

— Саенко Дмитро... Товстоног Костянтин... Мирошніченко Іван. В'ялько Петро...

Наслідок той самий. Тільки про В'ялька Петра якась жінка у ближнім ряду стала пояснювати, мовляв, давно виїхав він у Сосницю і як у воду канув. І одразу, як тільки вона заговорила, підійшли німецькі солдати, стали обабіч, як біля арештантки.

Гетьманець дивився на все це, посміхаючись, наче на непотрібну нікому комедію, до Лебедева навмисне повернувся спиною, демонструючи своє презирство, був ображений, бач, тим, що той не знайшов потрібним

підійти зі своїм списком, а звернувся до чужинця. Знав, що перелічено в ньому сільських крамольників, більшовиків або їхніх агентів. «Бач, захотів хитрістю виманити німець ворогів, знайшов дурних...»

Староста виправдовувався перед перекладачем, просив пояснити панові полковнику, що в селі залишилися тільки старі, негожі до солдатського ремесла, а всі інші або служать, або ховаються, божився, що тих, кого вичитували, справді серед присутніх немає, він же їх кожного знає в обличчя...

Василь Кравченко до самого кінця був на майдані, придивлявся, прислухався, мотав, як кажуть, на вус. А коли натовп розійшовся і німці та гетьманці повернулися в маєток, чкурнув городами понад річкою в Думницький ліс до своїх... Давно то було, але й нині цікаво згадати, як формувалася третя рота дев'яносто першого полку, як скарали потім селяни попа Лебедева, котрий намагався руками німців винищити увесь бідняцький актив, як наступали червоні полки на Денікіна. Воно, звичайно, ніби й немає в цій розповіді нічого такого, про що б Іван Бредюк не чув, будучи ще там, на китайській землі, але й гайдамаки, і німці, і Денікін існували в його уяві, як щось абстрактне, пов'язане з великими подіями у Москві, Петрограді, Києві. Бредюкові, одірваному од Батьківщини на довгі і довгі роки, ніколи не уявлялося, що в тій незбагненно жорстокій крутоверті історичних боїв, класових сутичок брало участь і рідне Стольне. Іван Бредюк надолужував, поповнював свої знання з найновішої історії і заздрич ровесникові своєму Василеві Степановичу Кравченку, який не здалеку стежив за тим, як змінюється світ, а змінював його власноручно.

«Боже ж ти мій,— думав Іван Бредюк, розглядаючи бойові нагороди та почесні грамоти сивого стольненця,— скільки може прийтися на долю однієї людини». Уже в цю останню війну захищав Москву рядовий Кравченко, під Бородіно був поранений. А як одужав, потрапив на 1-й Білоруський, визволяв Білорусію і Польщу, особисто бачив під лісом Швибусом на землі німецькій прославлених наших полководців Георгія Костянтиновича Жукова і Костянтина Костянтиновича Рокоссовського. Таке не забудеться! Втратив старшого сина на війні, а другого — молодшого, Андрія, вивчив після війни на

лісничого, працює у рідному колгоспі. Ось цей хлопчисько кучерявий, що крутить одчайдушно колесо батькового велосипеда — Андрійв син. Віталику три роки, а спитайте в нього, що то за дядя на портреті у світлиці, він поважно відповість: «Космонавт Юрій Гагарін».

Про що він думає, онук ветерана, придивляючись до розгойданого колеса, де, наче срібне сонце, мерехтять-поблискують весело спиці? Що його чекає? Якою буде його доля? Ким виростуть діти дочки Пелагеї, рядової колгоспниці, котра в сорок років сама сіла за парту, щоб «знати агрономію».

...Іде рідним селом від хати до хати Іван Бредюк, самотній чоловік, нікого не минає, курить свої і чужі цигарки, п'є часом свою і чужу чарку, і від того, що він побачить, що почує, тепліє у нього в грудях, і вже власне невлаштоване сімейне життя не здається йому таким сірим, як було воно на чужині.

Секретарює у колгоспному парткомі Павло Товстоног. «Мені тринадцятий минало...» — міг ось так він розпочати розповідь Віктору Савичу про себе, бо саме тринадцятирічним зустрів війну. Але ще раніше, в тому ж тисяча дев'ятсот сорок першому, зазнав він уперше горя — раптово не стало батька. Батька — Івана Товстонога — теж було згадано в анонімці, але не від куркульської руки поліг він ще молодим, а від хвороби, яка напосілася на людину неждано-негадано та й скрутила водночас. А було так. Ще тільки-но розтав лід, маленькі річки і ті переповнилися весняною водою, а тут саме треба було сівалку нову привезти з Чернігова. «Паняй, Іване, — сказали татові в конторі, — та дивися, не дуже затримуйся. Тягло ж має ще відпочити перед сівбою».

Туди по морозцю їхали, а й то на другий день тільки дісталися, назад повних два треба. Сонце припікає, дарма що лютий надворі. Дорога важка, баюри порозмерзалися, скрізь калюжі, липкий чорнозем. Батько пішки топтав і син поруч, свій трудовень, чи що, заробляв. Рано привчився прокидатися, рано став погоничем біля лобогрійки, на кінних граблях. Поминули Локнисте, потім повернули на Барамино. Добре знайомий старому шлях — він колгоспний експедитор, а раніше був

і бригадиром, і рільником, всяке діло вміє робити... Тепер ось іде собі помалу і синові про те оповідає, як важливо, щоб такі, як Павло, в селі залишалися, а не тікали світ за очі, щоб хліборобська жилка тримала людину біля годувальниці-землі. Все ж — і трактори у нас є, і машини сякі-такі маємо, а однаково людина всьому голова, без людини діло стоїть. Навчав Павла не гребувати своєю селянською долею, любити батькове, дідове й прадідове ремесло, наче знав, що погомоніти потім, як повернуться, вже не доведеться.

Баромики — річка зовсім улітку непримітна, зустріла їх буцімто по-хорошому, а як ступили коні на гать, і виявилось, що її спіднизу підмило. Коні смикають, а колесо грузне, коні рвуть посторонки, а коліс уже й не видно, перехилилася сівалка, от-от впаде у багно, як ти її з грузького витягнеш... Не задумуючись, поліз Іван Товстоног у воду, став підсобляти коням з усіх сил. Кинувся був і Павло, та батько цикнув на нього, наказав краще тримати повід... Спершу вліз батько по коліна, далі по пояс. Борсався у крижаній юшці. Довго змагався отак, мокрий до шиї, заляпаний, і нарешті таки переміг... Йому б після купелі тієї у хату, на піч, під кожух, але до села ще далеко. Грівся в дорозі, забігав наперед, махав руками, мов птах крилами, танцював, аж у чоботях чвакало... А дома — зліг. Навесні саме. Вишні цвіли блідо-рожевими квіточками, яблуні потроху вкривалися липкими листочками. На центральній садибі колгоспній залопотав металевими крилами ще раніше привезений батьком вітродвигун — Павло побіг до нього, подивився, порадувався і мершій назад, щоб сказати про це батькові. Але вже не застав його живим. І стали, як на варту почесну, біля труни осиротілі діти — він, Павло, сестричка Мотря, сестричка Галя, брат Василько, а від брата Івана, який служив у Червоній Армії, прийшла солдатська телеграма з незвичними словами прощання і скорботи: «Посадіть від мене біля татової могили кленок...» Посадили. І виростав потроху кленок, і воював десь Іван Товстоног — молодший, бо почалася велика війна, і вдерлися на рідну землю німецькі фашисти: на кілька років тоді зупинився і геть згорів від іржі вітродвигун, і ще один двигун, вісімнадцятисильний, теж привезений батьком, зупинився, перестав подавати воду, перестав крутити санталове колесо,

яке переробляє льон. І думав підліток Павло, що, мабуть, знову підженуть десять пар биків і воно оживе, але й биків не стало, фашисти їх з'їли, а кістки й шкури відправили на переробку у свій фатерлянд. Цього — про кістки і про шкури — Павло був би й не знав, але розповів потім учитель Микола Олександрович Панасенко, який хворів і не міг евакуюватися із школою. У Панасенка часом тайкома слухали хлопчакки й радіопередачі з Москви, він, Павло Товстоног, дружок Іван Берізко, ще двоє чи трое... Їх набралось б, мабуть, і більше, якби живий був Панасенко і назвав нині усіх, хто заходив до нього під час окупації.

У вересні сорок третього, коли над сільрадою Стольного спалахнув знову прапор Радянської влади, на плечі підпільних слухачів лягли усі численні турботи по відродженню колгоспу, і були всі вони майже дорослі, шістнадцятилітні...

Раптом Товстоног — партійний секретар — зупинився, примовк, наче хто його осмикнув, посміхнувся ніяково до Савича.

— Що це я... про себе розповідаю... Так не піде. Як уже ви, дорогий літераторе, хочете про наше повоєнне Стольне знати, як воно до життя прокидалося, ідіть до Павла Михайловича Воскобойникова. Ага, чули про нього? Але що саме? Що він малює гарно? Що кращий наш лектор? Що навчає, як людям бджолиною пергою лікуватися або які дерева чи кущі доцільно на садибі мати? Все вірно. Тільки мушу сказати, що, може, для зовсім молодого покоління стольненців, то, справді, Павло Михайлович почесний пенсіонер, який на заслуженому відпочинку. А от для нас з Берізком... Для комсомольців і комуністів кінця сорокових, потім п'ятдесятих-шістдесятих років він — партійний ватажок села. Чверть віку з нами. Для дітей — учитель, для нас — керівник. Хочете знати, як ми жили-поживали, розуму набиралися, комуністами зростали, — ідіть до Воскобойникова. Ось його телефон, ось адреса... А може, і не треба нічого записувати, всяк дорогу покаже. Мале і старе... — Павло Іванович Товстоног Perezирнувся з Іваном Берізком, наче просив його, щоб той підтвердив усе ним сказане, і Берізко одразу ж кивнув схвально головою.

— Ви, мабуть, читали книгу товариша Кизі. Луки Кизі — відомого ватажка партизанського, нині доктора

історичних наук. У Києві живе. Про нашого Павла Михайловича там добре сказано: мудра, сердечна людина. Це про рік тисяча дев'ятсот сорок перший, про початок війни. А ви, Вікторе Андрійовичу, розпитайте і напишіть, що з ним було далі, як воював він у Стольному на мирному фронті. Не згадано його, правда, у цій анонімці, жив він не в Стольному, а в Кренидівці. У тій самій, з котрої до Леніна ходаків бідняки виряджали.

Аж засвітився Віктор Савич, почувши про ходаків. Ось як, виходить, пов'язані між собою місцеві події з історією нашого часу! Це ж, власне, тоді почули від самого Леніна чернігівчани, яким шляхом треба йти їм, хліборобам. І до комуністів Стольного дійшли потім ті ленінські слова про переваги колективного господарювання, про майбутнє радянського села. За комуністами, як скрізь, комнезам, молодь. Ті хлопці, що загинули на березі Пулки — Микола Борщ і Олександр Шлейко, боролися і загинули за справу Леніна. Виходить, все тут переплітається між собою. І кренидівські ходаки, і столянські комсомольці — бійці за нове життя!

Високий, міцний, з сивою головою — Павло Михайлович Воскобойников одягнений, як у свято. Чорний костюм, біла сорочка, галстук. На лацкані піджака ордени: Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалі: «За відвагу», «За бойові заслуги». Срібна болгарська. Ленінська ювілейна...

— Тільки-но із школи. До наших учнів піонери з Ленінграда приїхали. Я — «музейний експонат», показували мене гостям, — сміється Павло Михайлович. — Сідайте, прошу.

Довго розглядав Воскобойников пожовтілу анонімку, протирав окуляри і знову читав-перечитував, неначе перед ним ціла велика повість. Та, власне, мабуть, для Павла Михайловича і справді за кожним рядком і за кожним прізвищем стояли події, роки, адже чверть віку прожив він у Стольному, а виростав хоч і не тут, однаково ж серед поліщуків, і сам він із родини спадкових хліборобів.

Щоб якось вивести його із задуми, Віктор Савич коротенько поділився тим, що вже знав про долю кількох названих в анонімці столянців, нагадав і про ходаків до Леніна. Чи правда, що вони з Кренидівки, де він, Воскобойников, народився?

Але, очевидно, нелегко Павлові Михайловичу приборкати в собі спомини, навіяні щойно прочитаним листом.

— Ходаки? — перепитує він.— Так, вони з мого села, сусіди... Ті, що на відомій картині. Але ще й до них ходаками нашими до Леніна було чимало земляків-чернігівчан.

І назвав Товстуху Івана Павловича, ім'ям якого названо перший колгосп у Березному. Цей «ходак» ще в тисяча дев'яťсот п'ятім пішов шукати «мужицьку правду» і потрапив на вірну дорогу. Довелося побувати і в Іркутській тюрмі, і жити за кордоном в еміграції. Галичина. Франція. В Паризькій секції РСДРП «ленінців» його прийняли в партію. Це було в 1913 році, а з сімнадцятого — він у Москві, в уряді, в апараті Центрального Комітету. Ще пізніше — член Центрального Виконавчого Комітету СРСР, заступник директора інституту марксизму-ленінізму. Ось вам один з перших ходаків до Леніна.

Але, звичайно, Павло Михайлович розумів, ким саме цікавиться літератор, запросив Савича в свою робочу кімнату і там серед численних альбомів з репродукціями, серед газетних і журнальних вирізок, малюнків, зроблених власною рукою, знайшов нарешті те, що шукав.

— Ось вони, троє бідняків, що ходили в червоний Пітер. Цей чубатий — я його добре знав — Лузкар Михайло Миколайович. Скажу зразу — на картині московського художника він трохи не схожий на себе, а українці намалювали — наче з натури. Бачите, чуб у Лузкаря, як у Чапаєва! Ми з ним дружили.. Востанне бачилися в році двадцять дев'ятім, він тоді був фундатором колгоспу,— Павло Михайлович довго згадував, а потім засміявся одними очима і тут же признався, чого йому раптом зробилося весело.— Був Лузкар мого росту, багатир. Таких до гвардії військове начальство відбирало, або до канцелярії. От і потрапив бідняцький син у Петербург, служив там, як то кажуть, «вірою і правдою». Тільки і віра, і правда у нього були свої, а не царські. І сталося так, що одного разу доручили Лузкаря Михайлу супроводжувати двох політичних в'язнів. Ну, вивів їх солдат за околицю, а потім каже: «Тікайте, братці, куди хочете. А про мене не думайте, якось уже

відбрешуся». Став Лузкар після цього «підозрілим», відправили його на фронт першої світової, воював, ходив у атаки проти кайзерівських військ, був поранений, контужений, втратив коня, а наприкінці року тисяча дев'ястсот шістнадцятого плюнув на присягу, яку давав цареві, і повернувся в рідне село, на бідняцький клопоть землі...

Пізніше Кренидівка опинилася в демілітаризованій зоні, як і Стольне, але селяни збиралися, радилися, що їм робити, як бути з маєтками панськими, із землею? Отоді-то й пішли чутки — хтось їх розповсюджував, — що Ленін радить брати на облік поміщицькі володіння, роздавати все майно біднякам.

Кайзерівці стояли за Десною, туди всього сім кілометрів. Разом з німцями і гайдамаками Скоропадського. Спробуй візьми панське добро? На стихійний мітинг зібрався всі кренидівці, сімнадцятилітній Пашка Воскобойников теж на майдані. Вирує натовп. Один одного змінюють оратори. Кожен своє вигукує: «Брати силою». «Чекати». «Просити гетьманський уряд». «А пішов він під три чорти, той ваш гетьман!»

Просунувся наперед знаний усіма інженер з поміщицького господарства — Дмитро Михайлович Шабловський. Притихли. Що він скаже? За кого Дмитро Михайлович? Начебто людина він розумна, справедлива, але ж казенна на інженерові одежа і картуз із кокардою.

Інженер спокійно розгорнув якийсь папірець. Втихомирилися селяни, зацікавилися, певно, що то за документ у Шабловського. Нарешті Шабловський звернувся до натовпу.

— Громадяни! — голос в оратора сильний, бадьорий, очі горять. Таким інженера ще не бачили. — Громадяни! Р-ре-во-лю-ція іде, не чекає! Чого ж вам чекати? Беріть землю, беріть владу до своїх рук. Робіть, як Ленін навчає. Ось його слова до вас, — показав білого птахалистівку.

Гроном прокотилося по майдану:

— Візьмемо! Як Ленін сказав?

І тоді метнулися з переднього ряду до інженера двоє в чорних кожушках, у наваксованих юхтових чоботях.

— Ким ти підсланий, краще скажи? — замахнувся один з них і вдарив інженера. — Гадина більшовицька!

Другий кинувся на інженера, схопив його за горло, бив кулаком.

Зчепилися в клубок ті, що нападали, і ті, що захищалися, ставши поруч з інженером. Захиталася юрба, мов деснянська хвиля під час повені...

Але було пізно — Дмитра Михайловича не врятували.

Ті, що вбили Шабловського, зникли, поховалися, мов щурі. На другий день несли його на цвинтар. Билася стривоженим птахом пісня над селом; співав її і Павло Воскобойников: «Вы жертвою пали...» А ще через день налетіли на село вершники з якоїсь дикої дивізії, цілий ескадрон... Ці не встигли арештованих скарати, коли гульк — сотня козаків червоних і з ними командир полку, чернігівський партизан Віталій Примаков. З козаками — гармати. У хаті Воскобойникова Михайла — штаб, над хатою червоне полотнище... Павла з хати не виженеш. Макар Лузкар говорить козакам про комуну, а вони доброзичливо посміхаються і чистять зброю. Спершу був високий Андрій Шлапак за командира, а другий Бондаренко Захар Іванович — наводчиком гармати, а згодом поміняли їх місцями, сотенним обрали Бондаренка. Ще до них Козянка приєднався з Березного. Черняк... Як заведуть між собою дискусію — хата гуде. Одні кажуть: рейдувати треба, бити німця і в демілітаризованій зоні, інші посилаються на якісь «директиви», а там говориться, що не треба давати окупанту приводу для нових карних акцій, договір Брест-Литовський дає, мовляв, нам потрібну передишку. Словом, наслухався Павло всякої «стратегії». А тим часом ескадрони самі виявляли ініціативу. Захопили пароплав на Десні, скинули німців у воду. Розгромили німецький загін під Вороб'івкою. В Новгороді-Сіверському нашкодили під час нічної атаки. Вольниця! А тут приїхав поважний такий чолов'яга у військовій формі з орденом червоно-золотим на кітелі — Кропив'янський. Тільки поріг переступив: «Що ви робите, анархія нещасна! Товариш Ленін доручив передати вам, що він ваші рейди осуджує! Чуєте, Ленін осуджує!» Зів'яв, притих Бондаренко, опустив очі Черняк, а Кропив'янський своєї веде, як ціпом молотить. Невдовзі стало відомо, що німці відплатили червоним козакам — спалили Вороб'івку, розгорнули бойові операції по обидва боки Десни... Гав

не ловили й червоні — перетворили свої загони у полки, почали мобілізацію населення, словом, почалося...

А він, Павло Воскобойников, де був тоді, що робив?

Павло — тринадцята дитина в сім'ї Михайла Воскобойникова. Як підріс, запитав його батько: «Кому на Русі краще живеться, сину?» Хотів Павло сказати, що краще усіх батющі-цареві, але не встиг, сам старий Воскобойников і відповів: «Краще живеться собаці, котів та попові». Ні, він не жартував. Бо невдовзі продав теличку і за ті гроші одягнув, узув Павла, повіз до Чернігова в духовну семінарію.

— Вивчу тебе на псаломщика, кажуть, нині туди й мужиків стали брати. Всяк тобі хлібину додому принесе, і за здоров'я чиесь, і за упокой. Хоч не голодуватимеш... А як помру, безкоштовно псалтиря наді мною прочитаєш і поминати буде кому...

Іти в попи не хотілося, але й перечити батькові не насмівився. Усі ж брати й сестри залишилися неписьменними, на нього, на мізинчика, уся надія.

Екзаменатори в рясах говорили з ним через губу, морщилися, побачивши чорноту під нігтями. Примусили «отченаш» читати голосно, ніби не для самого себе, а для пастви. Прочитав, наслідуючи кренидівського попа.

— А що! — посміхнувся рудобородий черевань.— Голос є. І осанка не... мужицька.

Задали кілька питань з історії держави російської, з життя святих — Варвари-великомучениці і Миколая-угодника. Присутній на екзамені чиновник у чорному сюртуку, який сидів за іншим столом, виставив йому високу оцінку, при всіх похвалив за те, що на його запитання відповів вельми логічно. А запитання Павлові було заковиристе, можна і так його зрозуміти, і с'як... Поцікавився, бач, екзаменатор без ряси, як розуміти слова біблії — «всяка влада від бога». «Ми твердимо, — пояснював свою думку, — у нас від бога, німці те ж саме говорять, у них і на поясах пряжка з написом: «З нами бог». А ми ж воюємо, вбиваємо німців, як нехристів».

Претендент у псаломщики відчув, що тут йому поставлено пастку. Згадав розмови дорослих, коли збиралася, було, у батька і гомоніли про се про те, згадав церковні проповіді, згадав Григорія Сковороду.

— Я ще тільки кроткий простолюдин, а не слуга божий, і тому не все розумію і не все пояснити можу. Тому і прийшов до семінарії вашої мудрості набратися, пане чиновник.

— Треба казати, пане професор, — поправив його цивільний. — Ну що ж, відповідь ваша мене влаштовує. Цілком. Я задоволений.

Новоспечений семінарист, «кроткий простолюдин» невдовзі познайомився з екзаменатором без ряс, чернігівським професором Іваном Петровичем Львовом, викладачем логіки, дидактики, філософії, методики. Між ними одразу зав'язалося щось схоже на приязнь. Старший усе частіше звертав на Павла увагу, став давати йому книжки для вечірнього читання поза програмою, молодший намагався найуважніше слухати лекції Львова, зіставляти їх з тим, що почув від духовних наставників, з життям. Він почав примічати, що на лекціях Львова семінаристи оживають, починають перешіптуватися між собою, обмінюються записочками. Одна така записка потрапила і на його стіл. Павло прочитав: «Чув, Вася! Наш І. П. Л. твердить, як я зрозумів, зміна суспільних формацій — явище закономірне, отже, виходить, що й революція, про яку ми читаємо в «крамольних» листівках, неминуча... Так? Слава тобі — наша семінарія виховує... безбожників?» Павло передав записку далі і навмисне одвернувся, щоб не знати, якому саме семінаристові вона адресована. Але змісту її не забув. Вибравши слухну хвилину, запитав у Івана Петровича:

— Це правда, що наша семінарія виховує... безбожників?

Львов насторожився. Дивився в обличчя семінарис-та, хотів, певно, збагнути, що він за людина, цей Павло Воскобойников.

— Безбожниками у нас називають часом усіх, хто не захотів після закінчення курсу одягати рясу... Якщо це мається на увазі, безбожниками можна вважати багатьох... Наприклад, Павла Тичину, нашого поета українського. Від ряс, як відомо, він відсахнувся... Ну, а був ще Микола Подвойський. Не чули? Мабуть, почувете... Він десь в еміграції і, кажуть, подружився з ватажком російських марксистів Ульяновим-Леніним. А ще були брати Верьовки, стольненські родом... Замість псалмів, вони виспівують з народними хорами: «На вгороді верба

рясна».— І знову запитав, усміхаючись лукаво: — Не чули? Почуєте... Обов'язково раджу послухати, як співають хористи під керівництвом диригента Миколи Верьовки.

— Ви з ним, кажуть, дружите?..

— Як був Микола Ілліч дома, я його бачив не раз. Хіба ж так дебатовали над проблемами майбутнього... Мій учень.

Львов, як розумів Павло Воскобойников, не відгороджується, не відхрещується від них, хоч із семінарією і брати Верьовки, і Микола Подвойський назавжди розбили «глечик». Він називає і крамольників своїми учнями, то, може, і сам Львов не вірить у бога?

За чотири роки Павло Воскобойников перечитав майже всі книжки особистої бібліотеки Львова, до речі, ті самі, читані у свій час Подвойським, Тичиною і їхніми друзями. «Біблія». «Основное богословие». «О христіанской религии». «Коран». «Талмуд». Праця чернігівського автора Сергія Нілуса «Протоколи сіонських мудреців», яка щойно, в шістнадцятім році, вийшла в світ: «Тисячелітнє царство іудеїв треба відтворити, бо єврейський народ богом вибраний»,— твердив мудрець із Сіону.

Кожен по-своєму тлумачив життя і історію людства, кожен славив свого бога, свою релігію, а всі інші не визнавав і з божевільною настирливістю молитовно насилав на них геену огненну. Прочитав книги і Льва Толстого «Религия и нравственность», «В чем моя вера?» І тут саме до Чернігова прибув письменник Семен Подьячев. Про нього говорили в семінарії, що немає такої професії робітничої, якої б той не знав, але село — його стихія. Все, що ним написане, присвячене дореволюційному селу, нужденній праці селянина, страшній правді його життя і смерті. Відкрився в Чернігові Подьячевський народний дім, і багато хто з семінаристів, у тому числі і Павло Воскобойников, після лекцій бігли туди, де можна було почути про цілком земні, а не божі справи. У народному домі одного разу хтось пустив сенсаційну чутку: у Петербурзі революція, царя скинуто!

І ще почули скоро в народному домі, що в Петрограді об'явився їхній Микола Подвойський, колишній чернігівський семінарист, тепер він командує революційним військом.

Де ж тут думати про духовний сан! Чкурнули семінаристи по домівках, одні, щоб «смуту» перечекати, інші — шукати своє місце у вирі подій, які потрясли світ.

Повернувся додому і сімнадцятирічний Павло Воскобойников. Не попом — народним учителем.

ЩОДЕННИК ПАМ'ЯТІ

Учитель Павло Воскобойников у Стольному з 1948 року. Тепер — 1973-й.

Як добре було б, думає Віктор Савич, коли б Павло Михайлович вів щоденник! Це було б продовження стольненського літопису. Він говорить про це Павлу Михайловичу. Той посміхається.

— А щоденник пам'яті. Хіба це гірше?— Подумавши трохи, він додає: — Літопис, власне, пишеться. Протоколи селянських зборів. Стінні газети і наша багатотиражка. Твори учнів про рідне село, про себе, про свої родини. Ну й, нарешті, плани й протоколи нашої партійної організації, півстоліття якої ми вже відсвяткували.

Павло Михайлович знає Стольне нинішнє і вчорашнє, знає він і дореволюційну його історію. Багато з тих, хто був учасником революції, стали й фундаторами колгоспного ладу. Кожного дня зустрічаються вони, ветерани Стольного, і згадують, згадують...

Та, мабуть, звернемося до «щоденника пам'яті» самого Павла Михайловича.

Двадцять п'ять років тому почав він тут вчителювати, їсти «свій» хліб. Прибув демобілізований сержант 266 Будапештського полку в розпорядження райкому як учитель і комуніст. Сім'я начебто й невелика. Двоє дочок та дружина, теж учителька. Важкий то був перший повоєнний рік. Ні даху над головою, ні хліба, колгоспи зруйновані, все треба починати заново.

— В школу підете? Чи, може, кудись в інше місце? Скажемо одверто, ремесло вчителя не дуже хлібне,— щиро говорили з ним районні працівники.

— Але це мій хліб. Я — учитель. Піду в школу,— відповів Воскобойников.

Коли вже питання про майбутню роботу вирішилося, в тому ж райкомі з ним радилися, з чого починати, щоб

до хліба, який дає школа, було досхочу і того хліба, який вирощується в полі.

— Парторганізація в Стольному тільки відроджується. А ви, як видно з характеристики, природний політпрацівник. Отож дивіться. Стануть обирати вас комуністи своїм керівником, не здумайте відмовлятися. Кому ж як не вам, бойовому командирові, очолити бійців господарського фронту.

У ті дні Павло Воскобойников таки почав вести щоденник. Не тому, що знав про існуючий старовинний літопис і хотів продовжити його. Скоріше записи, зроблені в загальному зошиті новообраним партійним керівником, були творчим планом для нього самого, визначали перші кроки на ниві нової для нього діяльності.

Серед пожовтілих паперів, що були колись доповідями і лекціями, зробленими по свіжих слідах, серед численних вирізок газетних і брошур, виданих у Чернігові й Києві, де згадувалося Стольне, його люди, серед власних побіжних нотаток відшукав Павло Михайлович і давно забутий свій щоденник, в котрому «відбито» ті перші кроки.

Віктор Савич знайомився з нотатками, наче робив екскурсію в минуле, а той, хто звирив колись паперові свої думки, сидів з ним поруч і уважно стежив за Савичем, готуючись до можливих запитань, до щирої розмови.

Ось рядки, які, мабуть, служать ключем до щоденника, а можливо, й до всього життя сільського комуніста Воскобойникова: «Якщо залізо хоче стати сталлю, воно повинно пройти через вогонь».

Через вогонь війни він уже пройшов, Павло Воскобойников. На тілі його є зарубцьовані і ще не загоєні рани, на грудях його бойові нагороди, в кишені над серцем партійний квиток, одержаний в окопі. Але те, що належало звершити новообраному партійному секретареві на новому фронті, трудовому, про який мудро сказав Олексій Максимович Горький, як про вогонь, що гартує людську сталь.

Щоденник свідчить, його автор полюбляє афористичну мову. Можливо, тому, що він за покликанням серця художник і любить виразність, точність образу і думки. В листопаді, невдовзі після того, як був обраний, він записав:

«Секретар парторганізації не наділений ніякими адміністративними правами; його сила в авторитеті політичного керівника». І поруч запис: «Про діяльність парторганізації судять по реальних результатах».

Чимало перечитано партійної літератури, щоб з'ясувати для себе самого, що і як робити. Цікава думка знаходить відгук у душі: поганий партійний керівник нагадує такого диригента, котрий, замість того, щоб керувати оркестром, став би грати по черзі на всіх його інструментах. Секретар повинен служити прикладом дисципліни, виконання своїх обов'язків, сміливої критики і самокритики, повинен не давати навіть приводу для сумнівів в незалежності, сміливості, справедливості, рішучості.

Перечитуючи ці рядки, Віктор Андрійович Савич мимоволі пригадує й «літописців», які з недовір'ям, погордливо ставилися до людей, чий хліб їли; вони бачили навколо себе тільки «мужиків», нездатних мислити, вчитися, темних і безталанних рабів, у яких немає майбутнього. Наче полемізуючи з ними, Павло Воскобойников записує в щоденнику: «Секретар повинен бути уважним до людей, турбуватися про них, вислухати людину і порадитися з нею, пообіцяти і обіцяне зробити. Люди не пробачають байдужості і ніколи не підуть з відкритою душею, з своїми сумнівами до сухого, холодного працівника».

Шкода, звичайно, що перед Савичем не товстий фоліант із записами Воскобойникова, а лише тоненький зошит, в котрому до того ж оповідь не завжди послідовна і не доведена до сьогодення. Втім, і те, що є, розкриває багато що з арсеналу партійного працівника, вихователя. То тут, то там зустрічаються прізвища, яких багато в Стольному, не важко впізнати у комсомольцях перших повоєнних років нинішніх передовиків великого колгоспу, його керівників. Товстоног Павло, Берізко Іван, Шишига Петро... Приємно, мабуть, Павлу Воскобойникову, що його вихованці, колишні комсомольці, яким він давав рекомендацію в партію, нині очолюють велике господарство, відзначені за сумлінну працю високими урядовими нагородами.

Савич відклав на мить щоденник, почав розглядати фотографії, які приніс йому разом із щоденником Воскобойников. Все про ті роки. На групових знімках пере-

можці соціалістичного змагання, і він у центрі, Воскобойников, зовсім, здається, молодий. А ось знімок, зроблений пізніше. У Воскобойникова поруч з медалями «За відвагу» та «За бойові заслуги» — орден Леніна, орден Бойового Червоного Прапора. Ось він на сімейній фотографії святково одягнений, з нагородами. Дорослі дочки, дружина.

— Це вони вже вчителюють, Алла і Людмила. Коли дивлюся на них, думаю про багатьох і багатьох моїх колишніх школярів. Гарна зміна виросла! Є кому і в рідному селі господарювати, і в державі.

І знову Савич перегортає сторінки щоденника. Посміхається, прочитавши одверте визнання автора: «Десять днів нічого не записував. Малював».

Він, Савич, бачив у колгоспному Палаці культури, в сільському музеї, в квартирах колгоспників картини, створені Павлом Михайловичем. Малюнки — це художній літопис Стольного. Чудові пейзажі, картини праці й побуту, портрети сільських трударів. Йому не треба вигадувати. Рідна природа, люди, з якими працює і душу котрих знає, як свою власну, спільні турботи і радощі — все це само проситься на полотно. Є у столянців і художник-професіонал, який нині проживає в Чернігові, Павло Бредюк. Давня дружба зв'язує їх, професіонала і аматора, і не тільки погляди на мистецтво у них спільні, спільні й герої. Бредюк — почесний гість цієї невеликої хати, цього старого саду, де від ранньої весни до пізньої осені гудуть бджоли і де серед виноградних кущів робоча майстерня Павла Михайловича. Ніхто не скаже, коли саме пішов Воскобойников на пенсію, бо ще довго після того, як врочисто відзначали столянці цю подію, він продовжував керувати партійною організацією і був тим самим колишнім Воскобойниковим, працелюбним, гарячим, уважним до людей, принциповим і вимогливим. І як раніше до нього в партком, і до нього додому приходили люди — хто з радісною новиною, хто з пропозицією, а хто й зі скаргою. Ще довго ніхто не вірив у райцентрі, що Павлу Михайловичу Воскобойникову вручено пенсійну книжку, від якої він довго відмовлявся, хоч мав на неї право давно. Знали, Павло Михайлович належить до таких людей, які до кінця свого життя залишаються у сідлі. Хоч і змінив його на партійному посту Павло Товстоног, колишній

його учень і вихованець, а з думкою Павла Михайловича рахуються всі комуністи.

— Так-то воно так,— зауважує Павло Михайлович, почувши від Савича про те, як його поважають у колгоспі, в селі.— А роки все ж беруть своє... І, знаєте, останнім часом до мене все частіше приходять люди. Мого покоління, і навіть трохи молодші, але в літах. Просять поради. Як довше прожити і бути в трудовому строю? Мабуть, бачать у мені довгожителя.

— І що ж ви, чим їм допомагаєте?

— Раджу раніше вставати. Передаю свій власний досвід. Сад. Бджоли. Зустрічі з рідною природою. І з хорошими людьми, з якими є про що поговорити. Оце і є найкращі ліки для старої людини.

Тепер уже, познайомившись ближче з Воскобойниковим, Віктор Андрійович Савич якось по-новому «прочитує» рядки його щоденника, котрим так багато років. І давні події постають перед ним все виразніше. «Сніг, мороз, завірюха. А в клубі тепло. Сьогодні відкриті партійні збори. По радіо три дні оголошували порядок денний, зверталися безпосередньо до інтелігенції, бригадирів і ланкових, до молоді і до стариків. Зібралось понад 160 чоловік. Прийшли ветерани: Дмитро Коваленко, Кирило В'ялько. Голова виголосив змістовну доповідь про підсумки господарювання і підкреслив важливість своєчасної вивозки добрив під новий урожай. Я зробив доповідь про VIII районну партконференцію і про ті завдання, які поставлені нею. Виступи були конкретними. Н. М. В'ялько вніс пропозицію, як краще механізувати навантаження гною і торфу, інші товариші брали зобов'язання вчасно вивезти добрива на лани. Збори пройшли цікаво, ділові розмови продовжувалися вже й після їх закінчення».

Новий запис:

«По всьому видно, що в найближчі роки у колгоспі задаватимуть тон механізатори. Вже й зараз на їх плечі лягло так багато. Варто, мабуть, організувати екскурсії наших механізаторів у інші господарства, де можна чомусь навчитися.

Що головне? Боротьба за режим економії, за бережливість, за добре ставлення до машин. Рационалізаторські пропозиції здійснювати, а не тільки хвалитися ними у звітах».

Савич з особливою цікавістю зупиняється на коротких нотатках Воскобойникова про візит у партком семидесятиріхлітнього колгоспника Овсієнка, колишнього мірошника:

«Скучно мені жити на пенсії,— поскаржився Овсієнко і подав заяву.— Душа моя не може жити, не чуючи музики вітряка. Прошу відновити мене на старій посаді. І я, і старий вітряк ще послужимо колгоспові».

Савич бачив цей вітряк, ремонт якого здійснив тоді Овсієнко, він і зараз працює, жваво крутяться його крила. І не тільки заради цікавого видовища для піонерів, котрі тільки в книжках читали про вітряки, а й вносить свій пай до загального добробуту, меле людям дорідну пшеницю, щоб у кожній хаті було «свое» борошно і на пиріг, і на паляницю.

Ноч який невеликий щоденник Воскобойникова, а є в ньому багато повчальних історій про те, як ще в п'ятдесятих роках сварилися часом сусіди за межу, як боролися з любителями оковитої, як вчилися, прилучалися до нової, соціалістичної культури молоді і старі столянці.

«Був на занятті гуртка матеріалістичної філософії. Саме відбувався семінар. Після першої години я теж взяв участь у семінарі, звернув увагу у своєму виступі на закон переходу кількості в якість і значення цього закону для революції. Довелося внести поправку до виступу слухача семінару Андрушка. «Діалектика не є наукою, а є тільки методом або підходом до вивчення явищ. Наукою є діалектичний матеріалізм, а не діалектика».

Савич читав «щоденник», автор його сидів поруч і міг коментувати кожен епізод, кожную історію, яка колись привернула його увагу і була записана. Савич і інші документи, що їх дав йому Воскобойников, вважав додатком до основного «літопису», у них він пізнавав автора, його лаконізм і чіткість у формулюванні думок, а також його природний гумор. Ось він на трибуні, читає лекцію. Нею починається цикл «Про красоту душевну».

— Мені хочеться повідомити нашим людям, що зараз у нас пишуться одночасно дві історичні книги.— Павло Михайлович вимовляв слово «історичні», посміхаючись, здається, що він жартує.

Ага, так воно і є. Йдеться про протоколи громадського суду, які ведуть Семен Прокопович Гамза і Антон Никифорович Бредюк.

— Для перемоги комуністичного суспільства,— продовжує Павло Михайлович,— треба, щоб змінилось і моральне обличчя людини. Яким воно було, це обличчя, скажімо, в кінці п'ятдесятих років? Так от, відкриють наші нащадки протоколи громадського суду і дізнаються, що в 1959 році був і такий випадок, коли судили за пияцтво стару людину Петра Цибу. Почервоніє, мабуть, онук і правнук, що мав такого діда, а йому поспівчуває інший нащадок, згадавши й свого прадіда Коваленка Михайла...

Тут уже Савичу потрібен живий коментар, і він звертається до Воскобойникова:

— Ага, було й таке. Не скажу, що в Стольному багато любителів чарки, а все ж є. Я тоді, пригадую, пообіцяв, що до протоколу громадського суду ми обов'язково будемо долучати і фотокартки порушників. Якщо людина не соромиться своїх сучасників, то нехай хоч посоромиться майбутніх поколінь.

Про другу книгу Павло Михайлович сказав тоді, що до неї будуть записані усі ті, хто чесно працює, вносить і свою частку в побудову комуністичного суспільства.

— Ось незабаром,— пообіцяв Воскобойников,— приїде у Стольне український письменник Василь Кучер, він і писатиме цю другу книгу. Нехай пише про наших хороших людей, а ми тим часом зробимо все, щоб їх було більше. У всякій людині, яка б вона не була, є щось своє хороше. Комуніст повинен знайти це хороше, допомогти людині стати на своє місце в житті.

Ці думки, висловлені колишнім партійним ватажком стольненців багато років тому, схвилювали й порадували Віктора Андрійовича Савича. Він зіставив минуле із сьогоденним днем Стольного, з тим, що він уже знав про одне з передових у районі господарств — колгосп «Праця», про його трудівників, і подумав, що Павлу Михайловичу Воскобойникову є чим пишатися на схилі своїх літ.

З М І С Т

<i>Хліб і сіль України</i>	3
Руда і хліб . . .	7
Знайомтесь: поліщуки	35
Конструктори колоса	107
Райдуги над хлібами	175
Думницька повість .	193

*Петлеваний
Виталий Иванович*

БЕЗБРЕЖНОЕ ПОЛЕ

Повести, очерки, публицистика

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор *В. Г. Омелянчук*
Художник *І. М. Гаврилук*
Художній редактор *Г. С. Ковпаненко*
Технічний редактор *В. В. Чала*
Коректор *Л. П. Яблонська*

Здано на виробництво 27. II 1974 р. Підписано до друку 7. VI 1974 р. Формат 84×108^{1/32}. 7^{7/8} фіз.-друк. арк., 13,23 ум.-друк. арк., 13,59 обл.-вид. арк. БФ 28625. Тираж 30 000. Зам. 313. Ціна в оправі 54 коп. «Радянський письменник», Київ, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика «Атлас» республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Львів, Зелена, 20.

54 коп.

